

158. évfolyam (2024) | 4. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Csukovits Enikő

Felelős szerkesztő:
Kulcsár Beáta

Szerkesztőség:
Bácsyati Dániel, Bartha Ákos, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Kiadó, szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
158. évfolyam (2024) 4. szám

Szerkesztőbizottság:

A. Sajti Enikő, Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, G. Etényi Nóra,
Hermann Róbert, Horn Ildikó, Klaniczay Gábor, Kövér György, Krász Lilla, Lévai Csaba,
Molnár Antal, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila, Rainer M. János, Szakály Sándor,
Varga Zsuzsanna, Veszprémy László, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (Egyesült Királyság),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Marosi Zsófia

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu
ISSN 0039-8098

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Tóth Kata</i> : Erdélyiek vándorpásztorkodása Havasalföldön a 16–17. században	609
<i>Török Péter</i> : A szabolcsi hajdúvárosok a Rákóczi-szabadságharc idején	639
<i>K. Lengyel Zsolt</i> : Kényszerhaladás. A Bach-korszak magyarországi történetéhez és utóhatásaihoz	665
<i>Szvák Gyula</i> : Rátz Kálmán nyilas „ruszista” portréjához	699

KÖZLEMÉNYEK

<i>Szántó Richárd</i> : A honfoglalás dátuma (677) a Képes Krónikában	723
<i>Bónis Péter</i> : Az Aranybulla és a római-kánoni-hűbéri jog	741
<i>Pósán László</i> : A telepés falvak előljárói a középkori Poroszországban: a soltészok	765

TÖRTÉNETI IRODALOM

Kruppa Tamás (közreadja): Forgách Ferenc Okmánytár. Levelek és iratok (1586–1615) (<i>Mihalik Béla Vilmos</i>)	781
Kökényesi Zsolt (szerk.): Nemesi oktatás és elitképzés a kora újkori Magyar Királyságban (<i>Boda Attila</i>)	783
<i>Cieger András – Tóth-Barbalics Veronika</i> : A magyar országgyűlés a dualizmus korában I–II. (<i>Csik Tamás</i>)	786
<i>Fazakas Gergely Tamás</i> : Emlékezet és térhasználat. Nemzeti és felekezeti ünneplés Debrecenben a 19. század második felében (<i>Kovács Réka</i>)	789
<i>Hubák Heléna</i> : Agitátorok. Kommunista mozgósítás a pártállam kiépítésének mindennapjaiban (1948–1953) (<i>Pap Milán</i>)	792
<i>Medgyesi Konstantin</i> : Apagyilkosság. Kádár János és Grósz Károly küzdelme (<i>Ablonczy Bálint</i>)	795

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	799
-----------------------------	-----

Tóth Kata

ERDÉLYIEK VÁNDORPÁSZTORKODÁSA
HAVASALFÖLDÖN A 16–17. SZÁZADBAN

Ștefan Meteș és Veress Endre szinte egyidőben jelentették meg tanulmányaikat az erdélyiek havasalföldi és moldovai legelőhasználatáról.¹ Munkájuk súlypontját a 18. század utáni vándorpásztorkodás alkotja, ugyanis a fennmaradt források mindkettejük véleménye szerint csupán ettől a korszaktól kezdve teszik lehetővé a jelenség részletesebb tanulmányozását. Pusztán bevezetesként írnak az erdélyi juhok fejedelemségkori havasalföldi és moldvai legeltetéséről, és példaként olyan forrásokat hoznak fel, melyeket a 19. század végén, illetve a 20. század elején adtak ki.² Úttörő munkáik óta csak elvétve jelentek meg olyan források, amelyeket ők – a levéltárból vagy más forráskiadásból – ne ismertek volna,³ és azóta sem készült önálló tanulmány a 18. század előtti korszak vándorpásztorkodásáról. Földes László 1982-ben megjelent tanulmánya is csak röviden tárgyalja

¹ Ștefan Meteș: Păstori ardeleni în Principatele Române. (Biblioteca Semănătorului 111–113.) Arad 1925; Andrei Veress: Păstoritul ardelenilor în Moldova și Țara Românească (până la 1821). In: Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. 7. București 1927. 127–230. Veress állítása szerint Meteș műve azután jelent meg, miután ő már átadta a kéziratát a kiadónak – ennek ellenére alkalomadtán hivatkozik rá. – Uo. 141., illetve 135., 200. Veress a tanulmányát 1928-ban magyarul is megjelentette, de hivatkozások nélkül. – Veress Endre: Erdélyiek legeltetése Moldva-Havasalföldjén. Magyar Gazdák Szemléje 33. (1928) 162–178., 209–228., 289–308. Az első történész, aki a Kárpátokon átívelő vándorpásztorkodással foglalkozott, Nicolae Iorga volt. Igaz, ő is csak a 17. század második felétől kezdődő időszakban élt barcasági parasztokról közölt adatokat. – Nicolae Iorga: Brașovul și romîni. Scrisori și lămuriri. București 1905. 355–392.

² Török–magyarkori történelmi emlékek. Első osztály. Okmánytár I–IX. Szerk. Szilárdy Áron – Szilágyi Sándor. Pest 1869. IV.; II. Rákóczi György diplomáciai összeköttetéseihez (Monumenta Hungariae Historica: Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak. Diplomataria XXIII). Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1874; Erdélyi országgyűlési emlékek (Monumenta comitialia regni Transylvaniae) 1540–1699 (a továbbiakban: EOE), I–XXI. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1875–1898; Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki I–XIX. Ed. Eudoxiu de Hurmuzaki – Nicolae Denșușianu – Nicolae Iorga. București 1887–1915; Iorga, N.: Brașovul și romîni i. m.; Uő: Acte românești din Ardeal privitoare în cea mai mare parte la legăturile Secuilor cu Moldova. Buletinul Comisiei istorice a României 2. (1916) 179–272. 1970-ben kiadták a fogarasi urbáriumokat is, melyekre Meteș és Veress még mint levéltári anyagra hivatkozott: Urbariile Țării Făgărașului I–II. Ed. David Prodan. București 1970.

³ Veress az 1927-es cikkében még nem hivatkozik azokra a vándorpásztorkodásról szóló forrásokra, melyeket ő csak a 1930-as években jelentetett meg. – Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. Acte și scrisori I–XI. Ed. Andrei Veress. București 1929–1939. További újabb források csupán elszórva jelentek meg: Sterie Stinghe: Din trecutul Românilor din Schei. Gazeta Transilvaniei, 1937. február 18. 2.; Costin Feneșan: Două acte domnești privind păstoria ardeleni în Țara Românească. In: Sub semnul lui Clio. Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu. Cluj 1974. 109–114.; Acta et epistolae. Transilvania în relațiile cu Moldova și Țara Românească (sec. XVII). Ed. Susana Andea – Avram Andea. Cluj-Napoca 2016.

a fejedelemségkori viszonyokat.⁴ Ha más történészek, néprajzkutatók, antropológusok, földrajztudósok írtak is a kora újkori időszakról, minden kritika nélkül Meteş és Veress munkáira hivatkoztak.⁵ Ez magától értetődő, hiszen a témára vonatkozó források hiánya nagymértékben megnehezíti a 16–17. századra vonatkozó további kutatásokat. A pásztorok ugyanis ritkán hagytak maguk után írásos emlékeket, különösen ha Európa egy, forrásokban amúgy is szegényebb részén foglalkoztak állattenyésztéssel.⁶

Elegendő forrásanyag áll azonban a történészek rendelkezésére a kora újkori Kárpátokon átívelő vándorpásztorkodás önálló kutatásához. Való igaz, hogy mivel az erdélyiek gyakrabban legeltették nyájaikat Havasalföldön, mint Moldovában, ez utóbbit illetően lényegesen kevesebb forrás maradt fenn, melyeknek nagy részét pusztán helyi megállapodások teszik ki.⁷ Mivel a vándorpásztorkodás tanulmányozásakor szükséges figyelembe venni a hatalmi és birtokviszonyokat, valamint a gazdasági és társadalmi körülményeket is, jelen tanulmány kereteit meghaladná az erdélyieknek mind Havasalföldön, mind Moldovában való pásztorkodásának bemutatása.

Elemzésem fő tárgyát ezért az erdélyiek havasalföldi legelőhasználata képezi, melyről többfajta és nagyobb számú forrás áll rendelkezésre. Ez alatt nem csak azok, a két fejedelemség közötti diplomáciai kapcsolatok során keletkezett források értendők, melyekre részben Meteş és Veress hivatkoztak, részben pedig az ő tanulmányaik publikálása óta jelentek meg. A kora újkori számadáskönyvek és urbáriumok csak példaként szerepelnek a munkáikban, pedig részletes elemzésük új adatokkal szolgál a vándorpásztorkodás történetéhez.⁸ Az erdélyi

⁴ *Földes László*: „A vándorló Erdély”. Történeti–néprajzi vizsgálatok az Erdély-Havasalföld közötti transhumance-ról. *Ethnographia* 93. (1982) 353–389.

⁵ *Laurian Someşan*: La transhumance des bergers transylvains dans les Provinces Roumaines. *Revue de Transylvanie* 1. (1934) 1. sz. 465–476.; *Romulus Vuia*: Tipuri de păstorit la români (sec. 19 – începutul sec. 20.). (Studii de etnografie. Academia Republicii Populare Romîne 3.) Bucureşti 1964; *Constantin Constantinescu-Mirceşti*: Păstoritul transhumant și implicațiile lui în Transilvania și Țara Românească în secolele XVIII–XIX. Bucureşti 1976; *Radu Totoianu*: Păstoritul în Mărginimea Sebeşului. Cluj-Napoca 2021.

⁶ *Vö. Thomas Wallerström*: The Saami between East and West in the Middle Ages: An Archaeological Contribution to the History of Reindeer Breeding. *Acta Borealia* 17. (2000) 1. sz. 4.; *Fabian Kümmeler*: Korčula. Ländliche Lebenswelten und Gemeinschaften im venezianischen Dalmatien (1420–1499). Berlin–Boston 2021. 55.; *Eugene Costello – Kevin Kearney – Benjamin Gearey*: Adapting to the Little Ice Age in Pastoral Regions: An Interdisciplinary Approach to Climate History in North-West Europe. *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 56. (2023) 2. sz. 77.

⁷ *Iorga, N.*: Acte româneşti i. m. 193–212. Néhány, elszórtan fennmaradt peranyag is tanúskodik az egyes falvak, illetve magánszemélyek közötti szokásjogon alapuló megállapodásokról: *Documente privitoare la istoria Ardealului* i. m. VII. 309–310.; Uo. IX. 278–279.

⁸ *Documente privitoare la istoria românilor* i. m. XI. 783–883.; *Urbariile Țării Făgăraşului* i. m. I–II.; *Domeniul Gurguiu (1652–1706). Urbarii, inventare și socoteli economice*. Ed. Liviu Ursuțiu. Cluj-Napoca 2007; *Toma Cosmin Roman*: Sibiu între diplomație și război. Sibiu 2017.

országgyűlés legelőhasználatról hozott törvényei éppúgy hasznosak a téma szempontjából, mint a törcsvári és vöröstoronyi vámosoknak adott utasítások,⁹ vagy néhány fennmaradt főúri emlékirat és napló.¹⁰ Jelen tanulmány – ellentétben az előző értekezésekkel – nemcsak erdélyi forrásokra támaszkodik, hanem az ottani hatalmi és birtokviszonyok megismerése céljából havasalföldi oklevelekre is.¹¹

A tanulmány azt vizsgálja, hogy milyen politikai, gazdasági és éghajlati tényezők hatottak az erdélyiek vándorpásztorkodásának elterjedésére Havasalföldön, az ezzel kapcsolatos kiváltságaikra és pénzbeli kötelezettségeikre a 18. század előtt. Az előző kutatások ritkán tértek ki az Erdély és Havasalföld közötti legelőhasználatról szóló megállapodások politikai hátterére, inkább nemzeti szolidaritással magyarázták azt.¹² Ezen dolgozat viszont rámutat a legelőhasználati jogok, illetve a vándorpásztorkodásból származó pénzbeli haszon szerepére a két fejedelemség közötti diplomáciai kapcsolatokban. A vándorpásztorkodással kapcsolatos gazdasági tényezőket eddig javarészt szociológusok és néprajzkutatók hangsúlyozták, de a jelen tanulmány ezeket történelmi szempontból is elemzi.¹³ Noha a kis jégkorszaknak nevezett hideg éghajlati időszak, amely Közép-Európában körülbelül a 15. századtól a 19. századig tartott, az utóbbi időben gyakrabban képezte a Kárpát-medence kora újkorával foglalkozó történészek kutatási témáját, a vándorpásztorkodás fejlődésére kifejtett hatását még nem vizsgálták.¹⁴ Jelen tanulmányban ezért a gazdasági körülmények mellett az éghajlati tényezőkre is

⁹ *Approbatæ Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae Eidem Annexarum*. Claudio-polis 1696; EOE III–XVIII.; *Simon Zsolt*: Fejedelemség kori erdélyi harmincadosutasítások. A törcsvári vámos 1658. évi instrukciója. In: A levéltár rejtett kincsei. Források és értelmezések a gazdaságtörténet köréből. Szerk. Nagy Róbert. Kolozsvár 2019. 69–93.; Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Sibiu (a továbbiakban: DJANS), Documente medievale, U VI. 1072. Itt is szeretném megköszönni Pakucs-Willcocks Máriának, hogy figyelmembe ajánlotta és rendelkezésemre bocsátotta a levéltári anyagot.

¹⁰ *Auszug aus dem Diarium des Paulus Bencker d. Ä.* In: *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt I–XI.* (Brassó 1886–2017) IV. 212.; Bethlen Miklós élete leírása magától I–II. Szerk. V. Windisch Éva. Bp. 1955; Bethlen Miklós emlékiratai. Szerk. Dominique Révérend. 2. kiad. Bp. 1984.

¹¹ *Documenta Romaniae Historica, A. Moldova* (a továbbiakban: DRH, A) I–XXVIII.; *B. Țara Românească* (a továbbiakban: DRH, B) I–XLI.; *D. Relații între Țările Române* (a továbbiakban: DRH, D) I. București 1966.

¹² *Corneliu Bucur*: Invarianța și variabilitate în păstoritul tradițional (Despre momentul apariției, cauzele și caracterul transhumanței pastorale a românilor). In: *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei* 10 (1978). Ed. Viorica Pascu, Cluj-Napoca 1978. 125–146; *Ioan-Aurel Pop*: Domnia lui Constantin Brâncoveanu și românii din Transilvania – realitate istorică și reflectare în istoriografia românească transilvăneană din secolul XVIII. In: *Constantin Brâncoveanu*. Ed. Paul Cernovodeanu – Florin Constantiniu. București 1989. 62.

¹³ *Bucur, C.*: Invarianța și variabilitate i. m. 139–140; *Földes L.*: „A vándorló Erdély” i. m. 383–384; *Marin Constantin*: Capitalism and Transhumance. A Comparison of Three Pastoral Market Types in Europe (1950–2000). *New Europe College Yearbook* 11. (2003) 55–116.

¹⁴ *Lajos Rácz*: Carpathian Basin. The Winner of the Little Ice Age Climate Changes. Long-Term Time-Series Analysis of Grain, Grape and Hay Harvests Between 1500 and 1850. *Ekonomika i ekohistorija: Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša* 16. (2020) 81–96.; *Kiss Andrea*: A Kis

kitérek. Mivel szükséges különbséget tenni az államközi megállapodások és egyes falvak, városok, egyének és családok havasalföldi vajdától kapott kiváltságai között, ezeket külön tárgyalom.

Fontos hangsúlyozni, hogy a legtöbb kora újkori forrás nem a két fejedelemség közötti megállapodásokról szól, hanem illegális legelőhasználatról, lopásokról, visszaélésekről. Ez azonban nem egyedülálló a Kárpátok körüli fejedelemségekben: bárhol, ahol vándorpásztorok és letelepedett parasztok egymás mellett használták a területet, elkerülhetetlenek és gyakoriak voltak az összetűzések.¹⁵ A tanulmány középpontjában ugyan nem ezek a konfliktusok állnak, elemzésük olykor mégis szükséges, ugyanis esetenként nélkülözhetetlen adatokat szolgáltatnak a vándorpásztorok fejlődésének tanulmányozásához.

A Kárpátokon átívelő pásztorkodás kezdetei

Mindenekelőtt definiálni szükséges néhány alapvető fogalmat mint a nomád, legelőváltó (transzhumáló) és helyhez kötött (szedentáris) pásztorkodás. Míg a nomád pásztorkodás családjukkal együtt folyamatosan vándorolnak az állataiknak szükséges legelőket keresve, a helyhez kötött pásztorkodás esetében az állatok egy állandó település határában legelnek. A legelőváltó pásztorkodás vagy transzhumálás esetében is jellemző, hogy a jószágok tulajdonosai állandó településeken tartózkodnak, az állatok azonban télen, illetve nyáron a falvak határára kívül legelnek: ilyenkor az állatokat nem kíséri az egész család, csupán az azzal megbízott pásztorkodók.¹⁶

Az erdélyiek havasalföldi legelőhasználatára esetében transzhumálásról beszélünk, amelynek mind rövid távú (penduláris), mind hosszú távú formája kimutatható. A rövid távú transzhumálás elsősorban a havasok lábánál fekvő településekre volt jellemző, melyeknek gazdái nyáron a magashegyi legelőkre küldték

Jégkorszak, a Spörer Minimum és Mohács. In: Mohács szimfónia: tanulmányok a mohácsi csatával kapcsolatos kutatások eredményeiből. Szerk. Varga Szabolcs – Türk Artilla. Bp. 2022. 17–46.

¹⁵ *Fernand Braudel*: The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II. I–II. Berkeley–Los Angeles 1995. I. 91.; *Werner Bätzing*: Die Alpen. Entstehung und Gefährdung einer europäischen Kulturlandschaft. München 1991. 43.; *Thurstan Robinson*: Crossing Boundaries: Transhumance in the South-West Tauros in Antiquity, In: Regionalism in Hellenistic and Roman Asia Minor. Eds. Hugh Elton – Gary Reger. Pessac 2007. 117–126.; *Kümmeler, F.*: Korčula i. m. 365–410.

¹⁶ A pásztorkodásnak csupán a román néprajztudományban többfajta tipológiája ismert. – *Vuia, R.*: Tipuri de păstorit i. m.; *Nicolae Dunăre*: A juhtartás, illetve pásztorkodás hagyományos típusai a románoknál. Ethnographia 75. (1964) 247–272. Európai, illetve világszinten azonban még több csoportosítás létezik. – *Raquel Gil Montero – Jon Mathieu – Chetan Singh*: Mountain Pastoralism 1500–2000. An Introduction. Nomadic Peoples 13. (2009) 2. sz. 1–16.; *Letizia Bindi*: Introduction. In: Grazing Communities: Pastoralism on the Move and Biocultural Heritage Frictions. Ed. Letizia Bindi. New York 2022. 1–20.

nyájait, télen viszont visszatereltették őket a faluba. A kora újkorban még nem volt mindenhol elterjedt az istállótartás Erdélyben, így amennyiben lehetséges volt, a téli legeltetést a falvak határában oldották meg, olykor szénát is adva az állatoknak.¹⁷ Mikor azonban az időjárás viszontagságai miatt télen nem lehetett számítani elengedő mennyiségű szénára vagy legelőfűre, a gazdák a Kárpátokon túli sík vidékeken, sokszor a Duna mentén teleltették jószágaikat, így ekkor már hosszú távú transzhumálásról beszélhetünk.¹⁸ Ki kell hangsúlyozni, hogy a Kárpátokon átívelő vándorpásztorokodás esetében szinte kizárólag juhásztorokodást értünk.¹⁹

Fontos azt is kiemelni, hogy pásztorkodás különböző formái közötti határok gyakran elmosódnak, és hogy különböző évszázadokban, különböző térségekben más és más tényezők hatottak egy-egy forma kialakulására, felerősödésére vagy éppen eltűnésére.²⁰ Joggal vetődik fel tehát a kérdés, hogy az erdélyi esetben mikorra tehető a vándorpásztorokodás megjelenése, illetve szélesebb körű elterjedése.

Ezen kérdés lehetséges válaszai szoros kapcsolatban állnak a román nép eredetét érintő elméletekkel. Azok, akik a románokat romanizált dákok leszármazottjainak tekintik, a helyhez kötött állattartást tartják az eredeti pásztorkodási formának a térségben. Szerintük a folyamatosan Erdély területén élő románok nyaranta ugyan használták a havasi legelőket, de ez mindvégig a rövid távú, penduláris transzhumálás keretein belül maradt.²¹ A hosszú távú transzhumálás a piaci igények növekedésének köszönhetően alakult ki: Corneliu Bucur szerint a 13. és 14. századi magyar királyok új gazdaságpolitikája növelte az állattenyésztés jelentőségét, ami a dél-erdélyi román pásztorokat kaszálók és legelők hiányában a jószágok téli etetésének másfajta megoldására ösztönözte. Havasalföld önállósulása a legeltetésnek biztonságosabb körülményeket kínált.²² Constantin

¹⁷ *Imreh István – Pataki József: Kászonszéki krónika 1650–1750.* Bp. 1992. 191.

¹⁸ *Sally Huband – David I. McCracken – Annette Mertens: Long and Short-Distance Transhumant Pastoralism in Romania: Past and Present Drivers of Change.* Pastoralism 1. (2010) 1. sz. 55–71.

¹⁹ A források említést tesznek néha az erdélyi disznócsordák Havasalföldön való makkoltatásáról. – *Urbariile Țării Făgărașului* i. m. II. 612, 841. Ugyanakkor moldvai és havasalföldi disznótulajdonosok is felkeresték néha az erdélyi tölgyerdőket. – *Documente privitoare la istoria românilor* i. m. XV/2. 842.; 534 *documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul (1346–1603).* Ed. Grigore G. Tocilescu. București 1931. 252–253.

²⁰ *Braudel, F.: The Mediterranean* i. m. I. 86.; *Noël Coulet: Vom 13. bis 15. Jahrhundert: die Etablierung der provenzalischen Transhumanz. Geschichte der Alpen – Histoire des Alpes – Storia delle Alpi* 6. (2001) 152.; *Robinson, T.: Crossing Boundaries* i. m.; *Huband, S. – McCracken, D. I. – Mertens, A.: Long and Short-Distance* i. m. 57.; *Eugene Costello: Transhumance and the Making of Ireland' Uplands (1550–1900).* Woodbridge 2020. 1.

²¹ *Vuia R.: Tipuri de pășorit* i. m. 188.; *Ion Donat: Pășoritul românesc și problemele sale.* Studii. Revista de istorie 19. (1966) 2. sz. 281–305.; *Bucur, C.: Invarianță și variabilitate* i. m. 125–146.; *Petru Panăitescu: Introducere la istoria culturii românești. Problemele istoriografiei române.* 2. kiad. București 2000. 131–137.; *Totoianu, R.: Pășoritul* i. m. 57–65.

²² *Bucur, C.: Invarianță și variabilitate* i. m. 136–137., 141.

Constantinescu-Mircești azonban a csak későbbi századokban fellendülő gyapjúiparral magyarázza a legelőváltó pásztorkodás megjelenését.²³ Sokak szerint a vándorpásztorkodásnak köszönhető az, hogy a román nép az évszázadok során megőrizte egységét.²⁴

A bevándorlási elmélet képviselői azonban a román nép etnogenézisét a Dunától délre, Erdélybe való jövetelét pedig a 12–13. századra helyezik.²⁵ Szerintük a románok kezdetben nomád módon foglalkoztak juhtenyésztéssel, és Erdélybe való megérkezésük előtt már használhatták a Kárpátok déli lejtőinek legelőit. A havasokon belül való letelepedésük idején azonban már transzhumáló, és nem nomád pásztorként jellemzik őket.²⁶ Noha – főleg a 16. századtól kezdve – a mezőgazdaság jelentőségének megnövekedésével és a románok Erdély belsőbb területeire való költözésével az állattenyésztés egyre inkább helyhezkötté vált, a Kárpátok lábánál elhelyezkedő falvakban továbbra is penduláris legelőhasználatról beszélhetünk.²⁷ Írásos emlékek és régészeti kutatások hiányában azonban a bevándorlási elmélet se támasztható alá teljes bizonyossággal. Egy objektivitásra törekvő, nemzetközi és interdiszciplináris kutatócsoport nemcsak a román nép eredetének, hanem a transzhumálás kialakulásának és elterjedésének kutatását is elősegítene.²⁸

Mind a dák–római folytonosság-, mind a bevándorlási elmélet képviselői egyetértenek viszont abban, hogy a vándorpásztorkodás jelensége már a későközépkori forrásokban kimutatható; kialakulását és elterjedését azonban különböző tényezőkkel magyarázzák. Veress és Panait Panaitescu az erdélyiek vándorpásztorkodását a Kárpátok déli, illetve keleti lejtőin fellelhető jobb minőségű fűvel indokolták.²⁹ A 20. század második felében néhány történész és néprajztudós – a marxizmus elveiből kiindulva – a feudalizmus hatásával hozta összefüggésbe

²³ *Constantinescu-Mircești, C.*: Păstoritul transhumant i. m. 7–10.

²⁴ *Bucur, C.*: Invarianța și variabilitate i. m. 145; *Constantinescu-Mircești C.*: Păstoritul transhumant i. m. 15.; *Ionel Calin Micle*: From Carpathian to Pindus. Transhumance – a Bridge between Romanians and Aromanians. Central European Regional Policy and Human Geography 3. (2012) 1. sz. 27–33.; *Lucian David*: Transhumanța carpatică, Tradiție și continuitate. Studii și comunicări de etnologie 34. (2020) 108.

²⁵ *Documenta Historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum*. Curante: Emerico Lukinich et adiuvante Ladislao Gáldi ed. Antonius Fekete-Nagy et Ladislaus Mak-kai. Bp. 1941; *Gunda Béla*: A román pásztorkodás magyar kapcsolata. Nép és Nyelv 1. (1941) 331–320.; *Gottfried Schramm*: Ein Damm Bricht. Die römische Donaugrenze und die Invasionen des 5.–7. Jahrhunderts im Lichte von Namen und Wörtern. München 1997. 275–343.

²⁶ Erdély története három kötetben I–III. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1986. I. 302.

²⁷ Uo. II. 745–748.

²⁸ *Florin Curta*: Aging Levee: On the Twenty-Fifth Anniversary of Gottfried Schramm's Ein Damm Bricht. Historical Studies on Central Europe 2. (2022) 2. sz. 179–213.; *Miklós Takács*: Some Remarks on the Investigation of Traces of Transhumance in the Early Medieval Balkans. Historical Studies on Central Europe 2. (2022) 2. sz. 214–244.

²⁹ *Veress, A.*: Păstoritul ardelenilor i. m. 130–131.; *Panaitescu, P.*: Introducere la istoria culturii i. m. 134.

a vándorpásztorokodás elterjedését: hiszen ez a jelenség többnyire a szász székekhez tartozó román falvakban alakult ki, melyek nagyobb szabadságot élveztek, mint a fejedelmi vagy nemesi birtokokon levő települések.³⁰ A legtöbb néprajzkutató egyetért abban, hogy a vándorpásztorokodás igazi fellendülése csak az újkorban, a délerdélyi szász városok gyapjúiparának fejlődésével párhuzamosan indult meg.³¹ A Kárpátok déli lejtőin való pásztorkodás intenzitását a 18. század kezdetétől folytatott paleobotanikai kutatások is bizonyítják.³²

Az első megállapodások Erdély és Havasalföld között

Az első írásos források a Kárpátokon átívelő vándorpásztorokodásról a 15. századból maradtak fenn. Ebben az időben a legelőhasználatot engedélyező megállapodások többségét minden bizonnyal nem foglalták írásba, illetve ha le is jegyezték őket, a dokumentumok nem maradtak fenn. A legelső, általunk is ismert kiváltságlevelek helyi jellegűek voltak, és a szokásjogon alapultak: a havasalföldi vajda engedélyezte bizonyos erdélyi városoknak, intézményeknek országa legelőinek használatát. Szinte mindegyik vándorpásztorokodással foglalkozó történész és néprajztudós megemlíti ezeket a helyi megállapodásokat. Az első, az utókor által ismert ilyen jellegű dokumentum I. Mihály vajda 1418-ban Nagydisznód részére kiállított oklevele, amelyben a vajda édesapjának Öreg Mircsának (Mircea cel Bătrân) a városnak adott szabadságlevelét erősítette meg, miszerint jószágaik „szabadon” (*libere*) legelhetnek országa havasain. Ez az oklevél még nem tett említést legelőberről.³³

A következő írásos emlék Neagoie Basarab uralkodására (1512–1521) tehető, amelyben a vajda Brassó városának és a körzetében lakóknak, valamint a székeleknek engedélyezte az országában való legelőhasználatot, amit az erdélyiek eddig is „szabadon és nyugodtan” (*slobodni i mirni*) tehettek. A pásztorkok azonban ezen túl kötelesek voltak a *gorștina* (*gorștina*) nevű juhdezszmát fizetni – hiszen ezt azok a havasalföldiek is teljesítették, akik jószágukat Moldovában, „Törökországban”,

³⁰ Constantinescu-Mircești, C.: Păstoritul transhumant i. m. 10–11.; Bucur, C.: Invarianță și variabilitate i. m. 142.; Földes L.: „A vándorló Erdély” i. m. 384.; Huband, S. – McCracken, D. I. – Mertens, A.: Long and Short-Distance i. m. 59.

³¹ Földes L.: „A vándorló Erdély” i. m. 383–384.; Constantin, M.: Capitalism and Transhumance i. m.; Radu Săgeată et al.: Shepherding at Mărginimea Sibiului (Romania). Past, Present and Future. European Review 31. (2022) 1. sz. 72–74.

³² Alexandru Nedelea – Laura Comănescu: Effects of Transhumance on the Southern Slope of the Făgăraș Mountains. Geojournal of Tourism and Geosites 4. (2009) 2. sz. 125–132.

³³ DRH, D. I. 203–204. Panaitescu azonban a (hosszú távú) vándorpásztorokodásnak egy még régibb említését vélte felfedezni Öreg Mircea egyik 1404 és 1406 közé datálható oklevelében, amelyben az oklevélkiadó a Duna-menti tavaknál tartózkodó pásztorkokról tett említést. – DRH, B. I. 63–64.; Petre P. Panaitescu: Mircea cel Bătrân. București 1943. 63.

illetve Erdélyben legeltették.³⁴ Ez az első – általunk ismert – említése annak, hogy az erdélyi pásztorok juhdezmával tartoztak a legelőhasználatért.

A szokásjog területenkénti különbözőségét bizonyítja Szebenzék kapcsolata Havasalfölddel.³⁵ A szebeni számadáskönyvek az 1540-es évektől kezdve évente említenek május végén, illetve június elején Havasalföldre küldött követségeket (a juhok nyári legeltetésének kezdetekor) a „béke és jó szomszédság”, valamint „a havasok okából”. A követek gazdag ajándékokat is vittek a vajdáának: aranyozott ezüstserleget, sisakot, pajzsot, különböző edényeket, kelyheket.³⁶ 1562 után azonban már nem indult minden évben követség a vajdához, és a számadáskönyvek is egyre ritkábban tesznek említést havasokról mint a követküldés motivációjáról.³⁷ Helyette csupán a vajdaságok közötti jó szomszédságot hangsúlyozzák, nem feledkezve meg a bőséges ajándékokról se.³⁸ Vitathatatlan tehát, hogy a havasok felosztását, illetve használatát szokásjog szabályozta Szebenzék és Havasalföld között, melyet a felek évente, gazdag ajándékok fejében újítottak meg az aktuális politikai és gazdasági kapcsolatok függvényében. Kérdéses, mennyire volt ez a jog állandó jellegű – lehet, hogy a nagydísznódiak már Öreg Mircea alatt is ajándékokkal hálálták meg a juhaik „szabadon” való legeltetésének jogát? Az ilyen megállapodások mindenesetre a „jó szomszédság” szerves részei voltak, ami többek között a két ország közötti határ kölcsönös tiszteletében, illetve a gyakori jószáglapások felszámolására tett kísérletekben is megnyilvánult.³⁹

³⁴ 534 documente i. m. 247–248. Ion Bogdan ugyanezt az oklevelet Öreg Basarab (Basarab Laiotă cel Bătrân, 1473, 1474, 1475–1476, 1476–1477) idejére datálta. – Documente și regeste privitoare la relațiile țării rumânești cu Brașovul și Ungaria în secolul XV și XVI. Ed. Ioan Bogdan. București 1902. 79. A Neagoe Basarab uralkodására vonatkozó állítás valószínűleg közelebb áll az igazsághoz, ha figyelembe vesszük az akkori relatív stabil havasalföldi–erdélyi kapcsolatokat; ezeknek a léte kevésbé mondható el Öreg Basarab időszakáról. Mivel azonban Veress Bogdan forráskiadványára hivatkozott (Veress, A.: Păstoritul ardenilor i. m. 143., 3. jegyz.), a pásztorkodással kapcsolatos tanulmányok többségében Öreg Basarab uralkodása szerepel. – Someșan, L.: La transhumance i. m. 468.; Constantinescu-Mircești, C.: Păstoritul transhumant i. m. 18.; Totoianu, R.: Păstoritul i. m. 106.

³⁵ Meteș a szebeni számadáskönyvek néhány, juhokról és havasokról szóló, 1521-re, 1524-re és 1528-ra vonatkozó bejegyzését egyértelműen a vándorpásztorkodással azonosította, noha legtöbbször csak a juhlopásról van szó. – Meteș, Șt.: Păstori ardeneni i. m. 19., 1. jegyz.; Documente privitoare la istoria românilor i. m. XI. 844., 851.

³⁶ „cum eodem pacem et bonam vicinitatem concludendam ratione Alpium” – Documente privitoare la istoria românilor i. m. IX. 858. (1543. ápr. 10.); „causa alpium” – Uo. 862. (1549. jún. 10.); „ex parte Alpium” – Uo. 862. (1550. máj. 19.), 863. (1551. máj. 26., 1552. jún. 13.), 864. (1553. jún. 16.). Nem lehet tudni, hogy mikor Szebenzék 1520-ban Micu kenézt, illetve 1524-ban a kákovai Oprea kenézt a nyájak legeltetése ügyében a havasalföldi vajdához küldte, vajdon csupán az adott kenéznek nyájairól volt szó, vagy Szebenzék általános legeltetési jogairól. – Roman, T.: Sibiu între diplomație și război i. m. 80.; Documente privitoare la istoria românilor i. m. IX. 847. (1524. jún. 3.).

³⁷ „nach dem er langst das Gebierg allenthalben zu gebietten hat” – Documente privitoare la istoria românilor i. m. IX. 878.; „des Gebierg halben” – Uo.

³⁸ „gutte Nachbarschafft” – Uo. 879., 881., 882.

³⁹ Anca Ramona Hapca: Origins of a Border Conflict Between the Maramureș and Bistrița Regions. Annales Universitatis Apulensis Series Historica 16. (2012) 2. sz. 183–194.; Documente privitoare la

Érdemes kiemelni, hogy a szebeni követek gyakran a vajda fiának, az olténiai bánnak, illetve különböző udvari tisztviselőknek – udvarispánoknak (*vornic/dvornic*), kancellároknak (*logofăt*), asztalnokoknak (*stolnic*) – is vittek külön ajándékokat.⁴⁰ Ez azt jelezheti, hogy a szebeniek rendelkezésére álló nyári legelők nem kizárólag a vajda tulajdonában voltak, végtére is a mindenkori havasalföldi vajda a 16. században még nem rendelkezett saját kincstári birtokkal.⁴¹ Az erdélyi juhtartóknak ehelyett a birtokos bojárokkal és kolostorokkal is meg kellett állapodniuk a havasok használatáról. Későbbi, 17. századi források utalnak is arra, hogy a bojárak a legelő bérbeadásából hasznot szedtek, illetve ugyancsak a 17. századi források említenek először bér ellenében legelő erdélyi juhokat a havasalföldi kolostorok területén.⁴² Arra azonban semmi se utal, hogy a faluközösségek, amelyek a 16. és 17. század folyamán a bojárak térhódítása ellenére még mindig a havasalföldi havasok nagy részét birtokolták,⁴³ átengedték volna időnként legelőiket az erdélyieknek.

Fontosnak tartom ugyanakkor azt is, hogy már a legkorábbi határhúzások is említést tesznek a legelőhasználattal kapcsolatos szokásjogról.⁴⁴ 1520-ban a hátszegi bojárak kezdeményezésére létrejött megállapodás megemlíti, hogy bárhol is vannak a juhok, „vagy a havason, vagy akárhol máshol”, „igazság, szokás és törvény szerint” vegyenek adót a pásztoroktól.⁴⁵ A hátszegi, karánsebesi, szebeni és szászsebesi nemesek az 1606-os határhúzáskor szintén megegyeztek a havasalföldi bojárokkal abban, hogy amennyiben a pásztorok nyájaikkal átlépik a határt, „a hagyományos jövedelmet” fizessék „régidőktől való szokás után”.⁴⁶ „Szokott jövedelemről” szól Erdély és Havasalföld megállapodása is ugyanebből az évből, miután kiegyeztek a két ország közötti jószáglopások megtérítéséről.⁴⁷

istoria românilor i. m. IX. 851.; Documente privitoare la istoria românilor i. m. XV/2. 1371-1372. A jogtörténések a „jó szomszédság” fogalmának eddig csak modern kori jelentéseit vizsgálták. – *Ștefan Deaconu*: Principiul bunei vecinătăți în dreptul românesc. București 2005.

⁴⁰ Documente privitoare la istoria românilor i. m. IX. 858., 860., 862., 878.

⁴¹ *Ion Donat*: Domeniul domnesc în Țara Românească (sec. XIV–XVI). București 1996. 93.

⁴² Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1883. 109.; DRH, B. XXIV. 268.; DRH, B. XXV. 361.

⁴³ *Daniel Chirot*: Social Change in a Peripheral Society. The Creation of a Balkan Colony. New York 1976. 52–53.

⁴⁴ Erdély és Havasalföld között a kora újkorban még nem beszélhetünk a fogalom modern értelmében meghatározott határról. Erről is csupán helyi megállapodások léteztek. – *Marian Coman*: Putere și teritoriu. Țara Românească medievală (secolele XIV–XVI). Iași 2013. 190–247.

⁴⁵ „Ili na planini, ili na koe mesto hoket biti, da mu se uzimaet dan po pravdu i po obicaju i po zakon” – DRH, B. II. 375–377.; *Coman, M.*: Putere și teritoriu i. m. 208–216. A tanulmányban szereplő magyar nyelvű forrásszövegek a szerző fordításai.

⁴⁶ „să plătească venitul îndatinat, după obiceiul din vechime” – *Ioan Lupaș*: O învoială între Ardeleni și Munteni la 28 mai 1606. In: *Anuarul Institutului de Istorie Națională 2.* (1923). Ed. Alexandru Lapedatu – Ioan Lupaș. București 1924. 372.

⁴⁷ EOE V. 428.

A nyájakat a kezdetektől fogva különböző erdélyi területekről: Hátszegről, Karánsebes vidékéről, Szebenszékről, Barcaságból hajtották a Kárpátok déli lejtőire. Egy 1542-es levél pedig, mely szerint az erdélyiek és havasalföldiek szabadon használhatják egymás havasát, a fogarasiak vándorpásztorkodására is utal.⁴⁸ A teletetés azonban ebben az időben ritkábban fordulhatott elő, ugyanis a legtöbb egyezmény a havasi (nyári) legelőhasználatról szól. Nem zárható ki azonban, hogy a szebenhegyaljai (*mărgineni, mocani, țuțuieni*), illetve a bolgárszegi (*șcheieni*) vagy a hétfalusi (*săceleii*) juhtenyésztő közösségek a Barcaságból (akik kismértékben még ma is művelik a hosszú távú vándorpásztorkodást),⁴⁹ ebben az időben erősödtek meg, ám csak a 16. század után kezdték el jószágaikat állandó jelleggel a Kárpátok másik felén teletetni.

Változások a 16–17. században

A 16. század közepétől kezdve több olyan tényező is kimutatható, amely az erdélyi gazdákat a Kárpátokon túli legelők használatára ösztönözhetette: (1) az állattenyésztés jelentőségének növekedése, (2) az Oszmán Birodalommal folytatott kereskedelem, (3) a gyapjúfeldolgozó ipar fejlődése, (4) a népességnövekedés, valamint (5) a kis jégkorszaknak is nevezett éghajlatváltozás.

(1) Az önálló Erdély, noha továbbra is kereskedelmi kapcsolatokat ápolt a három részre szakadt Magyarországgal többi részével, immár fokozottabban függött saját erőforrásaitól: az erdélyi fejedelem ennél fogva maximalizálni akarta a kincstár hasznát, amiben az állattenyésztés nagy szerepet játszott. Ahogy az Erdélyi-szigethegységben elvégzett paleobotanikai kutatások kimutatták, a 16. század közepétől kezdve felgyorsult az erdőirtás a térségben: ez egyrészt az oszmán és tatár portyázások során elpusztult települések újjáépítéséhez szükséges építőfaigénynek tudható be, másrészt az állattenyésztés felértékelődésének is, amelynek rövid távú penduláris formája szükségessé tette új legelők és kaszálók megnyitását.⁵⁰

A rövid távú pásztorkodás és a magashegyi területek kiaknázása nem csak az Erdélyi-szigethegységre volt jellemző. A fejedelem és a földesurak más helyeken is értékesítették a havasok természeti kincseit. A Déli-Kárpátok lejtőin elhelyezkedő Almásmező falvát például a 16. század végén Petrichevich-Horváth Kozma

⁴⁸ Gerdey Démeter fogarasi várnagy levelét a havasföldiekkel való megegyezésről a kölcsönös legelőhasználatot illetően lásd *Documente privitoare la istoria românilor* i. m. XV/1. 419.

⁴⁹ Vö. *Annette Mertens – Sally Huband: Romanian Transhumance. The Past, the Present and Future Scenarios*. In: *Transhumance and Biodiversity in European Mountains*. Eds. Robert G. H. Bunce et al. Wageningen 2004. 155–170.; *Săgeată et al.: Shepherding at Mărginimea Sibiului* i. m. 66.

⁵⁰ *Gusztáv Jakab et al.: Social Context of Late Medieval and Early Modern Deforestation Periods in the Apuseni Mountains (Romania) based on an Integrated Evaluation of Historical and Paleobotanical Records*. *Environmental Archaeology* 26. (2021) 1. sz. 1–22.

fogarasi kapitány alapította: „lattuan az hauasoknak es erdeőknek nagy puztulasat, hasonlokeppen az halas patakoknak hazontalan uoltat”. Az új falu lakói a havasok, az erdők és a patakok jövedelméből adóval tartoztak a kincstárnak, így a település megalapítása gazdasági haszonnal járt.⁵¹ Miután a székelyek 1562 után kiváltságai nagy részét elvesztették, számos panaszlevelet írtak a fejedelemnek a központilag kinevezett hivatalnokok önkényeskedése miatt, akik nem egyszer a havasi legelőiket és kaszálóikat is elfoglalták.⁵² Ugyanebben az időben pereskedett uzoni Béli János is Prázsmár mezővárossal a Havasalfölddel határos Bodzamező miatt.⁵³ Ahogy azonban David Prodan rámutatott, a fejedelem és a nemesek havasi legelők utáni érdeklődése csak a 17. században növekedett meg számottevően.⁵⁴ Ekkortól kezdve mind a fogarasi, mind a görgényi urbáriumokban egyre részletesebben jegyezték fel a legelőkkel kapcsolatos adatokat: ki birtokolja, hány esztana (juhszállás) van rajta, hány juh legelhet rajta, mennyi a fejedelem haszna belőle.⁵⁵

(2) Az Oszmán Birodalom ugyan a juhkereskedelem szempontjából közel sem gyakorolt Erdélyre akkora hatást, mint a Havasalföldre vagy Moldvára, de az úgynevezett „görög kereskedők” már a 16. század második felében olyan tételekben vásároltak juhokat, hogy az erdélyi rendek korlátozni kényszerültek tevékenységüket. 1577-ben a juh és a berbecs, 1578-ban már a cáp (kecskebak) és kecske kivitelét is megtiltották, akárcsak bármilyen haszonállat vagy vadállat bőrével való kereskedést.⁵⁶

A 17. századi források azonban már az erdélyiek által kezdeményezett juhkereskedelemtől tanúskodnak: a század eleji katonai összetűzések alaposan kiűrítették az ország kincstárát, ugyanis az 1617. évi szebeni országgyűlés a jószágok kivitelének az engedélyezését a bevételek iránti igénnyel indokolta.⁵⁷ 1628-ban Tholdalagi Mihálynak Bethlen Gábor parancsára arról kellett tárgyalnia a Portával, hogy az erdélyiek évente egy bizonyos mennyiségű juhot hajthassanak el „Tergovistyára” (Târgoviște) vagy Bukarestbe, ahol aztán a szultán emberei átveszik őket.⁵⁸

⁵¹ Urbariile Țării Făgărașului i. m. I. 204.

⁵² Székely oklevéltár (a továbbiakban: SzOk) I–VIII. Szerk. Szabó Károly. Kolozsvár–Bp. 1872–1934. II. 183., 325.

⁵³ Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei I–II. Szerk. Bogdándi Zsolt – Gálfy Emőke. (Erdélyi történelmi adatok 8.) Kolozsvár 2006–2016. I. 132., 134–136.

⁵⁴ *David Prodan*: Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea. I–II. București 1986. I. 340–348.

⁵⁵ Urbariile Țării Făgărașului i. m. I. 676–812.; Uo. II. 593–642; Domeniul Gurghiu i. m. 189., 270.

⁵⁶ EOE III. 117., 134.; *Ștefan Meteș*: Relațiile comerciale ale Țării-Românești cu Ardealul până în veacul al XVIII-lea. Sighișoara 1921. 140–142. Ami a „berbecs” fogalmát illeti, Takáts Sándor szerint a fejedelmi Erdélyben ezen szó alatt elsősorban egy hosszú szőrű juhajtát, semmint herélt kost értettek. – *Takáts Sándor*: Régi pásztornépünk élete. In: *Rajzok a török világból I–II.* Szerk. Takáts Sándor. Bp. 1915. II. 335–339.

⁵⁷ „mivel ez országban pénzt, kiváltképpen mostani időben, ha az barom kihajtást megtiltjuk, nem hozhatnak” – EOE VII. 479–480.

⁵⁸ Török–magyarok i. m. IV. 69.

Az oszmán juhkereskedők, a dzselepek (*celepi*) tehát nem jöttek még be Erdély területére. 1674-ben azonban a szultán mézáróságainak előljárója arra kérte I. Apafi Mihályt, hogy segítse a Iani nevű kereskedőt, aki juhok vásárlása végett utazott Erdélybe.⁵⁹ Az oszmán juhkereskedők egyre gyakoribb jelenléte összetűzésekhez vezethetett. Az 1675. évi országgyűlés ezért már megtiltotta „idegen nemzetek” kereskedőinek, hogy „falukról-falukra, városokról-városokra és havasokról-havasokra” járjanak, és csak a meghatározott városokban való vásárlást engedélyezte számukra.⁶⁰ Ahogy gróf Bethlen Miklós feljegyezte, számos erdélyi juhot dzselepeknek adtak el Havasalföldön tavasszal, miután ott teletek: „Ebből igen sok pénz vesznek be az erdélyi urak, s ez is teszi legnagyobb részét jövedelmöknek.”⁶¹ A fejedelem és a nemesség érdekelt volt tehát a juhkereskedelemben, ezért a korábbiakhoz képest nagyobb szüksége volt a havasalföldi nyári és téli legelőkre.

(3) A kora újkori Erdély gazdaságában jelentős szerepet játszott az ipar megerősödése. Ez egyrészt a megnövekedett piaci igényeknek, másrészt viszont az erdélyi fejedelmek – különösen Bethlen Gábor – merkantilista politikájának köszönhető.⁶² A szűcs- és posztóképzítő cégek fejlődése kapcsolatban állhatott az állattenyésztéssel is. Ștefan Pascu ezen céhek 16. századi fellendülését Brassóban és Szebenben a környező havasok már amúgy is gazdag juhállományával magyarázta.⁶³ Hogy az ipar ösztönözte-e a juhtenyésztést, avagy a juhtenyésztés térnyerése serkentette-e a szűcsök és posztóképzítők tevékenységét, nem egyértelmű a fennmaradt források alapján. Corneliu Bucur Nagydisznód 1418. évi kiváltságlevelét is a város fejlődő gyapjúiparával magyarázta,⁶⁴ azonban az ottani szűcsök és posztóképzítők megnövekedett szükségleteiről csak a 16. századtól kezdve beszélhetünk.⁶⁵

Noha az iparral kapcsolatos források száma is gyarapodott, keveset tudunk arról, hogy a céhek honnan, milyen körülmények között és mennyi nyersanyagot vásároltak. Brassó bizonyára hasznot húzott a környező falvak juhtenyésztéséből: egy 1696-os forrás megemlíti egy Stoica Postăvariul nevű egyént.⁶⁶ Binder Pál szerint a vezetéknev arra utal, hogy Stoica a brassói posztóképzítő mestereknek tett szolgálataiért posztóban kapta a fizetését. Mivel azonban ez a Stoica más

⁵⁹ *Tabsin Gemil: Relațiile țărăilor române cu Poarta otomană în documente turcești (1601–1712)*. București 1984. 345–346.

⁶⁰ EOE XVI. 173.

⁶¹ Bethlen Miklós emlékiratai i. m.106.

⁶² Erdély története i. m. II. 649–655.; *Szentpáli-Gavallér Pál: Az Erdélyi Fejedelemség gazdasága, a céhes élet szabályozása Bethlen Gábor idején, különös tekintettel a modern kori szabályozással kapcsolatos párhuzamokra*. Erdélyi Jogélet 3. (2022) 4. sz. 121–138.

⁶³ *Ștefan Pascu: Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*. București 1954. 142.

⁶⁴ *Bucur, C.: Invariantă și variabilitate i. m. 139–140.*

⁶⁵ *Pascu, Șt.: Meșteșugurile din Transilvania i. m. 236.*

⁶⁶ *Sterie Stinghe: Din trecutul Românilor din Schei*. Gazeta Transilvaniei, 1937. március 11. 2.

dokumentumokban juhos gazdaként tűnik fel, nem kizárt, hogy a szász mestereknek biztosította juhaj gyapjának egy részét.⁶⁷

(4) Ugyan csekély arányban, de a 17. századi Erdélyben kimutatható némi népességnövekedés, különösen a román falvakban.⁶⁸ Ez nemcsak a gyapjú és a tejtermékek utáni megnövekedett igényben mutatkozott meg, de a juhász hasznosítására épülő faggyúfőzésre is serkentőleg hatott.⁶⁹ Mindez pedig a juhtenyésztés térnyerését segítette. Minél nagyobb nyájról volt szó, annál körülményesebben lehetett megoldani telente az állatok szénával való etetését: ez esetben a Kárpátokon túli, télen enyhébb időjárású legelők új alternatívának számíthattak.⁷⁰

(5) Amit a Kárpátokon átívelő vándorpásztorokodással foglalkozó történészek és néprajzkutatók még nem vettek figyelembe, az a kis jégkorszak és a hosszú távú transzhumálás közötti összefüggés. A néhány helyen már a 15. század óta megfigyelhető éghajlati változások és időjárási viszonyosságok ugyanis Európa több részén alternatív mezőgazdasági és állattenyésztési formákra ösztönözték a lakosságot. A hol túl száraz és forró, hol túl csapadékos és hideg nyarak kiszámíthatatlanná tették mind a gabona-, mind a szénatermelést.⁷¹ A már említett paleobotanikai tanulmány az Erdélyi-szigethegységgel kapcsolatban azonban azt is kimutatta, hogy a kis jégkorszak szélsőséges időjárási viszonyai nem feltétlenül hatottak kedvezőtlenül a rövid távú penduláris transzhumálás elterjedésére és a juhok nyaraltatására a magashegyi legelőkön. A megnövekedett piaci igények bizonyos területeken nagyobb szerepet játszhattak ugyanis a havasi legelők meghódításában, mint az éghajlati változások.⁷²

A nyári legeltetés kevesebb problémával járt, mint az állatok téli etetése. A rövidebb, hol száraz, hol csapadékban túlságosan bőséges nyár megnehezítette ugyanis a megfelelő mennyiségű széna behordását.⁷³ Nem kizárható, hogy az erdélyiek néha széna behozatalára kényszerültek: 1640-ben a havasalföldi Berivoiești falu lakói például a Vieroș kolostor területéről loptak szénát, hogy azt eladják a barcaságiaknak.⁷⁴ Más esetekben viszont a jószágok Havasalföldön való teleltetése lehetett a megoldás: 1686-ban az erdélyi kancellár, Teleki Mihály a havasalföldi vajdát, Constantin

⁶⁷ Pavel Binder szerint erről a Stoica Postăvariulról kapta Keresztényhavas a román nevét. – Pavel Binder: *Oronime derivate din antroponime în munții Brașovului*. Limba română 22. (1973) 6. sz. 572–573.

⁶⁸ Erdély története i. m. II. 726–731.

⁶⁹ *Földes L.*: „A vándorló Erdély” i. m. 384.

⁷⁰ *Bucur, C.*: *Invarianță și variabilitate* i. m. 140.

⁷¹ *Christian Pfister*: *Das Klima der Schweiz von 1525–1860 und seine Bedeutung in der Geschichte von Bevölkerung und Landwirtschaft I–II*. 3. kiad. Bern–Stuttgart 1988. II. 51–53.; *Marc Oliva et al.*: *The Little Ice Age in Iberian Mountains*. *Earth-Science Reviews* 177. (2018) 175–208.; *Costello, E. – Kearney, K. – Gearey, B.*: *Adapting to the Little Ice Age* i. m.

⁷² *Jakab, G.*: *Social Context* i. m. 13–14.

⁷³ *Rácz, L.*: *Carpathian Basin* i. m. 91.

⁷⁴ DRH, B. XXVII. 543–544.

Brâncoveanul kérte meg, biztosítson juhainak telelőhelyet, ugyanis Havasalföldre hajtáná őket „szénadrágaságának okáért”. A vajda „ugyan ottan” rendelt Telekinek telelőhelyet „a hol volt”, ugyanis „ugyan ott elegendő élés vagyon”.⁷⁵ Ezek szerint nem ez lett volna az első eset, hogy Teleki a Kárpátokon túl teletette jószágait. Az 1686-os nyár pedig valóban szokatlanul száraz és forró volt, ami kedvezőtlenül hathatott a szénatermeszre.⁷⁶ Emellett a Szent Liga folyamatban lévő háborúja is alakíthatta a széna árának mozgását. A kis jégkorszakra jellemző szeszélyes időjárási jelenségek tehát jelentősen serkentették az erdélyieket nyájaik Havasalföldön való teletetésére. Ugyan az éghajlat változása csak kis mértékben befolyásolta a rövid távú penduláris transzhumálást és a nyári havasi legeltetést, de nagyobb mértékben ösztönözte a hosszú távú transzhumálás elterjedését a téli legelők keresése céljából.

Az éghajlati tényezők nagy szerepet játszhattak abban is, hogy az oszmánok érdekeltek voltak az erdélyi juhok megvásárlásában: a hosszú, hideg telek ugyanis rendszeresen megtizedelték Anatólia és a Dél-Balkán juhállományát.⁷⁷ Nem lehet véletlen, hogy a konstantinápolyi követnek, Tholdalagi Mihálynak 1628-ban a már említett fejedelmi utasítás szerint a Portával kellett tárgyalnia a juhkereskedelemtől, ugyanis ez az év, akárcsak az 1627-es, különösen hidegnek bizonyult az Oszmán Birodalomban.⁷⁸

Fontos kiemelni, hogy a havasi legelők iránti kereslet növekedése a havasalföldiek körében is kimutatható.⁷⁹ Ez azonban nem csak azzal indokolható, hogy az írásbeliség elterjedésének köszönhetően több forrás maradt fenn. A havasalföldi juhtenyésztést ugyanis sokkal nagyobb mértékben meghatározta az Oszmán Birodalommal folytatott juhkereskedelem: a 16. század második felétől kezdve a szultánok rendszeresen igényeltek Havasalföldről meghatározott számú juhot elsősorban Isztambul ellátására.⁸⁰ Noha nem olyan nagy mértékben, mint az erdélyi száz városokban, de Havasalföldön is fellendült az ipar a 17. században,⁸¹

⁷⁵ Documente privitoare la istoria Ardealului i. m. XI. 243–244.

⁷⁶ *Martin Stangl – Ulrich Foelsche*: Climate History of Transylvania during the Maunder Minimum (MM) Years (1645–1715 CE) Reconstructed from German Language Sources. *Climate* 10. (2022) 66. sz. 7.

⁷⁷ *Sam White*: The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire. New York 2011. 97–98.; 157–158.

⁷⁸ Török–magyarkori i. m. IV. 69.; *White, S.*: The Climate i. m. 200.

⁷⁹ Lásd például Hrízea nagyvornik birtokait Drajna és Stănești falvakban. – DRH, B. XXVII. 449–500.; XXVIII. 83–88. Radul Mihalcea Craiovescu a Băscu Chiojdlului és Buzău folyók felső folyása közötti területet vásárolta fel, valamint a Penteleu havast. – Uo. 776–777.; DRH, B. XXXVII. 112–113.

⁸⁰ *Bogdan Murgescu*: România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500–2010). Iași 2010. 44–45.; *Mihai Maxim*: O istorie a relațiilor româno-otomane, cu documente noi din arhivele turcești I–II. Brăila 2012. I. 107–110.

⁸¹ *Ștefan Olteanu – Constantin Șerban*: Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în evul mediu. București 1969. 123., 169–178.; *Laurențiu Rădvan*: Meșteșuguri și orașe în Țările Române. Aspecte topografice și toponimice. *Historia Urbana* 30. (2022) 15–29.

és kismértékű népességgyarapodás itt is kimutatható.⁸² Ezenkívül Erdély fontos piaca volt a havasalföldi gyapjúnak: az alvinci posztómanufaktúra a Kárpátokon túlról hozatta nyersanyaga egy részét,⁸³ a brassói városbíró, Michael Hermann pedig 1649-ben Diicul nagyfegyvernöktől (*mare spătar*) kért gyapjút.⁸⁴ Nem tudni azonban, hogy a megváltozott időjárási tényezők miként hatottak Havasalföld juhtenyésztésére. Diicul nagyfegyvernök ugyanis levelében azt válaszolta Michael Hermannak, hogy az idő, noha március van, még mindig télies, széna nincs, a fű nem nő, a jószágok legyengültek, és ezért nem küldi még neki a kért gyapjút.⁸⁵ A szintén brassói Paul Bencker a naplójában megjegyzi, hogy az 1684-es tél szokatlanul hosszú volt nagy hóval, és több ezer juha veszett oda „mind a havasalföldieknek, mind a mi oláhjainknak” (azaz az erdélyi románoknak).⁸⁶ Érthető tehát, hogy Antonie vajda a bolgárszegieknek adott 1669-es kiváltságlevelében külön engedélyt adott arra, hogy téli hóvihar esetén az erdőkbe húzódjanak.⁸⁷ az erdő nemcsak menedéket, de élelmet is nyújthatott az állatoknak.⁸⁸ Ha tehát a politikai és a gazdasági feltételek adottak is voltak a külföldön való legeltetésre, az éghajlati körülmények, illetve a juhok állapota nem mindig volt kedvező.

Bár az egyes tényezők hatása területenként és időben is különbözött, általánosan elmondható, hogy mind Erdélyben, mind Havasalföldön a 16. század közepétől kezdve megnőtt a kereslet a nyári és téli legelők iránt. Ennek következtében mindinkább gyakoribbá váltak a legelőhasználattal kapcsolatos összetűzések a két ország között.⁸⁹ Ez egyre inkább szükségessé tette a legeltetés írásbeli szabályozását, ami a 17. században már nem csak helyi szinten figyelhető meg.

A legelőhasználat szerepe a 17. századi erdélyi és havasalföldi politikai kapcsolatokban

Szinte nincs olyan vándorpásztorokodással kapcsolatos tanulmány, mely ne tenne említést Máté (Matei Basarab) havasalföldi vajda I. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek kiállított 1635. évi okleveléről.⁹⁰ Ebben Máté vajda azért cserébe, hogy

⁸² *Lea Lehr*: Factorii determinanți în evoluția demografică a Țării Românești în secolul al XVII-lea. Studii și materiale de istorie medie 7. (1974) 162–204.

⁸³ Erdély története i. m. II. 822.

⁸⁴ *Iorga, N.*: Brașovul și romini i. m. 46–47.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Auszug aus dem Diarium i. m. 212.

⁸⁷ *Serie Stinghe*: Din trecutul Românilor din Schei, Gazeta Transilvaniei, 1937. február 25. 2.

⁸⁸ *Henri H. Stahl*: Contribuții la studiul satelor devâlmașe românești I–III. București 1958. I. 255.

⁸⁹ Documente privitoare la istoria Ardealului i. m. II. 271.; VII. 294., 302–303., 307–308.

⁹⁰ *Metes, Șt.*: Păstorii ardeleni i. m. 23; *Veress, A.*: Păstoritul ardelenilor i. m. 146.; *Feneșan, C.*: Două acte i. m. 110–111.; *Földes, L.*: „A vándorló Erdély” i. m. 373–374.

az országában legeltető erdélyi pásztoroktól immár dézsmát szedett, kötelezte magát évi 5000 arany fizetésére az erdélyi fejedelem számára.⁹¹ Ennek a megállapodásnak azonban rendkívül összetett háttere van, amire a pásztorokdással kapcsolatos tanulmányok nem tértek ki. Annál részletesebben írnak viszont róla a politika- és diplomáciatörténeti munkák.⁹² Ahhoz, hogy megértsük a hitlevél kiállításának szükségét és annak a juhtenyésztéssel kapcsolatos összefüggéseit, meg kell vizsgálni az erdélyi fejedelem számára évente fizetendő pénzüsszege, illetve a havasalföldi vajda kincstárába befolyó juhdezma megjelenésére és fontosságára vonatkozó adatokat a korabeli forrásokban.

Az erdélyi fejedelemnek fizetendő évi pénzüsszegről bőven szólnak 1632-től a diplomáciai levelek. Ettől az évtől kezdve ugyanis azok a bojárok, akik Leon Tomşa vajda hatalomra kerülése után elmenekültek Erdélybe, éves adót ígértek I. Rákóczi Györgynek, amennyiben elúzi a vajdát. Ugyanakkor maga Leon is ígéretet tett évi pénzüsszeg fizetésére az erdélyi fejedelemnek, akárcsak utódja, a három hónapig uralkodó Radu Iliaş.⁹³ A fennmaradt források nem szólnak azonban arról, hogy a vajdák betartották-e az ígéretüket. Rákóczinak az éves adó mindenképpen hasznára vált volna, hiszen uralkodásának kezdetén alapvető céljai között szerepelt a Havasalföld feletti befolyás megszerzése.⁹⁴ Sajnos azonban a Rákóczi és Szalánczy István konstantinápolyi követ közötti levelezésben csak a fejedelemnek járó, néhol 4000, máshol 5000, illetve 6000 forint értékű évi fizetéséről esik szó, a juhdezma nem kerül szóba.⁹⁵ Noha 1633 márciusában Szalánczy megemlíti, hogy egy bizonyos Keresztesi követsége elvégezte „az juhok állapotját”, a levél nem mutat rá a pénzüsszegek és a juhdezma közötti összefüggésre.⁹⁶

A „juhok állapotjának” fogalma több ügyre is utalhat, elsősorban a már említett juhdezsmára. Az 1635-ben kiadott oklevél szerint először Leon vajda – Bethlen Gábor halála után – vett dézsmát a Havasalföldön legeltető erdélyiektől, akiknek azelőtt „szabados járások volt”.⁹⁷ Kemény János 1649-es állítása szerint azonban „az juhokért való adás, Bethlen Gábor, Leon vajda, Alexander vajda

⁹¹ Török–magyarkori i. m. IV. 244–245.

⁹² *Ion Sîrbu*: Matei-Ű-Vodă Băsarăbăş auswärtige Beziehungen. 1632–1654 (Zur Geschichte des Orients). Leipzig 1899; *Nicolae Iorga*: Studii și documente cu privire la istoria romînilor I–XXV. București 1902. IV.; *Ștefan Andreescu*: Matei Basarab, Vasile Lupu și proiectul de cruciadă din anii 1645–1647. In: Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol 21. (1984) Szerk. Leon Șimanschi. Iași 1984. 147–168.; *Nicolae Stoicescu*: Matei Basarab. București 1988.

⁹³ Levelek és okiratok i. m. 34., 38.; *Sîrbu, I.*: Matei-Ű-Vodă Băsarăbăş i. m. 17–18.

⁹⁴ *B. Szabó János*: Két díván Budán: I. Rákóczi György erdélyi fejedelem és a magyarországi oszmán hódoltság elitje (1630–1636). Történelmi Szemle 61. (2019) 2. sz. 254.

⁹⁵ Levelek és okiratok i. m. 33–34., 46., 108.

⁹⁶ Uo. 105. Sîrbu szerint a vajda már ekkor átengedte a juhdezma egy részét Rákóczinak. – *Sîrbu, I.*: Matei-Ű-Vodă Băsarăbăş i. m. 58., 3. jegyz.

⁹⁷ Török–magyarkori i. m. IV. 244–245.

idejében is megvolt”.⁹⁸ Láttuk, hogy már Neagoie Basarab Brassónak és a székelyeknek írt oklevelében, illetve az 1520-as és 1606-os határhúzásokat rögzítő iratokban is szó esik a juhok legeltetése után fizetendő adóról (*gorștina*). Ezeket az adókat azonban valószínűleg csak helyi szintű megegyezések írták elő. Viszont ha hihetünk Kemény János levelének, Leon Tomșa (1629–1632) – sőt már Alexandru IV. Iliăș (1616–1618, 1627–1629) vagy pedig Alexandru V. Coconul (1623–1627) – uralkodásának időszakára tehetőek az első olyan tárgyalások, majd esetleges megállapodások a juhdézmáról, amelyeket nem bizonyos erdélyi falvak, városok, magánszemélyek kötöttek a havasalföldi vajdával, hanem amelyek a két uralkodó közötti egyeztetések nyomán születtek meg, és a korábbiakhoz képest általánosabb, szélesebb körű érvénnyel bírtak.

A „juhok állapotja” fordulat Szalánczy levelében azonban nemcsak a dézsma ügyére vonatkozhatott, hanem esetleges jószáglopásokra, vagy akár Rákóczi saját juhainak legeltetésére is: az 1632-es fogarasi urbárium szerint ugyanis az erdélyi fejedelem 460 juha Havasalföldön töltötte a telet.⁹⁹ Rákóczinak – a kiterjedt, de az országban szétszórt birtokainak köszönhetően – valószínűleg nem volt szüksége a havasalföldi nyári legelőkre, csupán a teletetést kellett megoldania.¹⁰⁰ Tudjuk, hogy a későbbiek során a juhkereskedelemben is érdekelt volt: 1639-ben a Portára küldött juhok áráról szóló tárgyalásra szólította fel Rétyi István kapitihát,¹⁰¹ 1642-ben pedig a fogarasi udvarbíró egy bizonyos számú juh Havasalföldre szállíttatására utasította.¹⁰²

Rákóczinak tehát két, egymástól teljesen független célja lehetett: egyrészt évi járadékot biztosítani a fejedelemség számára Havasalföld részéről a vajdával kötendő politikai szövetség keretein belül; másrészt szabályozni az erdélyi juhok legeltetését Havasalföldön – valószínűleg nemcsak a dézsma miatt, hanem a juhkereskedelem céljából is. Miután a fejedelem beleegyezett abba, hogy a havasalföldi vajda juhdézmát gyűjtsön az erdélyiektől, az erdélyi juhtulajdonosok mind Havasalföldön, mind hazájukban – juhaik után – adó fizetésére kényszerültek. Feltehetőleg egy, a fejedelem és a juhtulajdonosok közötti hosszabb vita eredménye lehetett az, hogy az erdélyi országgyűlés megszavazta a barcaságiaknak

⁹⁸ II. Rákóczi György i. m. 17.

⁹⁹ Urbariile Țării Făgărașului i. m. I. 184.

¹⁰⁰ Egy 1644-es összeírás szerint I. Rákóczi György karánsebesi, lugosi, hátszegi és fogarasi juhái a görögényi uradalom különböző havasain (Petele, Hodak, Meszera) legeltek. – I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648). Szerk. Makkai László. Bp. 1954. 618–619.

¹⁰¹ I. Rákóczi György és a Porta. Levelek és okiratok. Szerk. Beke Antal – Barabás Samu. Bp. 1888. 406.

¹⁰² A levél regesztája szerint Rákóczi a juhokat legeltetés végett küldte Havasalföldre. – Documente privitoare la istoria românilor i. m. XV/2. 1093–4. Nem kizárható azonban, hogy a juhokat csupán eladásra szánták.

és a beszerceieknek a kincstár számára fizetendő juhdézsma elengedését, olyan érveléssel, hogy „ők nem a magok, hanem inkább a Havasalföldi határon tarthatnak juhokat”. Ez a pont belekerült még az erdélyi országgyűlési végzéseket magába foglaló *Approbatae Constitutiones* című törvénykönyvbe is 1653-ben. Ez azonban már I. Rákóczi György fiának, II. Rákóczi Györgynek a fejedelemsége alatt történt; a juhtulajdonosok addigi kettős terhére vonatkozó panaszokról nem szólnak a források.¹⁰³

Mielőtt Szalánczy 1633 júliusában Máté vajdához utazott, Rákóczi részletes utasításokat adott neki, miről tárgyaljon a vajdával: a legelőhasználat szabályozása azonban csak egyik pontja volt az előterjesztendő ügyeknek, sokkal fontosabbnak számított az éves adó fizetésének sürgetése.¹⁰⁴ Noha Stoicescu úgy véli, a juhdézsma után a fejedelem részére fizetendő évi 5000 forintról szóló egyezmény már az 1633. júliusi találkozó alatt létrejött,¹⁰⁵ Szalánczy a jelentésében erről nem szólt. A juhok dolgát illetően pedig csupán azt közölte, hogy amit a vajda „Kádas uraméknak” mondott, az „nem leszen többször”, ugyanis a „boérok, az kié volt az előtt az az dézmálás helyett való jövedelem, azok zúgolódtak”.¹⁰⁶ Nemcsak a vajdától függött tehát az erdélyiektől vett juhdézsma szabályozása, hanem a bojároktól is, akik az erdélyiek legeltetéséből eddig saját maguk számára húztak hasznot. Szalánczy még azt is hozzátette, hogy nem Rákóczi „része felől zúgolódtak, hanem az ő [Matei Basarab] része felől”. Felhetőleg a bojárok eddigi jövedelmét szándékozta volna a vajda kisajátítani az Erdélynek fizetendő éves pénzösszeg összegyűjtése céljából. Noha a vajda ígéretet tett Szalánczynak 6000 forint mihamarabbi fizetésére az erdélyi fejedelem számára, a bojárok ellenvetése miatt 1633 júliusában még nem született megállapodás az erdélyi juhtulajdonosok által fizetendő dézsmáról.¹⁰⁷

Legelőször az 1635-ös oklevél és a benne lévő megállapodás tükrözi egyértelműen a két ügy összefüggését: a vajdának fizetendő juhdézsma elfogadása ellenében Rákóczi minden év április 24-én 5000 aranyforintot kap a vajdától, valamint „egy jó főfejedelemnek való török lovat fejedelmi minden szerszámával együtt és egy jó kantáros paripát”.¹⁰⁸ Egy ugyanilyen tartalmú oklevelet állítottak ki a havasalföldi bojárok is, amelyben az egyezménnyel kapcsolatos egyértelműsüket

¹⁰³ *Approbatae Constitutiones* i. m. 61.; EOE XI. 167–168. Iorga szerint a barcasági román pásztorok mindig is Havasalföldnek fizették a juhdézmát; a brassóiak azonban ezt maguknak akarták volna, ezért panaszt tettek Rákóczinál, aki ezért eszközölte ki Máté vajdánál az évi 5000 forint fizetését. – *Iorga, N.: Braşovul și romîni* i. m. 355.

¹⁰⁴ *Documente privitoare la istoria Ardealului* i. m. IX. 323–324.

¹⁰⁵ *Stoicescu, N.: Matei Basarab* i. m. 138.

¹⁰⁶ *Levelek és okiratok* i. m. 109. Sírbu szerint Kádas a Keresztesi által vezetett követségnek lehetett tagja 1633 márciusában. – *Sírbu, I.: Matei-Vodă Băsarabă* i. m. 58., 3. jegyz.

¹⁰⁷ *Levelek és okiratok* i. m. 109.

¹⁰⁸ *Török–magyarkori* i. m. IV. 244–245.

fejleszték ki¹⁰⁹ – ez azonban az akkori Havasalföldön inkább a törvénykezésben való részvételüket, mintsem saját érdeküket fejezte ki.¹¹⁰

Fontos figyelembe venni a megállapodást előmozdító tágabb külpolitikai hátteret is. 1635 első felében ugyanis mindkét fél szükségesnek érezhette az egymással való együttműködést: Máté vajda az oszmánok, illetve a moldvai Vasile Lupu ellen akarta védeni országát,¹¹¹ ugyanakkor Rákóczi helyzete megingott az Oszmán Birodalom különböző frakciói között.¹¹² Az 1635 nyarán kötött szövetségi szerződésekben, melyeket az oklevelek mellett adtak ki, azonban szó sincs azon évi pénzüsszegekről, melyet Rákóczi 1632 óta akart kieszközölni a mindenkori havasalföldi vajdától, illetve vajdajelöltektől.¹¹³ Valójában úgy tűnik, hogy az erdélyi fejedelem az évi 5000 forint adót – és az ajándék lovat¹¹⁴ – a juhdezsma kárpótlásának ürügyén harcolta ki. Ezt azonban a kortársak is különbözőképpen értelmezték: a konstantinápolyi velencei követ (*bailo*) 1641-es feljegyzése szerint Rákóczi ezen pénzüsszeg ellenében védelmezte Máté vajdát attól, hogy az oszmánok leváltsák.¹¹⁵

Noha Máté vajda az I. Rákóczi Györgynek tett vállalását 1638-ban és 1647-ben is megújította,¹¹⁶ a fejedelem fiánál, II. Rákóczi Györgynél 1649-ben ennek az adónak a törlésével próbálkozott. Azzal érvelt, hogy az erdélyiek már nem küldenek juhokat Havasalföldre, sürgette azonban „az confoederationak újítását”. Kemény János azt tanácsolta az ifjú fejedelemnek, hogy „nem úgy az hasznot mint az böcsületet és az confoederationak jelét” kell az 5000 forintban becsülni.¹¹⁷ Az éves adó szerepe tehát – ebben az olvasatban – nem a juhdezsma átengedéseért való kárpótlás vagy hála, sokkal inkább I. Rákóczi György hatalmi törekvéseinek eredménye volt. Ugyanakkor a kortársak számára a két ország közötti együttműködést jelképezte, amelyben Havasalföldnek alárendelt szerep jutott.

¹⁰⁹ Uo. 245–246.

¹¹⁰ *Cristina Codarcea*: Société et pouvoir en Valachie (160–1654). Entre la coutume et la loi. Bucarest 2002. 283–284.

¹¹¹ *Sírbu, I.*: Mateiŭ-Vodă Băsărabăş i. m. 63.; *Stoicescu, N.*: Matei Basarab i. m. 140.

¹¹² *B. Szabó J.*: Két díván Budán i. m. 261–266. Kemény János az emlékirataiban szintén a politikai szükséggel magyarázta a baráti szerződés megkötését, egy szóval se említve a juhdezsmat. – Kemény János erdélyi fejedelem önéletírása (Magyar történelmi emlékek 1.) Szerk. Szalay László. Pest 1856. 272.

¹¹³ Levelek és okiratok i. m. 239–240., 252–259.

¹¹⁴ Az erdélyi fejedelmek több havasalföldi és moldvai vajdától is lovakat kértek a szövetséget jelképező szimbolikus ajándékként. – *Iorga, N.*: Studii și documente, i. m. IV. CLXXVIII.

¹¹⁵ *Andreescu, Șt.*: Matei Basarab i. m. 154., 42. jegyz.

¹¹⁶ *Mihail Mitilăneu*: Collecțiune de tratate si conventiunile Romaniei cu puterile straine de la anulul 1368 până în zilele noastre. Bucuresci 1874. 65–66.; Documente privitoare la istoria Ardealului i. m. X. 199. Az 1640-es országgyűlésen is tárgyalhattak a juhdezsma ügyéről. Noha az országgyűlés jelenlétében erről nem esik szó (EOE X. 47., 288–289), Rákóczi Réthy István kapitihának írott leveléből az derül ki, hogy többek között a „Havasalfölde és Erdély között valami juhlegeltető határok, juhok dézmája” is okai voltak a havasalföldiek nagyszámú jelenlétének. – I. Rákóczy György és a Porta i. m. 430–432.

¹¹⁷ II. Rákóczi György i. m. 15.

A „béke és jó szomszédság” helyett, amit Szebenszék Havasalfölddel ápolt viszonya alapján már megfigyeltünk, az újabban keletkezett megállapodásokban már a *confoederatio* (szövetség) szerepelt, amely már írásban rögzített és mindkét fél által jóváhagyott, törvényesített elv volt, és többek között magában foglalta a legelőhasználattal kapcsolatos egyezmények kölcsönös tiszteletét is.¹¹⁸

Kemény János a II. Rákóczi Györgynek címzett levelében az erdélyiek elmaradását a déli legelőktől két elképzelhető okkal magyarázta. Vagy „elholt az marha”,¹¹⁹ vagy pedig a juhgazdák „megfélemlettek, mert rosszul bánnak velek az boérok”, mint ahogy az tavaly is a brassai juhok törvénnyel ellenkező megvámolásával történt.¹²⁰ Úgy tűnik, a havasalföldi bojárok a juhdézsmá bevezetésével valóban elestek eddigi jövedelmi forrásuktól, így erőszakkal akartak maguknak hasznot hajtani az erdélyi pásztoroktól. Általános lehetett tehát az elégedetlenség: nemcsak a bojároknek nem jutott kielégítő bevétel, de 1649-ben már nem legelt annyi erdélyi juh Havasalföldön, amennyinek a dézsmájából a vajda úgy tudta volna kifizetni az évi 5000 forintot, hogy neki is nyeresége maradt volna belőle. Az éves adó kifizetésének az elmulasztása azonban az erdélyiek szemében a *confoederatio* elvének megszegését jelentette volna, mégpedig II. Rákóczi György fejedelemségének kezdetén bizonyítania kellett a béke iránti elkötelezettségét. Mivel a barcasági pásztorok csak 1653-ban mentesültek az erdélyi fejedelemnek járó juhdézsmá fizetése alól, ők is háboroghattak a kettős teher miatt.

A Havasalföld és Erdély közötti szövetségi szerződést csak 1650-ben újították meg. Hogy a juhdézsmára, illetve az éves adó fizetésére vonatkoznak-e azok a „bizonyos kötelező és kezességi hitlevelek” (*certas Reversales Obligatorias et Fidejussionales*), amelyeket a havasalföldiek II. Rákóczi György apjának adtak, és amiknek betartására kötelezték magukat, nem derül ki a megállapodás szövegéről.¹²¹

Mikor 1658-ban az új havasalföldi vajda, Constantin Șerban oklevelet adott II. Rákóczi Györgynek, miszerint a Havasalföldön „legeltető marhák dolgából is az előtti jó rendtartást” fogja követni, egy külön pontban évente 3000 aranyat ígért neki, azaz – állítása szerint – 500 arannyal többet, mint amennyit Matei Basarab idején kellett fizetni.¹²² Az Erdélynek fizetendő éves adó tehát

¹¹⁸ Erdély Havasalfölddel és Moldovával való szövetsége (*confoederatio*) az 1653-as Approbatákba is bekerült. A törvénycikk említ ugyan a szövetséget meghatározó „conditioakat”, sajnos nem fejt ki bővebben ezeket a feltételeket. – *Approbatae Constitutiones* i. m. 46–47.

¹¹⁹ Kemény János sajnos nem tette egyértelművé, járvány vagy a kedvezőtlen időjárás miatt pusztult el a sok jószág. Ugyanazon év tavaszán Diicu nagyfegyvernők a hosszú hideg télről panaszkodott Hermann Mihálynak. – *Iorga, N.*: Brașovul și romîni i. m. 46–47.

¹²⁰ II. Rákóczi György i. m. 16.

¹²¹ Uo. 27–28.

¹²² *Documente privitoare la istoria Ardealului* i. m. X. 322–324. A kortárs román fordítást lásd *Documente istorice transilvane* I. Ed. Ioan Lupaș. Cluj 1940. 268–270.

– legalábbis ezen forrás alapján – már Máté vajda ideje alatt az eredetileg megállapodott 5000 forinthez képest jelentősen csökkent. Nem lehet azonban tudni, mikor és hogyan érthette el Havasalföld ura az összeg lényeges mérséklését. Ezenkívül érdekes megfigyelni, hogy 1635 óta először újra külön pontban szerepel az évi pénzösszeg ügye az erdélyiek legeltetésének engedélyezésétől. Noha a juhdézmát és a lóajándékokat meg sem említi a szerződés, ezeket a „jó rendtartás” fordulat magában foglalhatta.¹²³

A vándorpásztorokat legközelebb az 1685-ös erdélyi–havasalföldi szövetség említette: noha ez már nem szólt az éves adóról, biztosította a pásztorok vámmentességét. Ezen kívül kimondta, hogy „ha erdélyi emberek az közönséges connumeratiókor Havasalföldében találatnak, tehát ha hiteles testimoniálissal ide valóknak lenni magokat conpróbálhatják, semmi bántódások ne legyen, se pedig semmi exactióval ne terheltessenek”.¹²⁴ A kortárs román fordításban a latinból átvett magyar *exactió* (‘behajtás, adóztatás, szolgáltatás, bírság’¹²⁵) helyén a *prăzi* (*prădă*, vagyis ‘zsákmány, fosztogatás’) szó szerepel.¹²⁶ A szerződés tehát csupán arra kötelezhette a havasalföldieket, hogy a meghatározott juhdézmán kívül semmilyen egyéb vámmal, adóval ne sújtsák az erdélyi pásztorokat. Ez a pont a visszaélések és önkényeskedések megakadályozására vonatkozott, nem a dézsma eltörlésére.

Az 1658. évi szerződés szerint a havasalföldi vajda által az erdélyi fejedelem részére fizetendő pénzösszeg 1635 óta jelentősen csökkent. A pontos okot azonban nem közlik a források. Valóban nem legelt annyi erdélyi juh a Kárpátoktól délre, amelyeknek a dézsmája után a havasalföldi vajda 5000 forintot át tudott volna adni az erdélyi fejedelemnek? Vagy II. Rákóczi György – apjával ellentétben – már nem szándékozta Havasalföldre kiterjeszteni hatalmát, és ezért engedékenyebb lehetett az éves pénzösszeget illetően? Ami azonban az erdélyi pásztorok havasalföldieknek fizetett juhdézmáját illeti, ez valószínűleg az 1620-as évektől, de legkésőbb 1635-től kezdve állandósult. Noha az 1635-as szerződés keretein belül a dézsma szoros kapcsolatban állt a Havasalföld által Erdély számára fizetendő éves pénzösszeggel, ez az összefüggés meglazult a 17. század folyamán. A legelőhasználati jog, illetve a juhdézsma fizetése azonban továbbra is a két ország közötti „béke és jó szomszédság”, illetve a szövetség (*confederatio*) egyik elemét képezte.

¹²³ 1659-ben Constantin Serban egy újabb hitlevelet adott Rákóczinak. Ebben úgy nyilatkozott, hogy amennyiben Rákóczi támogatja őt a moldvai trón megszerzésében, évente 20 000 forint fizetésére kötelezi magát. Juhdézmáról azonban itt sem esett szó. – EOE XII. 411–413.

¹²⁴ EOE XVIII. 341.; Acta et epistolae i. m. 264–267. A Grigorie Ghica és I. Apafi Mihály között 1661-ben kötött baráti szerződés nem tett említést se a juhdézmáról, se a legelőhasználatról, se pedig az éves tributumról. – Uo. 40–41.

¹²⁵ Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I–XIV. Szerk. Szabó T. Attila. Bukarest 1982–2014. III. 506–507.

¹²⁶ „nici un fealiu de prăzi să nu-i îngreuiaze” – Acta et epistolae i. m. 261–264.

Az erdélyi juhtulajdonosok birtokai és jogai Havasalföldön

Ha nem az 1635-ös szerződés, akkor a vándorpásztorkodás általános fellendülése Havasalföldet is és Erdélyt is bizonyos, országon belüli intézkedésekre ösztönözte. A források már a 16. század végétől arról tanúskodnak, hogy egyes erdélyiek Havasalföldön örökös birtokként (*ocina*, illetve *moșie*) bírtak havasokat: egy 1592., illetve egy 1593. évi oklevél szerint Rozsnyó városa szabadon birtokolta a havasalföldi Baiu nevű hegyet, mely már az őseik és atyáik idején is a tulajdonukban volt.¹²⁷ 1629-ben a bolgárszegi Dumitrașco és nagybátyja, Pătru Mărcioiu vásároltak esztenahelyet a Prahova megyében található Piscul Cumpătului nevű havason, 1634-ben pedig Máté vajda megerősítette az almásmezei Șandru és Cârstea tulajdonát a Lutele nevű havason.¹²⁸ Létezett tehát egy – valószínűleg tehetősebb – rétege a barcasági juhtulajdonosoknak, akik a havasalföldiektől magashegyi legelőket és esztenahelyeket vásároltak, ezzel biztosítva nyájaik nyári legeltetését.

Nincsenek azonban arról adatok, hogy 1635 előtt ezek az erdélyiek fizettek-e a havasalföldi vajdának dézsmát. Egy 1639-es levél azonban arra enged következtetni, hogy Máté vajda korlátozni akarta a külföldiek birtokjogát az országban. Palaloga kancellár (*logofăt*) zálogba adott ugyanis egy, a Piscul Căinelui havason levő esztenahelyet a brassói Scoferceának, akinek a felesége ott legeltette a nyáját. A vajda megparancsolta a plájások – a havasi ösvényeket őrző határőrök – eljárójának (*vătaș de plăiași*), hogy űzze el a juhokat az esztenahelytől: az esztenahely ugyanis Negoïța istállómasteré (*comis*), Palalogának nincs semmi köze hozzá, és a vajda amúgy se hagyja „országának örökségét idegen embernek bírni”.¹²⁹ Ez az indoklás egyedülálló a fennmaradt forrásokban, azonban könnyen megmagyarázható: valószínűleg csak a zálogba adó bojár húzott volna hasznot a zálogosításból, a vajda kincstárába viszont nem folyt volna be a dézsma.¹³⁰

Érdemes áttekinteni a kolostorok birtokait érintő okleveleket is: 1636-ban, egy évvel I. Rákóczi György és Máté vajda szerződése után a havasalföldi vajda és Teofan jeruzsálemi pátriárka megújította a govorai kolostor birtokában levő

¹²⁷ Documente privitoare la istoria românilor i. m. XV/1. 711. Az oklevél keltezését illető magyarázatért lásd *Nicolae Iorga: Documente geografice. Buletinul Societății geografice române* 20. (1899) 4. sz. 54–55.

¹²⁸ DRH, B. XXII. 512–513.; XXIV. 535–536.

¹²⁹ „că domnia mea nu dau moșia țării să o ție oameni streini, dentr-altă țeară” – Uo. XXVII. 150.

¹³⁰ Későbbi források azonban az erdélyiek számára történő zálogosításokról tanúskodnak. 1673-ban a borosjenői Székely László 9 évre zálogba kapta a havasalföldi Brătila havast Mihail logofáttól. A havast a fogarasi Jás falu, melynek Székely postamestere volt, már régebbi idő óta rendszeresen bérelte egy tömlő túró fejében a logofáttól, aki viszont most pénz hiányában elzálogosította Székely Lászlónak. – *Iorga, N.: Acte românești* i. m. 256–259. Kérdéses, hogy a jásiak már régebbi idők óta való legelőbérlete tette lehetővé az „idegennek” való elzálogosítást, vagy Máté vajda tiltása már nem volt érvényben.

Glod falu kiváltságlevelét. Ebben külön megtiltották a govorai apátnak (*egumen*) és a szerzeteseknek, hogy „az országnak idegen” juhokat, méhkasokat, illetve seretéket vigyenek be a falu jószágai közé.¹³¹ A kolostornak valószínűleg eddig jövedelme származott az erdélyi jószágok legeltetéséből, de immár nem volt szabad Glod határában a saját hasznukra „nyaraltatni” az állatokat. Nem egyértelmű azonban, hogy a vajda ezzel Glod legeltetési jogainak kizárólagosságát akarta-e biztosítani, vagy csupán meg akarta akadályozni, hogy „idegen” jószágok keveredjenek alattvalói állatai közé, ezzel próbálván áttekinthetőbbé tenni a juhdézsma nyilvántartását. Ugyanebben az évben Máté vajda oklevelet adott ki a Mislea kolostornak a Sorica nevű havassal kapcsolatban, elrendelve, hogy mindazoktól, akik a kolostorhoz tartozó havason esztenájával bírnak, még ha *ŝcheau* is, dézsmát kell venni.¹³² A *ŝcheau* nagy valószínűséggel a Bolgárszegből (ŝcheii) származó pásztorokat jelöli. Ebben az oklevélben az erdélyi pásztorok tehát ugyanúgy dézsmára voltak kötelezve, mint a havasalföldi alattvalók.

Az előbb megnevezett három forrás közvetlenül Máté vajda I. Rákóczi Györgynek 1635-ban kiadott oklevelét követően keletkezett. Máté vajda a juhdézmát tehát mindenáron rögzíteni kívánta országában, illetve az erdélyiek havasalföldi birtokjogait is szabályozni próbálta. Fontos megállapítani, hogy ezek a havasalföldi források a havasok, tehát a nyári legelők bérlésére vonatkoztak. Ahogy azonban a fentiekből kiderült, a 17. század folyamán az erdélyiek a síkságokon lévő téli legelők iránt is egyre nagyobb érdeklődést mutattak, ez azonban még elmaradhatott a nyári legelők igénye mögött.

Azt már említettem, hogy az erdélyi országgyűlés elengedte Beszterceszék, illetve a Barcaság juhdézmáját.¹³³ Az 1653. évi Approbáták azt is előírták, hogy azok, akik Havasalföldön, Moldovában, vagy a Zsil folyó völgyében („a Silbe”) legeltetik nyájukat, minden eladott juh után harmincadvámot fizessenek.¹³⁴ Ezek szerint már nem csak a legelők biztosítása, illetve a juhdézsma szabályozása volt fontos a Kárpátokon átívelő pásztorkodás esetében, hiszen a pásztorok kereskedtek is a juhokkal, ami szükségessé tette ennek az ellenőrzését is.

A vándorpásztorkodással kombinált juhkereskedelemre – és annak nemkívánatos voltára – a töröcsvári harmincados 1658. évi, illetve a vöröstoronyi

¹³¹ „să nu aibă a băga alte oi sau stupi sau rîmători striine den țeara în bucatele satului” – DRH, B. XXV. 268.

¹³² Uo. 361.

¹³³ Approbatae Constitutiones i. m. 61.; EOE XI. 167–168. Sajnos nem ismerek további, a besztercei juhok 17. századi havasalföldi legeltetésére vonatkozó forrásokat.

¹³⁴ Approbatae Constitutiones i. m. 67. Érdekes, hogy a Zsil folyó völgyét külön megemlítik, bár az 1520-as határhúzás értelmében azt Havasalföldnek ígérték, a hátszegiek továbbra is használták. – *Coman, M.*: Putere și teritoriu i. m. 214–215. Valószínűleg a 17. században még mindig nem tisztázták a birtok- és használati jogok a térségben.

harmincados 1670. évi utasítása utal: a juhokat Havasalföldre való behajtásukkor, illetve visszaújtjukon is számba kellett venni. Amennyiben kiderült, hogy az országból legeltetés céljából kivitt juhokat adott el a pásztor, büntetésre számíthatott.¹³⁵ A töröcsvári harmincadosnak szánt parancs „az ott ben teletetett” marhákra is vonatkozik.¹³⁶ A Kárpátokon való átkeléskor tehát már előre nyilatkoztak a pásztorok arról, hogy legeltetés vagy kereskedelem céljából viszik-e ki a nyájat az országból: valószínűleg gyakori visszaéléseik következményeként nem volt már lehetőség a kettő kombinációjára az Approbáták szabályozása szerint.¹³⁷ Saját pásztorai „adták, vesztegették el ezer forintig való ménes, juh és egyéb” marháját Bethlen Miklósnak is Havasalföldön. Ezért – a törvény szerint – fel kellett volna akasztatnia pásztorait, akik azonban végül csak „pálcát kaptak”.¹³⁸

Nem csoda, hogy sok juhgazda fel-feljárt a Kárpátok déli részén lévő havasokra ellenőrizni nyáját. Mind a töröcsvári, mind a a vöröstoronyi harmincadosok kötelesek voltak az ilyeneket „békével bocsátani”.¹³⁹ Amikor Johannes Greissing brassói lektort a väleniiek („Welyen”, Väleni de Munte) 1681 szeptemberében megverték és elfogták, ő voltaképpen juhái ellenőrzése végett tartózkodott Havasalföldön.¹⁴⁰

A tehetősebb barcasági juhtulajdonosok rendelkeztek ugyan örökös birtokokkal Havasalföldön, ám Matei Basarab korlátozni akarta a legelők bérbeadását az erdélyiek számára. A megvizsgált oklevelek keletkezési ideje arra enged következtetni, hogy ez az erdélyiek által fizetendő juhdézsmá bevezetésével állhatott kapcsolatban. Az 1635-as megegyezés Havasalföld és Erdély között, illetve a hosszú távú transzhumálás és az oszmánokkal való juhkereskedelem fellendülése az erdélyi adó- és vámrendeletekre is hatással volt. Az erdélyi fejedelem nem akadályozta alattvalói havasalföldi legelőhasználatát, csupán a kincstár veszteségeit igyekezett a vám szabályozásával minimalizálni.

Helyi egyezmények, kiváltságok

Fontos rámutatni arra, hogy az 1635 utáni szerződések, illetve kiváltságlevelek többsége is – legalábbis a fennmaradt példányok erről árulkodnak – helyi szintű maradt. Aszerint, hogy ki kötötte a havasalföldi vajdával ezeket

¹³⁵ *Simon Zs.*: Fejedelemség kori erdélyi i. m. 86.; DJANS, Documente medievale, U VI. 1072.

¹³⁶ *Simon Zs.*: Fejedelemség kori erdélyi i. m. 86. Ugyanez szerepel a töröcsvári vámos 1672. évi utasításában is. – EOE XV. 286.

¹³⁷ *Approbatae Constitutiones* i. m. 67.

¹³⁸ Bethlen Miklós élete leírása i. m. I. 115., 392.

¹³⁹ *Simon Zs.*: Fejedelemség kori erdélyi i. m. 86.; DJANS, Documente medievale, U VI. 1072.; EOE XV. 286

¹⁴⁰ *Auszug aus dem Diarium* i. m. 207.

a megállapodásokat, két csoportról beszélhetünk: a juhtenyésztő barcasági román gazdákról, valamint a tehetősebb brassói patrícusok és a kiterjedt nyájakkal rendelkező magyar nemesek csoportjáról.¹⁴¹

Nicolae Iorga szerint Máté vajda már az 1635-ös oklevelét követően kiállított egy kiváltságlevelet a barcaságiaknak, ez azonban elveszett.¹⁴² A barcaságiak körén belül külön kiváltságos csoportnak számítanak a bolgárszegiek, akiknek első fennmaradt privilégiumuk 1669-ből származik: ebben Antonie vajda megengedte nekik, hogy országában legeltessék nyájukat ősztől kezdve egészen Szent György napjáig, de a juhdézsma (*oierit*) szedése idején csupán egy ezüstpénzt (kosztanda/*costandă*) kellett fizetniük juhonként.¹⁴³ A szerződés megemlíti, hogy olyan szokásról van itt szó, amely már Matei Basarab uralkodása előtt is létezett; Antonie vajda Leon, Grigorie Ghica és Radu Leon vajdák e tárgyban megfogalmazott okleveleit is ismerte. 1679-ben Șerban Cantacuzino is megerősítette a bolgárszegiek kiváltságait.¹⁴⁴

Nem tudni, mennyivel különbözött ebben az időben a bolgárszegiek helyzete a többi barcasági juhgazdától. Egy 1696-os levélben ugyanis együtt jelennek meg: a brassói Stoica Postăvariul és más bolgárszegiek azt kérték a havasalföldi vajdától, Constantin Brâncoveanutól, hogy olyan juhdézmát (*oierit*) fizessenek, amiben korábban megállapodtak.¹⁴⁵ Kiváltságos helyzetük egy 1706-os levélből már nyilvánvaló: ha csak a havasi legelőkön „nyaraltatják” a juhaikat, csupán a havas bérével (*adetul muntelui*) tartoznak, és mind a vajdának fizetendő legelőadótól (*erbărit*), mind a határon fizetendő vámtól mentesülnek. Akik viszont a völgybe, illetve a síkságra hajtják juhaikat, legelőadót és vámot is kötelesek fizetni, „ahogy a szokás volt”. Ez viszont csak a bolgárszegiekre volt érvényes, más erdélyiekre nem.¹⁴⁶ Feltűnő, hogy a juhok után a havasalföldi vajdának fizetett adót ez a forrás már nem *oierit*nek, hanem *ierbărit*nek nevezi: ezt a fajta adót valószínűleg kizárólag az idegen jószágok után fizették, míg az *oierit*

¹⁴¹ Nem tudni, milyen ütemben fejlődhetett a szebenhegyaljai (mărgineni) pásztorok havasalföldi legelőhasználata a 17. században: az 1653-as Approbáták ugyanis csak a Barcaságot és Besztercezzéket vonták ki a dézsma fizetése alól. Csupán elszórva ismertek adatok a 17. századra nézve. – Irimie, C. – Popa, C.: Păstoritul i. m. 202–203. A már említett 1670-ből származó vöröstoronyi harmincados utasításán kívül (DJANS, Documente medievale, U VI. 1072) a nagyszebeni levéltár valószínűleg még számos értékes forrást rejtegethet.

¹⁴² Iorga, N.: Brașovul și romîni i. m. 355–356.

¹⁴³ Sterie Stinghe: Din trecutul Românilor din Schei. Gazeta Transilvaniei, 1937. február 25. 2.

¹⁴⁴ Uo.

¹⁴⁵ Sterie Stinghe: Din trecutul Românilor din Schei. Gazeta Transilvaniei, 1937. március 11. 2.

¹⁴⁶ „însă numaî ce vor fi ale Scheailor, iar nu și ale altor oamenî de acolo den Țara Ungurească” – Iorga, N.: Brașovul și romîni i. m. 370–371. Már 1701-ben is panaszkodtak a bolgárszegiek és más barcaságiak, hogy a câmpinai vámosok esztenaként három tallért vettek tőlük, holott „ilyen szokás korábban nem volt”. – Sterie Stinghe: Din trecutul Românilor din Schei. Gazeta Transilvaniei, 1937. március 18. 2.

a havasalföldiek által teljesített természetbeni, illetve pénzbeli közteher volt. A havasbért (*adetul muntelui, havaetul muntelui*) azonban a havas tulajdonosa szedte és tarthatta meg magának.¹⁴⁷ Ez azt bizonyítja, hogy legkésőbb a 17. század végén, illetve a 18. század elején a havasokat birtokló bojárók, kolostorok újra hasznot húzhattak legelőik erdélyi pásztorok számára való bérbeadásából. Mivel ezen pénzüszszegek fizetését az 1706. évi oklevél „szokásként” jellemzi, nem kizárható, hogy a nyári legeltetés adóztatása alóli felmentés már régebben is érvényben volt, amiről a téli legeltetésről szóló 1669-es és 1679-es kiváltságlevelek nem tesznek említést.

A juhkereskedelem jelentőségének növekedésével immár nemcsak a dél-erdélyi román falvak legeltették Havasalföldön nyájukat, hanem tehetősebb magyar és szász gazdák is: jóllehet pásztorokként valószínűleg barcaságiakat, illetve szebenhegyaljaiakat béreltek fel. Mikor Gheorghe Duca vajda 1675-ben a brassói Michael Hermannnak engedélyezte nyája Havasalföldön való legeltetését, adómentességet ígért neki, ám külön kikötötte, hogy pásztorainak „idegeneknek, barcaságiaknak, erdélyieknek” kell lenniük.¹⁴⁸

Volt példa arra is, hogy a havasalföldi vajda érvényen kívül helyezte a kiváltságokat. Amikor 1698-ban az akkori brassói városbíró, Johann Mankesch arról panaszkodott Constantin Brâncoveanunak, hogy annak alattvalói az ő juhait után dézsmát (*oierit*) vettek, a vajda azzal érvelt, hogy immár harmadik éve szegénység uralkodik országában, és ezért az összes tanácsosától, bojárjától és minden másik barátjától, akinek kiváltságlevele volt, dézsmát kényszerült venni. Ígéretet tett ugyanakkor arra, hogy a következő évben nem fogják háborgatni őket az adószedők.¹⁴⁹ Johann Mankesch tehát rendes körülmények között kiváltságot élvezett, akárcsak a havasalföldi vajda tanácsosai és bojárjai. A vajda 1705-ben egy másik „régis és öreg barátját”, szintén egy volt brassói városbíró, Georg Jeckelt is felmentette a juhdezsmá fizetése alól.¹⁵⁰

Noha Johann Mankesch és Georg Jeckel is városbírók voltak, Michael Hermannnak pedig az édesapja töltötte be ezt a tisztséget, mégsem szabad azt a következtetést levonni, hogy a juhdezsmá alóli mentesség a mindenkori brassói városbíró kiváltsága volt, hiszen Georg Jeckelnek is külön kellett ezt

¹⁴⁷ Instituții feudale din țările române. Dicționar. Ed. Ovid Sachelarie – Nicolae Stoicescu. București 1988. 228–229., 339–340.

¹⁴⁸ „însă să fie oameni striini, bărseani, den Țeara Ungurească” – *Iorga, N.*: Brașovul și romini i. m. 363–364.

¹⁴⁹ Uo. 369.

¹⁵⁰ „al nostru vechiū și bătrân priiatin” – Uo. 370. Ugyan a kiváltságlevel nem tartalmazza a városbíró vezetéknévét, megemlíti azonban, hogy a vajdának szánt kérelemlevelet a városbíró veje, Georg Czako kézbesítette. Ő Jeckel leányát, Marthát vette feleségül. – *Nagy Andor*: Érvényesülési stratégiák a brassói szász tisztviselek körében. Kapcsolatháló-elemzés és családrekonstrukció az alkalmi nyomtatványok segítségével (1650–1750). Doktori disszertáció (Eszterházy Károly Egyetem). Eger 2019. 335.

kérelmeznie. Az efféle kiváltságokat inkább a brassói patríciusok befolyásosságával és Kárpátokon átívelő összeköttetéseivel hozhatjuk kapcsolatba, valamint a juhte-nyésztés és -kereskedelem megnövekedett jelentőségével a városi körökben is.

Ami még Michael Hermann 1675. évi kiváltságlevelét illeti, nem zárható ki, hogy legeltetési jogait, illetve az azzal kapcsolatos enyhítéseket apjától „örökölte”. Iorga ugyanis a havasalföldi vajdáknak idősebb Michael Hermann brassói városbíró számára írt leveleiből is vándorpásztorkodást vélt kiolvasni, noha ezek a források a legeltetést konkrétan nem említik meg: míg 1644-ben bizonyos juhek Erdélybe viteléről van szó, addig 1653-ban Hermann „juhainak ügyéről”.¹⁵¹

A Havasalfölddel való baráti kapcsolatok fontossága megmutatkozik az uzoni Béli családnál is. Radu Mihnea vajda 1614-ben megparancsolta Vlaicunak, Saac megye al-bánjának (*bănișor*), hogy szolgáltassa vissza azokat a jószágokat, amelyeket barátja, Béli Kelemen jobbágyától vett el „itt” (azaz az országban).¹⁵² Kelemen fia, Pál szintén rendelkezhetett legelőhasználati jogokkal Havasalföldön, ahol örökös birtokokat is bírt. Birtokjogát „az ennek eleőte való boldogh emlekezetű vajdak divanjokal együtt teörveny szerint es függő pecsetes” levelei igazolták.¹⁵³ A család jelentős szerepet játszott a havasalföldi–erdélyi kapcsolatok ápolásában is.¹⁵⁴ Viszont hogy milyen kedvezményekre számíthattak a juhdezmát illetően, sajnos nem említik az általunk ismert írott források.

Érdekes – a vándorpásztorkodást illető források alapján – a nők szerepére is rávilágítani: legkorábbi konkrét adatunk a Havasalföldön való teletetésről Radu Șerban, egykori havasalföldi vajda feleségéhez, Elena Udriștehez fűződik. Ahogy azt a brassói számadáskönyvek feljegyezték, 1619. október 30-án a vajdané Tergoviștebe utazott, hogy ott teletesse juhait.¹⁵⁵ Mivel azonban Radu Șerban és családja 1611 után Nagyszombaton, majd 1620-tól kezdve Bécsben tartózkodott, nem tudjuk, hol legelhetett a nyáj nyáron.¹⁵⁶

Már láttuk, hogy Máté vajda 1639-ben a brassói Scoferca felesége juhait üldöztette el a Piscul Câinelui nevű havasról. Egy 1674-ben elkobzott nyáj pedig a galgói Rác István feleségének, a hajdani Boér István özvegyének volt a tulajdona.¹⁵⁷

¹⁵¹ „pentru rândul oilorū dumnital[e]” – *Iorga, N.*: Brașovul și romîni i. m. 362–363.

¹⁵² „unor obagi ai prietenului domniei meale, ai lui Beldi Chelemen... cum le-ați oprit niște marhă a loc acii” – *Feneșan, C.*: Două acte i. m. 112.

¹⁵³ *Acta et epistolae* i. m. 91.

¹⁵⁴ *Susana Andea*: Transilvania, Țara Românească și Moldova. Legături politice (1656–1688). Cluj-Napoca 1996. 243.; *Balogh Judit*: Uzoni Béli Pál háromszéki főkirálybíró, erdélyi generális felemelkedése. In: *Akit Clío elbűvölt: In honorem Romsics Ignác. Szerk. Pap József – Verók Attila*. Eger 2021. 51.

¹⁵⁵ *Nicolae Iorga*: Socolile Brașovului și scrisorî românești către Sfânt în secolul al XVII-lea. In: *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria II. 21.* (1898–1899). București 1900. 156.

¹⁵⁶ *Manfred Stoy*: Rumänische Fürsten im frühneuzeitlichen Wien. Wien 1990. 162–166.

¹⁵⁷ *Documente privitoare la istoria românilor* i. m. XV/2. 1358–9.; *EOE XVI.* 445.

A Boér név mint vezetéknev gyakran előfordult a fogarasi bojárok között¹⁵⁸ – nincs kizárva, hogy Rácz István felesége megtartotta az előző házassága révén szerzett dél-erdélyi birtokait és jószágait, és ezeket egy további nyáj egészítette ki.¹⁵⁹ A havasalföldi Brătila havast zálogként bíró Székely László jási postamester Bulcsesti Sárát (Sara Bulcescu), egy havasalföldi bojár és egy erdélyi nemesasszony lányát vette el, aki révén 1682-ben Havasalföldön is birtokhoz jutott.¹⁶⁰ Constantin Brâncoveanu 1689-es levele szerint Székely László juhait a Havasalföldre való bemenetelkor, illetve a visszaúton is vámmentességet élveznek.¹⁶¹

Ezek a példák nemcsak azt támasztják alá, hogy a kora újkori erdélyi asszonyok gyakran segítettek férjeiknek gazdaságuk irányításában, vagy akár önálló felügyeletében,¹⁶² de arra is utalnak, hogy egyes erdélyi magánszemélyek feleségei – birtokaik, jószágaik, kapcsolataik révén – a Kárpátokon is átívelő juhtenyésztet és -kereskedelmet serkentették. Azonban nemcsak a családi, hanem a baráti kapcsolatok is mérvadóak voltak, ahogy azt Radu Mihnea „barátja”, Béldi Kelemen ügyében írott leveléből vagy Constantin Brâncoveanu „régii és öreg barátjának”, Georg Jeckelnek adott kiváltságaiból láttuk.

Hogy mennyire ápolhatták önállóan a szász patrícusok és a magyar nemesek a havasalföldi kapcsolataikat, és hogy kellett-e az erdélyi fejedelemtől külön jóváhagyást igényelniük a külföldi legelőhasználatukhoz, sajnos nem említik a fennmaradt források. Bethlen Miklós és Teleki Mihály nyájainak Havasalföldön való legeltetéséről is csak egy-egy említés tanúskodik.¹⁶³ Urbáriumok és számadáskönyvek hiányában se a patrícusok, se a nemesek, de a barcasági román juh tulajdonosok számbeli aránya sem mutatható ki a Kárpátokon átívelő vándorpásztorlásban. Ha figyelembe vesszük, hogy a kincstári birtokok juhállománya volt Erdélyben a legnagyobb méretű, valószínűleg ezek a juhok tették ki a Havasalföldön legelő erdélyi jószágok javát.¹⁶⁴

¹⁵⁸ Urbariile Țării Făgărașului i. m. I. 737., 739., 799. Az 1640-es fogarasi urbárium említ Voilán egy Boer Istvánt, illetve Alsó Árpáson egy Bogdan Boert, akinek van egy István nevű fia. – Uo. 811.

¹⁵⁹ Rácz Istvánnak, illetve feleségének Fogaras földjével való kapcsolatára az 1674. évi országgyűlés jegyzőkönyve is utal. – EOE XV. 467.

¹⁶⁰ *Iorga, N.*: Acte românești i. m. 256–259.; Documente istorice transilvane i. m. 398–400.

¹⁶¹ *Iorga, N.*: Acte românești i. m. 239.

¹⁶² *Șarolta Solcan*: Femeile din Moldova, Transilvania și Țara Românească în Evul Mediu. București 2005. 146.

¹⁶³ Bethlen Miklós élete leírása i. m. I. 115., 392.; Documente privitoare la istoria Ardealului i. m. XI. 243–244.

¹⁶⁴ *Prodan, D.*: Iobăgia în Transilvania i. m. II. 215.

Összegzés

Sajnos a 18. század előtti időszakra nézve nincsenek számbeli adataink a Kárpátokon átívelő vándorpásztorkodás méretéről. Csupán Constantin Brâncoveanunak egy, 1696 tavaszán kelt levele tanúskodik az azévi telelő jószágok számáról. Ebben a vajda azzal indokolta a brassóiak 1000 juhának elvételét, hogy a szultán 20 000 juhot követelt országtól, és a követelés teljesítése céljából a havasalföldiek minden 100 erdélyi juh után egyet megtartottak.¹⁶⁵ Amennyiben az 1000 juh egy százaléka volt a Havasalföldön legelő erdélyi jószágoknak, akkor körülbelül 100 000, Kárpátokon túl telelő erdélyi juhról beszélhetünk abban az évben.

A vándorpásztorkodás tehát már a 18. század előtt meghatározó jelenség volt mind Havasalföld, mind Erdély gazdaságában. A 15–16. században egyes erdélyi falvak, városok és területek havasalföldi legelőhasználatáról csupán a szokásjogon alapuló helyi egyezmények születtek, ezzel szemben a 17. században a vándorpásztorkodással kapcsolatos kiváltságok és kötelességek már államközi egyeztetések témáivá váltak, és jelentős szerepet játszottak a két fejedelemség politikai és diplomáciai kapcsolatában. A vándorpásztorkodás fejlődésére nagy hatással voltak az élőjuh és gyapjú iránti belső (különösen az erdélyi szász városok gyapjúipari) és a külső (az Oszmán Birodalommal folytatott kereskedelmi) piaci igények, amelyek megnövelték a juhtenyésztés gazdasági jelentőségét a Kárpátok mindkét oldalán. A kis jégkorszak szélsőséges időjárási körülményei ugyanakkor arra ösztönözték az erdélyi juhgazdákat, hogy bővülő nyájaik számára Havasalföldön keressenek téli legelőket.

Feltehetőleg már az 1620-as években született megállapodás a két fejedelemség között az erdélyi juhtulajdonosok Havasalföldön fizetendő dézsmájáról. A vándorpásztorkodás azonban csak az 1635-ös szerződés keretein belül érte el politikai jelentőségét, amikor I. Rákóczi György az erdélyiektől szedett juhdézsmára kárpótlásaként évente fizetendő adót eszközölt ki a havasalföldi vajdától. Míg a legelőhasználatot szabályozó helyi egyezmények a 16. században még a szokásjogon alapuló „béke és jó szomszédság” elvére épültek, addig 1635-től kezdve, Rákóczi hatalmi törekvéseinek köszönhetően az erdélyiek Kárpátokon túli legeltetési joga és az általuk fizetett dézsmára szerves részévé váltak a két ország közötti írásban rögzített szövetségnek (*confederatio*).

Az erdélyiek Havasalföldön fizetendő dézsmájának állandósulása és általánosítása tétele mind a havasalföldi vajdát, mind az erdélyi országgyűlést további belső

¹⁶⁵ *Iorga, N.*: Braşovul şi romîni i. m. 364–366. Az oszmánok által követelt juhok magas száma valószínűleg a visszafoglaló háborúban harcoló hadsereg ellátásával lehet kapcsolatban. Lásd *Constantin Bălan*: Aspecte economice din Țara Românească în epoca brâncovenească. In: Constantin Brâncoveanu. Ed. Paul Cernovodeanu – Florin Constantiniu. Bucureşti 1989. 34–35.

intézkedésekre sarkallta. A vajda az erdélyiek legelőbérleti jogát kívánta korlátozni Havasalföldön, míg az erdélyi fejedelem és országgyűlés a Kárpátokon túlról eladott juhok vámolását szabályozta.

Noha a vándorpásztorokodást immár államközi szinten is szabályozták, lokálisan továbbra is számos különleges szülemény született a legelőhasználatról, amelyek sokszor magukban foglalták a juhdezsma alóli felmentést. Immár nemcsak dél-erdélyi román falvak legeltették nyájaikat a Kárpátoktól délre, hanem brassói szász patrícusok és magyar nemesek is. Kiváltságaik sokszor baráti, gazdasági és rokoni kapcsolatokon alapultak, ami a két fejedelemség közötti összefonódásra is utal.

Az erdélyiek 18. század előtti havasalföldi pásztorkodása tehát igencsak összetett képet mutat. A jelenséget nem lehet pusztán a Kárpátok déli lejtőinek dúsabb fűvel vagy az állítólagos román nemzeti érzülettel és lojalitással megmagyarázni: sokkal meghatározóbbak voltak a megváltozott éghajlati körülmények, illetve a korszakoként, területenként és személyenként váltakozó politikai, gazdasági vagy éppen családi és baráti kapcsolatok.

THE TRANSYLVANIANS' TRANSHUMANCE IN WALLACHIA IN THE 16TH AND 17TH CENTURIES

By Kata Tóth

SUMMARY

Historians and ethnographers have so far focused on short- and long-distance transhumance between Transylvania and Wallachia after the 18th century. However, charters, letters and tax registers enable the investigation of the topic for earlier times as well. The article shows the effects of political, economic and climatic factors on cross-border grazing in the 16th and 17th centuries, exploring the evolution of the grazing rights and fiscal obligations of Transylvanian sheep-owners in Wallachia. Due to the increasing significance of sheep commerce and wool industry from the 16th century, interest in Wallachian summer and winter pastures grew not only among Transylvanian Romanian villages but also among Saxon patricians and Hungarian nobles. Agreements on grazing rights and taxation depended on political and diplomatic relations and were considered within the framework of “peace and good neighbourhood” and *confederatio* between the two countries. Furthermore, the article highlights the impact of Little Ice Age on long-distance transhumance.

Török Péter

A SZABOLCSI HAJDÚVÁROSOK A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC IDEJÉN*

Az „öreg” vagy szabolcsi hajdúvárosok¹ 17. századi történetének töréspontját a II. Rákóczi György által vezetett lengyelországi hadjáratra adott török katonai reakció jelentette, amely több hullámban érte el és pusztította a fejedelem hűségén maradó településeket. Ebből a hatalmas sokkból többé már nem tudott talpra állni a hét város, katonai erejük jelentős részét elveszítve megingott helyzetüket próbálták stabilizálni. A Thököly Imre által megszervezett kuruc mozgalom további folyamatos hadi cselekményeket, állandó veszélyt jelentett a hajdúvárosok számára, ami csak a visszafoglaló háború után csillapodhatott egy rövid időszakra. Az 1703 nyarán kirobbanó, II. Rákóczi Ferenc által vezetett felkelés kimerült, az elmúlt évtizedek válságát nehezen túlélő, egykori híres ütőképessége elolvadását átélő, a közös képviselőt rögzös útján csak éppen elinduló városokat talált, és ez a helyzet egyáltalán nem az volt, amelyre a kurucok előzetes terveik alapján számítottak.

Tanulmányomban a köztörténeti kérdéseket a hajdúvárosok álláspontjának és helyzetének megértéséhez szükséges mértékben kívánom csak érinteni. Elsősorban a lokális problémákra és az azokra adott válaszokra fókuszálok, ezek körvonalazhatják egy társadalmi csoport, egy kisebb, korábban csak laza szálakkal összekapcsolódó területi egység túlélési reakcióit ebben a háborús időszakban. A meggyengült, több oldalról támadott hajdúvárosok igyekezete elsősorban arra irányult, hogy elkerüljék a Szabolcs vármegyébe történő betagozódást, valamint a még megmaradt kiváltságaik, mozgásterük elvesztését, felszámolását. A visszafoglaló háborúk időszaka élesen rávilágított arra, hogy azok a privilégiumok,² amelyeket Bocskai István fejedelem biztosított a hajdúk számára, egyértelműen veszélybe kerültek. Érthető módon a visszafoglalt területek újraszervezésénél a bécsi udvar a saját elképzeléseit kívánta megvalósítani, ami a kiváltságolt társadalmi

* A tanulmány elkészítését az NKA Magyar Génius Program Ideiglenes Kollégiuma által támogatott „A berettyóújfalui járás Bihar vármegye egykori történetiségének feldolgozása. Interdiszciplináris kutatás, tanulmányok, monográfia, konferencia megvalósítására” című, 650132/00014 azonosítószámú pályázat tette lehetővé. Jelen dolgozat a 2020-ban megvédett doktori disszertációm (*Török Péter: A szabolcsi hajdúvárosok szerepe a Rákóczi-szabadságharcban*. Debrecen, DE, 2019) megalapozó kutatásaim folytatása nyomán született.

¹ A 17–18. század eleji „öreg” vagy szabolcsi hajdúvárosok körébe Szoboszló, Böszörmény, Nánás, Dorog, Hadház, Polgár és Vámospércs települések tartoztak, attól függetlenül, hogy nem mindegyik település feküdt Szabolcs vármegyében.

² A Bocskai István által végrehajtott telepítés kollektív nemességet adott a hajdúk közösségének, akik egyúttal birtokosaivá váltak az adományként elnyert földnek.

csoportok esetében privilégiumaik felülvizsgálatát jelentette. A bihari hajdúvárosok áldozatául estek ennek az átvilágításnak, az egykori erdélyi fejedelmek telepítéseit – mivel azokat a legtöbb esetben a magyar király nem erősítette meg – vitták, azokat semmisnek tekintették. Ennél egy kicsit jobb helyzetben volt a hét hajdúváros, amelyek a 17. század folyamán több alkalommal is kérték a magyar királytól – akkor még nem közösen fellépve – egyes kiváltságaik (például harmincadmentesség) megerősítését. Talán ez az a körülmény, amely miatt a szabolcsi városok és II. Rákóczi Ferenc, valamint a kuruc katonai vezetés kapcsolata a korábbi vélekedésekkel ellentétben nem volt annyira egyértelműen pozitív.

A szabolcsi hajdúvárosok Rákóczi-szabadságharcban vállalt szerepének megértéséhez érdemes az áttekintést közel fél évszázaddal korábban kezdeni, hogy feleleveníthessünk néhány olyan eseményt, amelyek hatással lehettek a hét város döntéseire.

A hajdúvárosok szerepének változása

A II. Rákóczi György kudarcba fulladt lengyelországi törekvései miatt elindított, 1658 és 1660 között zajló török büntetőhadjáratok minden Rákóczihoz kapcsolódó vagy őt támogató elemet elpusztítottak.³ A Magyar Királysághoz visszakerülő szabolcsi hajdúvárosok jelentős vérvesztéséget szenvedtek, így az alapvetően katonai erejükben rejlő érdekérvényesítő képességük rohamosan gyengült, amely régi-új viták kiújulását idézte elő. Mindez a visszafoglaló háborút követően az esetleges visszaolvasztás lehetőségét is felvillantotta, Szabolcs vármegye ugyanis sohasem tett le arról, hogy adózásra és a megyei joghatóság alá való visszatérésre vegye rá a területén található településeket. Ez a közel két évtizedig tartó küzdelem váltakozó sikerrel zajlott. A vármegye 1685-ben nagy nehezen adófizetésre kötelezte a hajdúvárosokat: a katonai kiadások fedezéséhez kellett hozzájárulniuk. A kialakult helyzetbe nem törődhetett bele a laza szövetségbe tömörült hét település, ezért a magyar királyhoz fordult segítségért. 1687-ben, meghallgatásuk után az uralkodó elrendelte, hogy a hajdúvárosok mentesüljenek a katonaság ellátására fordítandó adó fizetésétől és a beszállásoltatástól, mivel katona a katonát nem köteles eltartani. Ezenfelül azt is sikerült elérniük, hogy a Szepesi Kamara visszavonja a dézsma és kilenced fizetésére vonatkozó követelését.⁴

³ Újabbán lásd *B. Szabó János*: Erdély tragédiája 1657–1662. Bp. 2019.

⁴ *Nyakas Miklós*: Hajdúkerületi statútumok 1696/98–1844. (Studia Oppidorum Haidonicalium X.) Hajdúböszörmény 2003. 303–304.; Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL), Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltára (a továbbiakban: SZSZBVL), XV. 80. A nagykállói várra vonatkozó iratok. Nr. 11. fol. 2. Magyar Udvari Kancellária kiváltságlevele a hét hajdúvárosnak és Kálló katonai őrségének (és lakosainak) Szabolcs vármegye joghatósága alól való mentességéről. Bécs, 1687. aug. 4.

Szabolcs vármegye mellett az egri káptalan szintén élni kívánt a hét település közül Polgárt érintő fennhatóságával. Az egyházi birtokból 1608-ban kiszakított városért a hajdúság gyengülését kihasználva jogos birtokosa ismételten harcba szállt jelezve, hogy igényt tart korábbi birtokára. Polgár kérdésének végleges rendezéséig még több mint egy évtizedet várhatott a káptalan annak ellenére, hogy az tiszta és egyértelmű volt. Bár a vármegyével szemben sikerült a különállást megtartani, a visszafoglaló háború előrehaladtával előtérbe kerültek az ország új berendezkedéséről szóló tervek, amelyekben már nem szerepelt a kiváltságokkal bíró közösségek privilégiumainak megerősítése, sőt inkább ezen területek beolvasztására tettek javaslatokat az *Einrichtungswerk* és az úgynevezett magyar *Einrichtungswerk* alkotói.⁵

A tervek hamarosan valósággá váltak, és a jászok, a kunok, a bihari és a szabolcsi hajdúvárosok között megjelentek az összeírók, akik felmérték a kiváltságolt területek gazdasági erejét és adózási képességét. A visszafoglaló háborút lezáró karlócai béke (1699. január 26.) után a kormányzat nem talált racionális érveket a fegyveres szolgálat fejében privilégiumokat élvező közösségek fenntartására. Ahogy a végvárakban szolgáló katonaság, úgy ezek a társadalmi csoportok sem maradhattak meg azon tevékenységüknél, amellyel évtizedeken keresztül biztosították különállásukat. Nem csupán az a történelmi helyzet változott meg, amely létjogosultságot biztosított a hajdútelepeknek, hanem a városokban is elindult a természetes átalakulás: az újabb és újabb generációk már más életformára vágyva nem a katonai szolgálatot tekintették elsődlegesnek.

A hajdúvárosok érthető okokból ragaszkodtak azokhoz a kiváltságokhoz, amelyeket mind az erdélyi fejedelmek, mind a magyar királyok több alkalommal is megerősítettek, az ellenszolgáltatás mértékét azonban nem tudták teljesíteni, megmaradt katonai képességükre pedig már nem tartott igényt a modern hadművészet elvei szerint szervezett hadsereg. A bihari hajdútelepülések jelentős részét Esterházy Pál nádor 1702-ben kapta meg elmaradt fizetése egy részének fejében, és a jászok és a kunok is elvesztették önrendelkezési kereteiket.⁶

⁵ Pálffy Géza: Felszabadítás vagy megszállás? Katonai, pénzügyi és polgári igazgatás a visszafoglalt Magyarországon a nagy török háború idején (1683–1699). *Történelmi Szemle* 65. (2023) 3. sz. 399–407. A tervezet teljes szövegét lásd *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn (1688–1690)* Hrsg. János Kalmár – János J. Varga. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 39.) Stuttgart 2010.

⁶ A bihari hajdúvárosok kiváltságainak felszámolására és az Esterházy Pál által létrehozott derecskei uradalom kialakulására lásd *Szendrey István: A derecskei uradalom kiépítése*. In: *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve VI.* Szerk. Gazdag István. Debrecen 1979. 19–33.; *Uő: Egy alföldi uradalom a török hódoltság után*. Bp. 1968. A jászkun területek eladásának terve már 1690-től kezdve létezett, amelyhez 1699-ben készítették el az összeírást. Az eladásra szintén 1702-ben került sor, amikor a Német Lovagrend 50 000 rajnai forintért megvette Jászkunságot. – *Bagi Gábor: A Jászkun Kerület*

A szabolcsi hajdúvárosokban újra felerősödött a beolvadás, a jogvesztés rémképe különösen annak következtében, hogy I. Lipót 1702. április 15-én parancsot adott az Udvari Kamarának a hét település összeírására.⁷ A *conscriptio* elkészítésére a Kamara Krucsay Jánost és Kálmáncsay Istvánt delegálta, akik a városok képviselőjével, Nánási Jakab nánási jegyzővel 1702. május 26. és június 2. között keresték fel a hét települést. Az elvégzett összeírásban Désány István, a hét szabolcsi hajdúváros főkapitánya a beolvasztás tényét látta, ám hiába protestált a tervezett adatrögzítéssel szemben, az elrendelt *conscriptiót* nem lehetett visszafordítani, leállítani. Tiltakozásképpen Désány István elhagyta lakóhelyét – Nánást –, és soha többet nem tért vissza.⁸ Az összeírástól függetlenül a vezető nélkül maradt szabolcsi hajdúvárosok nem jutottak arra a sorsra, mint a Biharban fekvő települések: nem kerültek közvetlen földesúri fennhatóság alá, és korábban Szabolcs vármegye beolvasztási törekvéseit is sikerrel tudták megakadályozni. Ezen túl a király még egyszer megerősítette korábbi kiváltságaikat arra figyelmeztetve a hajdúvárosok szomszédait, hogy vegyék tudomásul, és tartsák be az uralkodói rendelkezéseket.⁹

Kényszerített hűség

A szabolcsi hajdúvárosokban a baljós jövőt felváltotta a bizakodás, tovább élt annak a reménye, hogy önállóságukat – ha nem is teljes egészében – megőrizhetik. Ezért sem fogadták igazán lelkesen a Tiszaháton kibontakozó elégedetlenséget, amely kihatással lehetett mind az ország, mind a városok sorsára. Ellentétben a bihari hajdúvárosokkal, amelyek azonnal megragadták az alkalmat, hogy csatlakozzanak a II. Rákóczi Ferenc nevében zászlót bontó felkeléshez, a szabolcsiak Károlyi Sándor szatmári főispán hívására a Dolhánál gyülekező kurucok és más, rablónak, fosztogatónak titulált fejveresek ellen vonultak táborba.¹⁰

társadalma a redempciótól a polgári forradalomig, 1745–1848. (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok közleményei 52.) Szolnok 1995. 18–19.

⁷ Nagy László – Nyakas Miklós: Hajdútisztesség tüköre. (Studia Oppidorum Haidonicalium VII.) Hajdúböszörmény 2001. 47.

⁸ Désány István nevével a később készült összeírásokban nem találkoztunk. – Nagy L. – Nyakas M.: Hajdútisztesség tüköre i. m. 109.

⁹ „Tekintetes Nemes. Szepessi Camara commissioja publicáltatik, mely sub dato 5. praesenti emanált: mely ez contentiaja, hogy Ófelsége az hét hajdúvárosiaknak régi privilegiumit confirmálván resolutione 17. 9bris Anno 1702. a Nemes. Camarának parancsoltatik protectiojok nevezetesen a *conscriptio* után profugiált lakosoknak restitutiojárul és az harmincad s vám fizetésrül való immunitasrul, intímáltatik, hogy it is observatassanak.” – MNL Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára (a továbbiakban: HBVL), IV.1011.a Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok, Debrecen Város Tanácsának iratai, Tanácsülési és közgyűlési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: IV.1011.a) 25. k. p. 559–560. Jegyzőkönyv, 1703. jún. 24-i bejegyzés.

¹⁰ Károlyi Sándor levele Szabolcs vármegyének. Nagykároly, 1703. jún. 2. In: Balogh István: II. Rákóczi Ferenc Szabolcs és Szatmár vármegyékben (1703. július–október). Nyíregyháza 2003. 44.; Országos

Ez a távolságtartás jellemezte a szabolcsi hajdúvárosokat néhány héten keresztül, hiszen nem tudhatták, hogy ez a felkelés nem jut-e az 1697. évi, a császári katonaság által rövid idő alatt elfojtott Tokaj környéki lázadás sorsára, illetve egyelőre II. Rákóczi Ferenc személye sem győzhette meg őket arról, hogy az azonnali csatlakozást válasszák. Érthető: a visszanyert/megtartott kiváltságokat a magyar király erősítette meg, és féltő volt, hogy egy nyílt lázadás minden elért eredményt tönkretenne. A leendő fejedelem 1703. július 16–17-én Naménynál kelt át a Tiszán és várta, hogy a felkelés hírére a jogaiktól megfosztott jászok, kunok és hajdúk azonnal hűséget fogadnak.¹¹ Nem véletlenül fogalmazódott meg ez az elvárás, mind Rákóczi, mind Bercsényi már a kezdetektől fogva számolt ezekkel a fegyveres közösségekkel. A hajdúktól lovas szolgálatot vártak, és több ezred kiállítását remélték.¹² A terveik alapján nagyon rövid idő alatt ütőképes, kipróbált katonákból álló haderő állt volna a kuruc vezetők rendelkezésére. Az elképzelés megvalósítása azonban dőcögött, a szabolcsi hajdúvárosok esetében továbbra sem beszélhetünk önkéntes és azonnali csatlakozásról, erre utal Rákóczi emlékiratában: „Különféle módokon sürgettem a hajdúvárosokat fegyverfogsásra, de nem tudtam őket rábeszélni.”¹³ Kifejezésre juttatták félelmüket, hogy a kállói várban tartózkodó ellenség bosszút állhat rajtuk, amit szerettek volna elkerülni. Emiatt arra kérték Rákóczit, hogy előbb foglalja el a várat, hogy ne legyen császári katonaság a városok, köztük Debrecen hátában.¹⁴ A fejedelem a következőket írta emlékiratában erről a kérdésről: „E célból parancsot küldtem a hajdúvárosoknak, amelyek katonasága rögtön Kálló bevétele után kibontotta zászlait.”¹⁵

Széchenyi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban: OSZK Kt.), Fol. Hung. 1389. Thaly Kálmán gyűjtemény (a továbbiakban: Fol. Hung. 1389.), II. k. fol. 131. Draskóczi Sámuel levele Koháry Istvánnak. Balog, 1703. jún. 12.

¹¹ Mémoires sur la guerre de Hongrie depuis 1703 jusqu'à sa fin. In: II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Ford. Vas István. A tanulmányt, a jegyz. írta Köpeczi Béla. A szöveget gondozta Kovács Ilona. (Archivum Rákóczianum. III. oszt. Írók. II. Rákóczi Ferenc művei I.) Bp. 1978. 304. A bihari hajdúvárosok az első között bontottak zászlót Rákóczi mellett, hogy harcba szálljanak a nemrég elvesztett privilégiumaikért. A bihari harcokra lásd *Gottreich László*: A bihari nép harca 1703-1704-ben. Hadtörténelmi Közlemények 2. (1955) 3–4. sz. 92–133. Újabbán *Seres István*: A bihari hajdúvárosok a Rákóczi-szabadságharcban. Hadtörténelmi Közlemények 122. (2009) 2. sz. 392–441.

¹² *Perjés Géza*: A Rákóczi-összeesküvés tervei a háború megvívására. In: Rákóczi-tanulmányok. Szerk. Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1980. 131.

¹³ Rákóczi emlékiratai i. m. 311.

¹⁴ Rákóczi emlékiratai i. m. 311. „Azt abban hagyván, az hajdú városokra, kiknek insurrectiójokat kívánja, de azok Kálló várára halasztván [...]” – Károlyi Sándor önéletírása és naplójegyzetei. In: Rákóczi Tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a Rákóczi-szabadságharcról I. Szerk. Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes. Bp. 2004. 85.

¹⁵ Rákóczi emlékiratai i. m. 312. Kálló elesteről tudtak a császári csapatok is: „A szolnoki parancsnok írja nekem, hogy Kálló vasárnap megadta magát.” – Globitz ezredeslevele Baiz János Kristófhhoz. Szege, 1703. aug. 4. A levelet közzétette *Esze Tamás*: A Tisza-vonal védelme a kurucok ellen 1703-ban.

Rákóczi visszaemlékezései alapján mondhatnánk, hogy kisebb fennakadásokkal, de megvalósultak azok a tervek, amelyeket még 1703 előtt a leendő fejedelem és összeesküvő társai készítettek a háború megvívását illetően. Ennek némileg ellentmondanak Ordódy György és Dúl Mihály levelei, ezekben Koháry Istvánt és idősebb Barkóczy Ferencet tájékoztatták a fejleményekről. Mindketten megerősítették, hogy a kurucok Böszörmény körül tűntek fel, majd megüzenték a hét szabolcsi hajdúvárosnak, hogy térjenek Rákóczi hitére, különben súlyos következményekkel kell számolniuk. Bercsényi Miklós maga ment a városokat hódoltatni, és nem riadt vissza a tiltakozó Szoboszló megbüntetésétől sem.¹⁶ Talán az erődemonstráció, talán egyéb okok vezettek el oda, hogy – más városok követeivel együtt – a hajdúvárosok küldöttei felkeresték Rákóczit a sámsoni táborban, ahol 1703. július 26–28. között tartózkodott.¹⁷ Ezen a találkozón kerülhetett elő Kálló ügye, amit a fejedelem akceptált, és pár nappal később a vár a kurucok kezére került. Rákóczi augusztus 1-jén Verébsárnál – a Nánás és Böszörmény között félúton található lápos területen – táborozott, ahol az őt felkereső szabolcsi hajdúk követői hűséget esküdtek a leendő fejedelemnek.¹⁸

Érdemes végiggondolni, hogy pontosan mit akart a kuruc vezetés a szabolcsi hajdúvárosoktól, és ezen elvárások megfelelték-e 1703 nyarán a hét település élethelyzetének. Nem tekinthető alaptalannak az az álláspont, hogy a Rákóczi és Bercsényi által 1701-ben összeállított tervezet megvalósításának realitása minden alapot nélkülözött. Természetesen ezt az alkotók is belátták, és 1703-ra már egy, a valósághoz közelítő tervhez igazították a magyar függetlenség kivívásához szükséges lépéseket. Felismerték, hogy fegyveres szolgálat terén tapasztalt, reguláris – esetünkben fegyveres szolgálatot már korábban is teljesítő – haderő

In: Rákóczi-tanulmányok i. m. 655–656. Károlyi Sándor is megemlékezik naplójában az eseményekről. – Károlyi Sándor önéletírása i. m. 85.

¹⁶ „[...] által rándulljak, de igen rossz híreink minduntalan érkeznek az kik nem szintén örvendetesék, mert it nálunk olyan hír vagyon, hogy Beszerménnél ennéhány zászlóval láttattak és az mint hallatik, hogy az haidu városokra is meg üzenték, hogy hajollyonak, mert ha nem, mind tüzzel vassal rajtok lesznek.” – OSZK Kt. Fol. Hung. 1389. Ila. k. fol. 143. Ordódy György levele Koháry Istvánnak. Eger, 1703. júl. 22.; „Bercsény az hét hajdúvárost magához hódította, azok is már Rákóczinak [...] az edgy Szoboszló opponálta vala maghát, de az mint meghírt Pater uram hallotta [...] referalta az oppositiot sokat közüllök lekonzoltak és meghöltek, úgy osztánn ez is kéntelen lévén velle. hozzájuk állott. Cálló várában s várossában is már az ellenség benne vagyon”. – OSZK Kt. Fol. Hung. 1389. Ila. k. fol. 148–149. Dúl Mihály levele Koháry Istvánnak. Szécsény, 1703. júl. 29.

¹⁷ „az hajdúvárossiaknak volt követyek Rákóczin[á]l, Millit kuruczá lőt” – OSZK Kt. Fol. Hung. 1389. Ila. k. fol. 146–147. Csáky István levele idősebb Barkóczy Ferencnek. Szatmár, 1703. júl. 29.

¹⁸ A sámsoni táborozásra lásd *Esze Tamás*: II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata. Századok 88. (1951) 57. „Kálló alól eljövén a' tábor Böszörményen túl, a' Veréb Sárhoz száll. Szorossan parancsollja a' méltóságos fejedelem, hogy vagy 1000 fegyveres embert állítsunk önagsága táborában, vagy annyi pus-kát, kardot adgyunk.” – MNL HBVL IV.1011.a 25. k. p. 649. Jegyzőkönyv, 1703. aug. 1-i bejegyzés. Rákóczi Verébsárnál törtéző táborozásáról a császáriak egymást is informálták. – Globitz ezredes levele Baiz János Kristófhhoz. Szeged, 1703. aug. 5. A levelet közli: *Esze T.: A Tisza-vonal* i. m. 656–657.

nélkül nem lehetséges szembeszállni a császári sereggel. Ennél a pontnál számítottak igazán a katonai múlttal rendelkező, ámde kiváltságaiktól részben vagy egészében megfosztott, sértett közösségekre, köztük a hét szabolcsi hajdúvárosra. A fejedelmi elvárás annyiban módosult, hogy több ezer lovas kiállítás helyett egy lovasezred felszerelését, utánpótlásának biztosítását és ellátását írta elő. Ezen felül a hét hajdúváros nem tartozott más hadiszolgálatot teljesíteni, és a fejedelem katonaállítás terén sem kérhetett tőlük többet. Rákóczi a kiváltságolt közösségek élére a saját embereit kívánta kinevezni, ahogy tette ezt a jászok és kunok esetében Vay Ádám, a hajdúk esetében pedig bölsei Buday István megbízásával; utóbbi a sámsoni táborban csatlakozott a kurucokhoz, és 1703 őszén nyerte el a szabolcsi hajdúvárosok főkapitánya címet.¹⁹ A fejedelem ezektől a kinevezésektől azt várta, hogy a privilegizált csoportok teljesíteni fogják vállalt feladataikat, cserébe hajlandó volt elismerni azon jogait, amelyekkel korábban is bírtak.²⁰ Könnyen megállapítható, hogy a hajdúvárosok inkább az „egyezség” rájuk nézve pozitív részét – jogaik gyakorlását – kívánták betartani, ellenben a kötelezettségként megjelenő igényeket, elvárásokat, parancsokat tompítani, a terheket pedig jelentős mértékben csökkenteni szerették volna. Az ilyen próbálkozásokat nem koronázhatta siker, hiszen Rákóczi nagyon hamar átlátott ezeken, és kemény, akár kiváltságaik elvesztését eredményező retorziókat is kilátásba helyezett, amennyiben nem teljesítik az utasításokat.²¹

Az egyre jobban kibontakozó szabadságharc – a kezdeti idealisztikus elképzelésekkel ellentétben – ugyanolyan háborúvá vált, mint amely 1699-ben véget ért: a hadakozó felek ismételten a lakosságtól várták mind a katonaállítást, mind a haderő ellátását. A saját ezred felszerelésén túl – ami nem abban az ütemben haladt, ahogy azt a kuruc hadvezetés elképzelte – a szatmári vár köré vont blokád

¹⁹ Buday István rövid életrajzát lásd *Heckenast Gusztáv: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár.* S. a. r., kieg., az előszót írta: Mészáros Kálmán. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak) Bp. 2005. 83. A Buday Istvánról lásd *Török Péter: Adalékok bölsei Buday István életrajzához.* In: A Bihari Múzeum Évkönyve XXIV. Szerk. Sándor Mária. Berettyóújfalú 2019. 7–20.; *Uő: Rákóczi oldalán – a kuruccá lett alispán. Új Nézőpont* 6. (2019) 3. sz. 35–63.; *Uő: „...én Nagyságod parancsolatja nélkül nem cselekedtem, nem is cselekszem...” – Adalékok Buday Istvánné Melczer Erzsébet életrajzához. Új Nézőpont* 9. (2022) 3–4. sz. 35–44.

²⁰ „Comissio Debrecen városára, hogy az hét hajdúvárosiakat privilégiumok szerint vámmal és egyéb exactioval ne taxállyák.” – OSZK Kt. Fol. Hung. 978. Protocolum Rakoczianum (a továbbiakban: Fol. Hung. 978.), fol. 35r. Tokajnál lévő tábor, 1703. nov. 10.; „Az hét hajdúvárosiak, szoboszlaiak, bőszőrményiek, nánásiak, polgáriak, dorogiak, hatháziak, vámospércsiek mind kegyelmes urunk parancsolatját hozták reánk, mind magok írtnak, hogy vámot rajtok ne szedgyünk, s egyéb desumptiókkal a vásárokbán ne terheljük.” – MNL HBVL IV.1011.a 25. k. p. 682. Jegyzőkönyv, 1703. nov. 25-i bejegyzés; OSZK Kt. Fol. Hung. 978. fol. 74v–75r. A hét hajdúváros harmincadmentességéről szóló confirmatio, 1704. ápr. 4.

²¹ *Esze Tamás: Kuruc vitézek folyamodványai 1703–1710.* Bp. 1955. 32.

élelmezésébe kellett bekapcsolódnia a városoknak.²² Az erősséget igen jelentős helyőrség védte, 1699-től körülbelül 2000 fő állomásozott Szatmáron. A vár fontos szerepet töltött be az Erdélyi Fejedelemség és Felső-Magyarország közötti kapcsolatokban. Jelentőségét bizonyítja, hogy az 1703 májusában Magyarországon állomásozó, 16 000 főt számláló császári katonaság meghatározó részét képezte Szatmár őrsége.²³ A kurucok részéről egy szabályos várostromhoz hiányzott a megfelelő tüzérség és a tapasztalat, ezért csak egy olyan hosszú távú blokádra való berendezkedés lehetett a haditerv, amelyet a környező vármegyék, ezeken belül a hajdúvárosok lakossága szenvedett meg, mivel a körülzárásra érkező csapatok tőlük várták az élelmezés biztosítását. A fejedelem szerint a hajdúvárosok nem tettek meg mindent a szabadságharc sikere érdekében, ezért 1704 januárjában Darvas Ferencet és Róth Jánost a szabolcsi hajdúvárosok összeírására küldte ki. Rákóczi parancsában az állt, hogy írják össze hadképességük alapján a városlakókat. Szigorúan meghagyta biztosainak, hogy ragaszkodjanak a lakosok személyes részvételéhez, és ne engedjék a zsoldosállítást.²⁴

A szabolcsi hajdúvárosokra nem csupán a fejedelem neheztelt, hanem szomszédjuk, Debrecen is, aki rossz néven vette, hogy nem tartják tiszteletben a Rákóczi által megerősített kiváltságait.²⁵ A kölcsönös, mindkét részről gerjesztett torzsalkodás végigkísérte a szabadságharc nyolc évét, igaz, a konfliktus gyökereit ennél jóval korábban kell keresni. Dobozi István, Debrecen város főbírája minden eszközt megragadva a hajdúk féken tartására, rendszeresen írt panaszlevelet az aktuális főkapitánynak.²⁶

A zilált időszakot követően 1704 áprilisában Hadházon találkoztak a szabolcsi hajdúvárosi követek néhány nagyon fontos kérdés megvitatása végett.²⁷ Ezen

²² *Esze T.*: Kuruc vitézek i. m. 79–81.; *Balogh I.*: II. Rákóczi Ferenc i. m. 26. A Szatmár vármegyét érintő hadi eseményeket Mészáros Kálmán gyűjtötte össze. – *Mészáros Kálmán*: Gombástól Majtényig – A kuruc kor harcai Szatmár vármegyében (1670–1711). In: A történeti Szatmár vármegye II. Szerk. Reszler Gábor. Nyíregyháza 2018. 134–174.

²³ A létszámadatokra lásd *Czigány István*: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe, 1600–1700. Bp. 2004. 175. Kálló mellett Szatmár vára is azon várak körébe tartozott, amelyek a császári hadvezetés terveiben fontos szerepet játszottak. – *Oross András*: A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átstrukturálása. (Fons Könyvek 4.) Bp. 2013. 126–132.

²⁴ *Rácz István*: A hajdúk a XVII. században. (Magyar Történeti Tanulmányok II.) Szerk. Szendrey István. Debrecen 1969. 171.

²⁵ OSZK Kt. Fol. Hung. 978. fol. 84. Debrecen városbeli lakosok harmincadja és vámjok elengedéséről. Csongrád melletti tábor, 1704. aug. 16.

²⁶ Dobozi István levele Buday Istvánnak. Debrecen, 1704. febr. 5. In: II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival 1703–1712. I. 1703–1706. Közl. Thaly Kálmán. (Archivum Rákócziánium. I. oszt., I.) Pest 1873. 204.

²⁷ MNL HBVL IV.502.a Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok, A Hajdúkerület Közgyűlésének iratai, Közgyűlési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: IV.502.a), 1. k. p. 129. Jegyzőkönyv, 1704. márc. 23-i bejegyzés.

a gyűlésen választották meg a városok jegyzőjének Nánási Jakabot,²⁸ aki már 1702-ben kiemelkedő ügyeknél – például az összeírás elkészítésénél – segédkezett, és képviselte a közösséget.²⁹ A tisztújítás mellett a fejedelem parancsa is témája volt a gyűlésnek, amely személyes hadba vonulásra (*personalis insurrectio*) szólította fel a hét hajdúvárost. A szatmári blokád súlyos nehézségekkel küzdött, amelyet többek között a hajdúk – még nagyobb áldozatvállalást sürgető – presszionálásával igyekeztek enyhíteni.³⁰

A kuruc vezetés a szabadságharc előrehaladtával nem tehetett mást, ugyanazt a kirovó-beszedő rendszert kellett alkalmaznia, amely ellen korábban felelt a hangját. Nem működhetett más formában egy háború finanszírozása, mivel ugyanaz a terület, lakosság, erőforrás állt rendelkezésre, ezért módosult Rákócziék álláspontja például a hajdúvárosok tehervállalását illetően is. Lehet látni némi ingadozást, *ad hoc* jellegű döntéseket a beszolgáltatásokkal kapcsolatosan – ilyen volt a szatmári ostromzárhoz történő élelmiszer szállításának ügye, amely alól végül felmentették a hét települést és Kállót³¹ –, de az alaphelyzet nem lehetett változtatni: a kuruc államnak minden bevételre szüksége volt az életben maradáshoz, amelyhez a központi területhez tartozó hajdúságtól is erőn felüli vállalásokat vártak el. A hét város és Kálló – amely települést Rákóczi csatolta a szabolcsiakhoz³² – a Szepesi Kamara kivetéseivel szemben is csak tiltakozhatott, ahogy ezt 1704 őszén tette, amikor Süldő Istvánt és Csanády Sámuelet küldték Selmechányára, hogy képviseljék a városok érdekeit, és próbálják meg kijární a hivatal követeléseinek elengedését.³³

Külön problémakört jelentett Kálló csatlakoztatása a hajdúvárosokhoz, amit Szabolcs vármegye több esetben sérelmezett Rákóczinál.³⁴ Természetesen ebben a kérdésben szintén a joghatóság, a tehervállalás kérdése idézte elő a konfliktust, pedig a vármegyének a hajdúvárosokkal szemben már volt egy vesztes csatája,

²⁸ Nánási (Oláh) Jakab családja 1690-ben kapott nemeslevelet I. Lipót királytól. A fiatal Nánási a debreceni Református Kollégiumban végezte tanulmányait egy részét. 1702-ben részt vesz a hajdúvárosok összeírásában, majd 1703-ban Nánás jegyzője lesz. – Nagy L. – Nyakas M.: Hajdútitizesség i. m. 230.; Török Péter: A szabolcsi hajdúvárosok archontológiai adataira 1703–1711. Új Nézőpont 4. (2017) 1. sz. 77.

²⁹ MNL HBVL IV.502.a 1. k. p. 131. Jegyzőkönyv, 1704. ápr. 26-i bejegyzés.

³⁰ Sillye Gábor: Hajdumegye történeti viszonyai. In: Hajdumegye leírása. Szerk. Varga Geiza. Debrecen 1882. 47.; MNL HBVL IV.502.a 1. k. p. 136–137. Jegyzőkönyv, 1704. jún. 12-i bejegyzés.

³¹ Sillye G.: Hajdumegye i. m. 49.

³² MNL SZSZBVL IV.1.b Megyei törvényhatóságok, Szabolcs Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, Közgyűlési iratok (Acta politica) (a továbbiakban: IV.1.b). Fasc. 5. Nr. 63. II. Rákóczi Ferenc levele Szabolcs vármegyének. Senthe melletti tábor, 1704. nov. 25.; MNL SZSZBVL IV.1.b Fasc. 6. Nr. 2. II. Rákóczi Ferenc levele Szabolcs vármegyének. Kistapolcsány, 1705. febr. 13.

³³ MNL HBVL IV.502.a 1. k. p. 144–145. Jegyzőkönyv, 1704. szept. 8-i bejegyzés; Sillye G.: Hajdumegye i. m. 49.

³⁴ MNL SZSZBVL IV.1.b Fasc. 5. Nr. 78. Kossovics Márton instanciája. H. n., d. n.

amikor I. Lipót egyértelműen kijelentette, hogy a hét kiváltságolt települést minden tekintetben külön entitásként kezeli. Kálló várát a felbomlóban lévő magyar végvárrendszer fontos keleti láncszemének tekintették a korszakban, amely súlyos problémát okozhatott a mindenkori ellenségnek. Nem véletlen, hogy a hajdúvárosok – többek között – Kálló elfoglalásától tették függővé a kurucok oldalán történő hadba szállást. 1703. július végén Kálló Rákóczi kezére került, aki a várost katonai és hadellátási kérdésekben a hét hajdúvároshoz kapcsolta, míg a várra bontási parancsot adott ki. Kálló városa minden számára előírt elvárást teljesített, és egyértelművé tette, hogy nem csupán ideiglenesen szeretne a vele együtt már nyolcra gyarapodó hajdúvárosi közösség részévé válni. A hajdúvárosok jegyzőkönyve szinte minden oldalon megőrzött egy olyan számadást, amelyben Kálló neve szerepel. Emellett érdemes a katonaiállítást terhéről is szót ejteni, amelyről a Károlyi család levéltárában található mustrakönyvek nyújtanak felvilágosítást. Ezek a kimutatások jól példázzák, hogy sok esetben Kálló erőn (lakosságszámon) felül vállalt szerepet a hadiszolgáltatások teljesítésében.³⁵

Más utat járt be a fejedelmi rendelkezés által elbontásra ítélt Kálló várának ügye. Ezt és még több soron következő utasítást sem teljesített Szabolcs vármegye, ugyanis nem értette, miért tartja a kuruc hadvezetés ezt az erősséget annyira veszélyesnek, hogy a földig akarja romboltatni: „Jóllehet ennek előtte is intimáltuk az nemes vármegyének, hogy mivel Kálló vára eddig nagyobb kárára mintsem hasznára levén az nemes országnak erősségét levonatta volna, mindazonáltal úgy látjuk, eddig is az nemes vármegye azon resolutionkat intimationk szerint effectusban nem vevén annak elhánytatását suspendalta volna. Újjobban azért és ultimatio serio intimallyuk az nemes vármegyének rendelvén azon erősségnek levonására s elhánytatására elegendő embereket kapákkal és egyéb kívántató eszközökkel azon legyen, hogy mentül hamarébb kiadott resolutionk effectualtassék s az szerint is a nemes országnak amiatt megtörténhető kára megelőztetessék.”³⁶ Rákóczi azonban kitaróan követelte Szabolcs vármegyétől a vár széthordatását. Még 1705 májusában a vármegyének küldött levélben is azt követelte, hogy a rá rótt feladatot haladéktalanul hajtsa végre.³⁷

³⁵ MNL HBVL IV,502.a 1. k.; MNL Országos Levéltára (a továbbiakban OL) P 396 Magánlevéltárak. Károlyi család nemzeti levéltára. Acta publica. 1. (Ser. III.) Acta Rakocziana. Mustrakönyvek (a továbbiakban: P 396 1.). A mustrakönyvek digitális adathordozón is elérhetők: Acta Rákócziána – A Károlyi levéltár Rákóczi-kori iratai. Szerk. Laczlavik György. Készítették: Avar Anton, Laczlavik György, Mészáros Kálmán. A mustrakönyveket feldolgozta: Mészáros Kálmán. Fotók: Czikkelyné Nagy Erika. DVD-ROM. Bp. 2011. (a továbbiakban: Acta Rákócziána)

³⁶ MNL SZSZBVL IV.1.b Fasc. 4. Nr. 6. II. Rákóczi Ferenc levele Szabolcs vármegyének. Hidvég melletti tábor, 1704. szept. 24.

³⁷ MNL OL G 16 A Rákóczi-szabadságharc levéltára, II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára. Munkáson maradt rész (a továbbiakban: G 16). I.2.d Katonai iratok Nr. 274. p. 2–3. II. Rákóczi Ferenc instrukciója Károlyi Sándornak. Eger, 1705. ápr. 26.; „Mivel peniglen Kálló várának bizonyos része

A Kállót érintő vitával párhuzamosan a hadiszolgáltatások bővülő követeléslistája újra és újra arra kényszerítette a városokat, hogy – minden tekintélyüket latba vetve, akár a főkapitányuk, Buday István segítségét igénybe véve – az általuk „elviselhetetlenek” nevezett terhek csökkentéséért küzdjenek. Emiatt arra kérték Buday Istvánt, hogy tárgyaljon Orosz György hadi *comissariussal* az állandósuló és egyre csak gyarapodó élelmeszolgáltatási követelések ügyében.³⁸ A főkapitány közbenjárása sikerre vezetett, a fejedelem maga tiltotta meg Orosz Györgynek, hogy a hajdúvárosi katonaság élelmezésén felül további igényekkel zaklassa a városokat.³⁹ A hajdúk hálája nem maradt el, Buday Istvánnak négy lovat küldtek ajándékként, amiért segített az ügy számukra kedvező rendezésében.⁴⁰ Ettől függetlenül egyáltalán nem érezhették úgy a városok, hogy enyhült a minden lehetséges oldalról rájuk nehezedő nyomás. Károlyi Sándor szekereket és lovakat követelt tőlük,⁴¹ majd az ismételt, a városokat kímélő fejedelmi utasítás ellenére egy több pontból álló rendelkezést küldött a közgyűlésnek. Többek között ez az 1705. június 2-án kelt *dispositio* tartalmazta azt először, hogy Kálló mellett ezentúl Újvárost és Téglást – szintén Szabolcs vármegyei településeket – is a hét hajdúhelyhez számolják, és együtt kell mindazon követeléseket teljesíteniük, amelyekkel a kuruc hadvezetés megkeresi őket.⁴² Károlyi már ebben a levélben megragadta az alkalmat, hogy saját serege részére vágómarhákat kérjen.

még fenn vagyon az mely faluk vakmerőségekbül még hozzá sem foktanak részekhez nemes vármegye megbüntetvén demolitioját admaturállyá s már nagy része a vármegyének elvégezvén rajta való munkáját bizonyos deputatusit expedíállyá tekéntetes nemzetes Galambos Ferenc szathmári kapitány uramhoz [...]” – MNL SZSZBVL IV.1.b Fasc. 6. Nr. 123. II. Rákóczi Ferenc levele Szabolcs vármegyének. Ecsed, 1705. máj. 9.

³⁸ MNL HBVL IV.502.a 1. k. p. 166. Jegyzőkönyv, 1705. márc. 4-i bejegyzés.

³⁹ OSZK Kt. Fol. Hung. 978. fol. 242v. II. Rákóczi Ferenc levele Orosz Györgynek. Eger, 1705. ápr. 4.; „Computust inéálván vélek districtualis commissariusunk több naturalék administratiojára ne keserítse őket, hanem csak amennyit a commissariatust itt az hajdúvárosi hadakra erogál. Kálló közikben nem engedtetik.” – OSZK Kt. Fol. Hung. 978. fol. 243r. II. Rákóczi Ferenc levele a hét hajdúvárosnak. Eger, 1705. ápr. 4.

⁴⁰ MNL HBVL IV.502.a 1. k. p. 168. Jegyzőkönyv, 1705. márc. 24-i bejegyzés; *Sillye G.*: Hajdumegye i. m. 50.

⁴¹ Károlyi a folyamatosan be-betörő rákok ellen akarta a lovakat és szekereket kérni. – MNL OL G 15 A Rákóczi-szabadságharc levéltára, II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára, Emigrációba vitt rész (a továbbiakban: G 15). Caps. B. Fasc. 21. p. 83–86. Károlyi Sándor levele II. Rákóczi Ferencnek. Szentandrás puszta, 1705. máj. 25. Rákóczi válaszában figyelmeztette Károlyit, hogy a hajdúvárosok gyenge lábakon állnak. – II. Rákóczi Ferenc levele Károlyi Sándornak. Egri tábor, 1705. máj. 30. In: A Nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára V. S. a. r. Géresi Kálmán. Bp. 1897. (a továbbiakban: KO V.) 210–213.

⁴² MNL HBVL IV.502.a 1. k. p. 180–181. Károlyi Sándor levele a hét hajdúvárosnak, 1705. jún. 2-i bejegyzés.

Katonaállítás és hadellátás

Nem csupán a hajdúvárosok vagy egyes vármegyék érzékelték úgy, hogy egyre több a rendezetlen vagy az akár egymásnak ellentmondó döntésekkel átmenetileg megoldott konfliktus. Maga a fejedelem is jónak látta egy országos gyűlés összehívását, ahol a nagy horderejű kérdéseket közösen vitathatják meg a résztvevők. A hajdúvárosok 1705. augusztus 12-én a közgyűlés előtt olvasták fel az akkor még Rákos mezejére invitáló meghívót. Még ezen az ülésen megnevezték a képviselőjükben eljáró követeket: Fogarasi Tamást, Nánási Jakabot és Görög Andrászt.⁴³ Az állandóan változó hadi helyzet miatt nemcsak az országgyűlés helyszínén kellett módosítani, de a vonuló császári seregek az otthon maradtakat is veszélyeztették, Debrecen és környéke több alkalommal is prédájává vált az ellenségnek. A zűrzavar a fejedelem szerint még nagyobb erőfeszítéseket támasztott a kuruc törzsterületekkel szemben, akiktől a személyes felkelést várta el, ezért az erővel történő rászorítást is elfogadhatónak tartotta.⁴⁴ Egyfelől érthető, hogy a kuruc vezérkar minden módszerrel növelni akarta a rendelkezésére álló haderőt, másfelől fennállt annak a veszélye, amelyről maga Rákóczi értekezett a Károlyinak írt levelében: ez a térség instabil, ezért az első adandó alkalommal elfut, amint az ellenség megjelenik. Úgy vélte, emiatt nehéz fegyverfogásra, főleg személyenként hadba vonulásra szorítani a hajdúvárosok hadra fogható lakosait. A közel egy hónapig tartó szécsényi országgyűlésen nem került szóba komolyabb retorzió, éppen ellenkezőleg, a fejedelem megerősítette a hajdú- és mezővárosok szabadságát, és annak megtartására esküdött.⁴⁵ A császári seregek egyre közelebb értek, október 10-én a Tiszán is átkeltek, ami egyet jelentett mind a hajdúvárosok, mind Debrecen lakosságának menekülésével.⁴⁶ Az otthon maradtak kiürítették a városokat, és a Nyírség felé húzódtak az ellenség elől.

Még javában tartott az országgyűlés, amikor a fejedelem Buday Istvánt és Gencsy Zsigmondot azzal a feladattal bízta meg, hogy szedjék össze az otthon

⁴³ MNL HBVL IV.502.a 1. k. p. 191. Jegyzőkönyv, 1705. aug. 12-i bejegyzés; *Sillye G.*: Hajdumegyei. m. 50. A hajdúvárosoknak érkezett meghívó az 1705. szept. 1-ére meghirdetett Rákos mezei országgyűlésre. – OSZK Kt. Fol. Hung. 978. fol. 420r. Kéménd melletti tábor, 1705. júl. 16.

⁴⁴ II. Rákóczi Ferenc levele Károlyi Sándornak. Nyitra, 1705. aug. 29. In: KO V. 274.

⁴⁵ II. Rákóczi Ferenc esküszövege. Szécsény, 1705. szept. 17. In: Ráday Pál iratai 1703–1706. I. S. a. r. Benda Kálmán et al. Bp. 1955. 349.

⁴⁶ A hadjárat eseményeit lásd *Czigány István*: A császáriak hadjárata 1705 őszén. Hadtörténelmi Közlemények 28. (1981) 1. sz. 78., 90–91.; Bottyán János is figyelmeztette Károlyit: „Kérem is Nagyságodat, jól vigyáztasson, mert – az mint értettem – Debreczenbe és Hajdúvárosokra igyekezik az német.” – Bottyán János levele Károlyi Sándornak. Alpári tábor, 1705. okt. 12. In: Bottyán János vezénylő tábornok levelezései s róla szóló más emlékeztetreméltó iratok. 1685–1716. Közli Thaly Kálmán. (Archivum Rákócziánium. I. oszt., IX.) Bp. 1883. 253–254.

tartózkodó katonákat, és a közlegő ellenséggel szemben állítsanak ki mindenkit, akit csak lehet.⁴⁷ A hadgyűjtés olyan jól sikerült, hogy az összeverődött kuruc ezredek, a hajdúvárosi csapatok, valamint a környéken csavargók népes tábora még a császáriak megérkezése előtt szabályosan kifosztotta Debrecent: „Említett méltóságos generalis Károlyi Sándor uram önagysága hadai, úgymint Gencsi Sigmond, Nyúzó Mihály, Kárándi Mihály, Bakó István, Deák Ferencz, Szücs János, Bessenyei Sigmond kapitányok ezerei és sok elegy-belegy katonaság, hajdúvárosi, böszörményi, dorogi, fejtóti, kállai otthon tekergők és itt valók is, sok csavargók a várasnak estenek. A boltokat a piaczon, uczákban házakat, boltokat, kamarákat, rejtekeket felástanak, dúltak, praedáltak, ittak, hordó borokat kivagdaltanak, tyúkokat, ludakat, pulykákat, disznókat elvertenek, ajtókat, ablakokat, kemenczéket sok házaknál öszverontottanak, és ki tudná leírni, mit követtenek el.”⁴⁸

A császári seregek elvonulásával megindulhatott a hazaköltözés Debrecenbe és a hajdúvárosokba, amit a Pocsaj környékén hagyott ezredek biztosítottak, és vigyázták a fegyvertelen lakosságot is.⁴⁹ A hazatérés teremtette meg annak a lehetőségét, hogy az országgyűlés rendelete szerint a hajdúvárosok is letegyék az esküt a szécsényi konföderációra.⁵⁰ Emellett újra napirendre került a személyes felkelés, amelyet Károlyi erővel is kikényszeríthetett.⁵¹ Azonban keménykezű vészintézkedések sem segíthettek a 1705. november 11-én Zsibónál vereséget szenvedett kuruc seregen. A vesztes csatát követően a téli beszállásolás kérdése került előtérbe, s ezen feladat alól a hajdúvárosok annak ellenére sem mentesültek, hogy privilegizált települések voltak. 1706. január 22-én Károlyi Sándor és Kruzsai Márton hadi *comissarius* a vármegyei hadak városokban való elszállásolásáról egyeztek meg Fogarasi Tamás vicekapitánnyal és Hadházi István követtel. Kállóba költöztették Zemplén és Borsod megye seregeit, Böszörménybe és Újvárosba

⁴⁷ II. Rákóczi Ferenc levele Károlyi Sándornak. Szécsény, 1705. szept. 26. In: KO V. 300–301. A hajdúvárosok közgyűlése szintén készülődésre szólította fel a lakosságot. – MNL HBVL IV.502.a 1. k. p. 194. Jegyzőkönyv, 1705. okt. 8-i bejegyzés.

⁴⁸ MNL HBVL IV.1011.a 25. k. p. 906–907. Jegyzőkönyv, 1705. okt. 20-i bejegyzés.

⁴⁹ „[...] Az Tisza mellékét, Kálló, Ecsed és Bátor vidékét már hazaszállítván úgy az hajdúvárosokat, hanem Debreczennek még várakozni kell.” – MNL OL G 15 Caps. B. Fasc. 22. fol. 16–19. Károlyi Sándor levele II. Rákóczi Ferencnek. Érsemjén, 1705. okt. 28.; „[...] Debrecen és hajdúvárosok oltalmazására Pocsajnál hagyom Kárándi Mihály, Nyúzó s Ilosvai Imre ezereivel s az apró hajdúvárosokkal.” – MNL OL G 15 Caps. B. Fasc. 23. p. 6–9. Károlyi Sándor levele II. Rákóczi Ferencnek. Mezőberény, 1705. nov. 2.

⁵⁰ A szécsényi konföderációra esküt tett hajdúvárosiak esküszövegét és névsorát lásd MNL OL G 16 I.2.b Közigazgatási iratok. Nr. 275–289. A forrást közzétette *Bánkúti Imre: A szécsényi konföderációra esküt tett Hajdúvárosiak névsora, 1705.* In: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXVIII. Szerk. Radics Kálmán. Debrecen 2001. 233–247.

⁵¹ II. Rákóczi Ferenc levele Károlyi Sándornak. Magyarereggy, 1705. nov. 3. In: KO V. 318–319.

az abaújvári csapatokat, a Sáros megyeieket Nánásra, a szepesieket Szoboszlóra, a gömöriek és a Heves megyeiek Dorogon nyertek elhelyezést.⁵²

Nemcsak a beszállásolás, a katonaillesítés és a növekvő hadi terhek fokozták az elégedetlenséget, hanem a rézpénz bevezetésével kialakuló pénzügyi káosz is, amely egyre nehezebbé tette a vármegyéktől és a szabolcsi hajdúvárosoktól – főként a törzsterülethez tartozó térségben – elvárt szolgálat teljesítését. Emiatt a vármegyék 1706 elején gyűlést tartottak Nánáson, hogy egyeztessék álláspontjukat és követeket válasszanak, akik a nevükben majd felkeresik a fejedelmet.⁵³ II. Rákóczi Ferenc nagyon felháborodott a követjáráson, és arra figyelmeztette őket, hogy Hollandia polgáraihoz hasonlóan inkább kötelességeik teljesítésében járjanak élen.⁵⁴

A feszült állapotot csak a császáriak béketárgyalási kezdeményezése enyhítette, amely némileg elterelte a figyelmet a felszínre került problémákról. 1706. április 13. és július 22. között a felek fegyverszünetet léptettek életbe, de érdemi megállapodás nem született az 1705 októbere óta húzódó tárgyalásokon.⁵⁵

Az országos ügyek árnyékában a hét szabolcsi hajdúváros közgyűlése fontos változásokat fogadott el. Megerősítették Andorkó Péter⁵⁶ vicekapitányi pozícióját, illetve Nánási Jakabot nevezték ki a hajdúvárosi ezred hadbírájának.⁵⁷ A legkomolyabb döntés, amelyre igazán nem is volt hatása a tíz városnak, a főkapitány személyének kijelölése volt. Buday István 1706 tavaszán egyértelműen jelezte, hogy nem kívánja tovább betölteni a szabadságharc korai szakaszában rábízott tisztséget. Több személy is felmerült lehetséges utódként a közel két hónapig

⁵² MNL HBVL IV.502.a 1. k. p. 209. Jegyzőkönyv, 1706. jan. 22-i bejegyzés; *Sillye G.*: Hajdumegyey i. m. 52.

⁵³ Dobozi István levele Károlyi Sándornak. Debrecen, 1706. febr. 9. In: *Balogh István*: Dobozi István debreceni főbíró levelei gr. Károlyi Sándorhoz 1703–1709. (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai 14.) Debrecen 1986. 39.

⁵⁴ OSZK Kt. Fol. Hung. 894. Erdélyi és Magyar Történeteket tárgyzó kéziratok Gyűjteménye, a Szemere család irattárának levelei másolatával együtt, Nagy Gábor által, 1801. fol. 98–100. II. Rákóczi Ferenc instrukciója Szemere Lászlónak a vármegyék ügyében. Eger, 1706. márc. 29.; *Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes*: II. Rákóczi Ferenc. Bp. 2004. 345–347.; „[...] Tekintetes nagyságos Károlyi Sándor generális és senator úr előtt az nánási gyűlésben több oda concurrált nemes vármegyék edgyező akarattyaúból miként obligálta magát a nemes vármegyey többekkel edgyütt az haza mostani közönséges fegyverkezéssével kimunkálándó szabadságunknak boldog elééréssére.” – MNL SZSZBVL IV.1.b Fasc. 7. Nr. 19. fol. 5–6. II. Rákóczi Ferenc levele Szabolcs vármegyének. Eger, 1706. márc. 30.

⁵⁵ *Köpeczi B. – R. Várkonyi Á.*: II. Rákóczi i. m. 300–305.

⁵⁶ Andorkó Péter 1704 és 1711 között minden évben jurassor, 1705-ben a mézszárszékek felügyelője, 1707-ben pedig Böszörmény város hadnagya volt. – *Török P.*: A szabolcsi hajdúvárosok archontológiája i. m. 69–73.; *Nagy L. – Nyakas M.*: Hajdútitiztség i. m. 61. A városi hadnagysággal egyidőben – 1706 és 1708 között – viselte a hajdúvárosok vicekapitányi tisztségét is. – *Török Péter*: Vicék és kapitányok. Néhány gondolat a szabolcsi hajdúvárosok Rákóczi-szabadságharc alatti közigazgatásáról. In: „az ifjak tanítása oly nagy jó”. Tanulmányok Kovács Ágnes tiszteletére. Szerk. Fogarassy Zoltán – Mészáros Kálmán – Török Péter. Debrecen 2021. 431–440.

⁵⁷ *Sillye G.*: Hajdumegyey i. m. 52.

tartó keresés során, mert Rákóczi annak érdekében, hogy az eddig akadozó katonaillesztés és hadellátás végrehajtása gördülékenyebben működjön, keménykezű vezetőt akart a városok élére. A választás szemerei Szemere László brigadérosra esett, aki ezt megelőzően még nem került kapcsolatba a szabolcsi városokkal.⁵⁸ A települések jó viszonyra törekedtek új főkapitányukkal, ezért mintegy kinevezési ajándékként 200 forintot fizettek Szemerének, hogy érdekeiket minden téren kellő eréllyel képviselje.⁵⁹

1706 őszén megismétlődött az egy évvel korábban elszenvedett császári átvonulás, amikor Rabutin Erdélyből kitorve Kassáig menetelt, majd a sikertelen ostromot követően Tokajon áthaladva Debrecenben rendezkedett be téli szállásra.⁶⁰ A császáriak Debrecen mellett Váradot 500 lovassal erősítették meg, és Szoboszló erődített templománál 200 katonát hagytak.⁶¹ A megszálló császári csapatok október végi érkezését a környék lakossága nem várta meg, október közepén a debreceniek és a hajdúvárosiak ismételen elhagyták otthonukat.⁶² A kurucok közvetlen közletről tartották szemmel a téli szállásra vonuló császári sereget, Károlyi Sándor novemberben Böszörménynél táborozva figyelte az ellenséges csapatmozgásokat.⁶³ Az 1707. február közepén hazatérő debreceniek az egy évvel korábbi eseményekhez kísértetiesen hasonló kép fogadta: „Úgy az gonosz szomszédságoktól, hajdúvárosiaktól elpraedaltatott javacskáinknak felkeresésének útját-módját s abban leendő grátiáját alázatosan kívánnók. Ugyanis az mi az ellenségtől és magunk vitélzlo fiaitól megmaradott, űk azt teljességgel, míg a város népe hazaszállott, elseperték és takarították.”⁶⁴ A debreceniek panaszáradata tovább folytatódtott: „Amint gyanakszunk, a szomszéd hajdú városbeli fiak cselekszik. Talán

⁵⁸ Szemere László és a hajdúvárosok kapcsolatát egy korábban megjelent tanulmányomban elemeztem. – *Török Péter*: Egy zempléni nemes a szabolcsi hajdúvárosok élén: Szemere László. In: *Mészáros Kálmán – Seres István – Török Péter*: A fejedelem szolgálatában. Életrajzi és családtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Bp. 2018. 102–114.

⁵⁹ MNL HBVL IV.502.a 1. k. p. 225. 1706. aug. 23-i bejegyzés.

⁶⁰ *Köpeczi B. – R. Várkonyi Á.*: II. Rákóczi i. m. 321–323.

⁶¹ II. Rákóczi Ferenc levele Károlyi Sándornak. 1706. dec. 14. Rozsnyó. In: KO V. 576–577.

⁶² Bercsényi Miklós levele Károlyi Sándornak. Dobsza, 1706. okt. 23. In: Rákóczi Tár. Történelmi érdekű naplók, emlékiratok, levelezések, pátensek, hadi szabályok, országgyűlési diariumok és törvényzikkék gyűjteménye II. Rákóczi Ferenc korához II. Székési gróf Bercsényi Miklós levelei Károlyi Sándorhoz 1703–1711. Közli Thaly Kálmán. Pest 1868. 187–188.; Bercsényi Miklós levele Pekry Lőrincnek. Köröm, 1706. okt. 28. In: Rákóczi Tár II. i. m. 188–190.; Bercsényi Miklós levele Károlyi Sándornak. Köröm, 1706. okt. 29. In: Rákóczi Tár II. i. m. 190–191. A debreceniek október 19-én hagyták el a várost. – Dobozi István levele Károlyi Sándornak. Majtény, 1706. okt. 25. In: *Balogh I.*: Dobozi levelei i. m. 44.

⁶³ OSZK Kt. Fol. Hung. 1389. Va. k. fol. 197. Károlyi Sándor levele Berthóti Ferencnek. Böszörmény, 1706. nov. 13.

⁶⁴ Dobozi István levele Károlyi Sándornak. Debrecen, 1707. febr. 23. In: *Balogh I.*: Dobozi levelei i. m. 47.

megpihentenek volna már egyszer. Ha Nagyságodnak tetszenék, méltóztassék hadra hívatni őket.⁶⁵

Az 1707. január 15-én Rozsnyón tartott szenátusi ülésen tárgyalták az új típusú adózási rendszert,⁶⁶ amelyhez pontos összeírásokra volt szükség, ezért Rákóczi elrendelte, hogy minden vármegye, város, kiváltságolt terület készítse el a *conscriptió*kat: „Kivánván azért a nemes vármegye, és a tiszamellyéki szabad városok dolgát oly rendben hoznunk, hogy sem egy sem más félnek méltó panaszra oka ne lehessen, mostani utazásunkban egyik generál-adjutántunkat fogjuk a Tisza mellyékén elhagyni, oly végre, hogy az említett városok lakosait conscribálja: a mostani ügynek kezdetitül fogva kicsodák, melyik helységbül hányan insurgáltak, s kik maradnak viszont magok házoknál, az haza szolgálatjátul való magok elvonásával; adjungáltatván melléje azon conscriptiónak végbenvitelére nemes vármegye tagja is. Kegyelmednek annakokáért adjuk tudtára, hogy a midőn a nemes vármegyékkel azok felé jövend, ebben lett dispositiónkat jó eleve értvén: valamiben kívántatni fog, maga is prosperálja Kegyelmed ezen intentumunkat.”⁶⁷ Az 1707. május 31-től június 18-ig tartó ónodi országgyűlésen fogadták el a dikális adózást,⁶⁸ amely szerint 11 112 *dica* jutott a hét hajdúvárosra és Kállóra.⁶⁹ N. Kiss István számítása szerint ez 22 224 forintot jelentett,⁷⁰ amely nem tért el jelentősen a korábbi évtizedek adóztatási mértékétől.⁷¹ A *dica*-számot később némileg korrigálták, és 10 600-ra csökkentették, de ez sem változtatott azon, hogy a hét város Kállóval kiegészülve csak nagyon lassan teljesítette

⁶⁵ Dobozi István levele Károlyi Sándornak. Debrecen, 1707. márc. 8. In: *Balogh I.*: Dobozi levelei i. m. 47–48.

⁶⁶ *Köpeczi B.* – *R. Várkonyi Á.*: II. Rákóczi i. m. 333–337.; *Bánkúti Imre*: A kuruc függetlenségi háború gazdasági-pénzügyi alapjai. In: *Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról.* Szerk. Czigány István. Bp. 2002. 74.; *N. Kiss István*: Az 1707. évi Rákóczi-féle *dicalis conscriptio*. In: *Rákóczi-tanulmányok* i. m. 93.; *Uő*: A szabadságharc államának jövedelmei. In: *Európa és a Rákóczi-szabadságharc.* Szerk. Benda Kálmán. Bp. 1980. 201.

⁶⁷ II. Rákóczi Ferenc levele Károlyi Sándornak. Böszörmény, 1707. máj. 8. In: KO V. 626–627. A hajdúvárosok 1707. évi összeírását lásd MNL OL G 28 Rákóczi-szabadságharc levéltára. Katonai iratok V.2.d Katonai iratok, Hadiadóra vonatkozó iratok p. 190–275.

⁶⁸ Az ónodi országgyűlésről *Köpeczi B.* – *R. Várkonyi Á.*: II. Rákóczi 350–370. A dikális adózás bevezetéséről lásd *N. Kiss I.*: Az 1707. évi i. m. 88.; *N. Kiss I.*: A szabadságharc i. m. 201.; *Bánkúti I.*: A kuruc i. m. 76. A városok küldöttei jelen voltak a diétán, ahol aláírták a Habsburg-ház trónfosztását. – *Rácz I.*: A hajdúk i. m. 179.; *Nyakas Miklós*: A hajdúvárosok és az országgyűlési képviselői jog. In: *Vármegyék és szabad kerületek I–II.* Szerk. Radics Kálmán. (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 27.) Debrecen 2001. 95.

⁶⁹ A *computus* megtalálható: MNL HBVL IV.502.a 1. k. p. 320–322. 1709. máj. 7-i bejegyzés. A kérdéshez lásd még *Rácz I.*: A hajdúk i. m. 175.; *N. Kiss I.*: Az 1707. évi i. m. 96.

⁷⁰ *Rácz I.*: A hajdúk i. m. 176.; A hajdúvárosok adózási egységeit N. Kiss István a paraszti dikákhoz számolta, ami 1 *dica* = 2 forint „árfolyamot” jelent. – *N. Kiss I.*: Az 1707. évi i. m. 98–99.

⁷¹ *Rácz István*: A hajdúszabadság birtokában. In: *Hajdúböszörmény története.* Szerk. Szendrey István. Debrecen 1973. 98.

a kivetést, és jelentős csúszásokkal, szándékos félreértésekkel fékeztek azt.⁷² A kötelezettségekkel szembehelyezkedő, a jogaikat viszont nagyon jól ismerő városok minden privilégiumot alaposan kihasználtak, amit a szabadságharc során többen is szóvá tettek a fejedelemtől vagy a Consiliumnál. Így járt el Nyéki Mihály is, aki jelentései egyikében a kállói harmincad sanyarú sorsán aggódva hívta fel a figyelmet arra, hogy a vámhelyen átkelők nagyobb része valamilyen mentességet élvez, és nem fizet semmit.⁷³ Az adókiivetés körüli nehézségek mellett 1707 őszén újból – rendszeresen – visszatért az ellenség, és velük szemben a tíz város tehetetlen volt önmagában, ezért a fejedelemhez fordultak segítségért, mivel Bóné András és Kárándi Mihály Püspökladánynál állomásozó ezredei elvonultak, és nem érkeztek más, a portyázó Maros-menti rácokkal szemben védelmet biztosító egységek a helyükre.⁷⁴

A rácok zaklatása ellenére a kuruc vezetés nem tekintett el a városok katonai és hadiszolgáltatási képességeinek kiaknázásától, amit főleg a Tiszántúlért felelős parancsnok, Károlyi Sándor, szorgalmazott. 1708 márciusában részletes instrukciókkal látta el a hajdúvárosi főkapitányt, Szemere Lászlót, hogy a lehetőségekhez mérten minél több erőforrás mozgósítására bírja rá az irányítása alatt álló közösséget. A pontokba szedett utasítás értelmében az elvárás az volt, hogy a városok törekedjenek az 1707 decemberében hozott kassai rendelkezések betartására, amely feltétele volt annak, hogy a fejedelem figyelembe vegye kéréseiket.⁷⁵ Károlyi emlékeztette a hajdúkat, hogy a Buday István idejében még közel 900 főből álló hajdúvárosi lovasezred létszámát már nem várják el tőlük,

⁷² A hajdúvárosokra 11 112 dicát róttak ki, amelyből 512 dicát engedett el a Gazdasági Tanács, ebből kifolyólag a végösszeg: 10 600 dicára módosult. – MNL OL G 15 Caps. A.1. Fasc. 7. p. 84. A hajdúvárosok Kállóval együtt a kivetett porciók felét sem teljesítették és elszámolást sem készítettek. – MNL OL G 15 Caps. A.1. Fasc. 7. p. 72–74. Kimutatás az Erdélyből menekültek elszállásolásáról, 1707.

⁷³ „Eddig pénzbeli proventus itten nem obvenialván in meditulo intra Regnum existens. Hajdúvárosiak, debreceniek, Bihar vármegyeiek, praedicatorok, hadi rendek egy pulturat nem fizetnek.” – MNL OL G 20 Rákóczi szabadságharc levéltára, Consilium Oeconomicum. II.4.h A Szepesi Kamarához beadott kérvények, beadványok (a továbbiakban: G 20 II.4.h), p. 39–40. Nyéki Mihály beadványa. Kálló, 1707. júl. 21.; „Fölséges urunk, látván földig való romlásomat ezen kállói harmincadot kegyelmesen condonálván: ez esztendőik alatt egy pultura proventususa nem obvenialván: debreceniek, hajdúvárosiak, kállóiak, katonák, praedicatorok maguk majorságrul egy pinzt nem fizetnek, mondván az nemes haza szabadságáért fegyverkeznek: ennek előtte is kétszer is a méltóságos Consiliumot alázatosan informáltam.” – MNL OL G 20 II.4.h p. 120. Nyéki Mihály jelentése a Consiliumnak. Kálló, 1707. szept. 30.

⁷⁴ MNL OL G 19 Rákóczi szabadságharc levéltára, Fejedelmi Kancellária II.2.d Városok beadványai. (a továbbiakban: G 19 II.2.d) 4. d. fol. 60–61. A tíz hajdúváros kérelme II. Rákóczi Ferenchez. Bőszörmény, 1707. nov. 5.

⁷⁵ Az 1707 decemberében tartott kassai gyűlésen a dikális adórendszer hibáit igyekeztek kijavítani, ami a rovásszám megemelésével járt együtt. Az új dikaszámok módosították az ónodi országgyűlést követő kivetés mértékét, ami a hajdúvárosokat is érintette. A dikális adózás kérdéséhez lásd *Bánkúti Imre*: Rákóczi államának gazdasági problémái. Magyar Tudomány 48. (2003) 686–691.

ellenben egy tíz, egyenként 60-60 fős legénységet számláló kompániából álló regimentet kötelesek kiállítani és felszerelni. Ezen felül 200 hajdú – ebben az esetben gyalogos jelentéssel bír a szó – legyen szolgálatra kész, amikor azt elvárják tőlük. A települések kötelesek a szükséges létszámot Szent György napjáig kiállítani, de amikor a kuruc vezérkar mozgósít, és személyes felkelést rendel el, kötelesek mindannyian, minden ellenállás nélkül hadba vonulni. Amennyiben a városok ezeket a követelményeket teljesítik, nem sérülnek a kiváltságaik, és a befizetett adójukat a kormányzat a városi katonák fizetésére, ruháztatására és ételmezésére fogja fordítani. Lényegi kérdésként kezelték, hogy az ezred tisztjei a városi tisztviselők (hadnagyok, főhadnagyok) felett álltak, minden döntésnél a katonai érdeket sorolták előre. Károlyi úgy látta, hogy a törvénykezés rendje megbomlott, ezért hadbírókat kell kinevezni az ezredhez, aki köteles eljárni a katonák és az ott hon maradt lakosság közötti konfliktusokban. A fennálló problematikus ügyekben való intézkedés a hadbíró feladata, de amennyiben nem sikerül megnyugtatóan rendezni a konfliktust, a főkapitány és a városok törvényszéke elé köteles vinni az ügyet. A generális szék hivatott az olyan ügyekben dönteni, amelyeket a helyi szintű igazságszolgáltatás nem képes minden igényt kielégítően rendezni. Amikor a generális szék is tehetetlen, a fejedelem főhadbírójához, vagyis a legfelsőbb szinthez kell az ügyet felterjeszteni. Amikor az ezred parancsnoksága a városok közelében tartózkodik, a városok kötelesek bemutatni részükre az ítéletet, mert ennek elmulasztása a végrehajtás megtagadását vonja maga után.⁷⁶

Károlyi Sándor utasításai mellett a városoknak új vicekapitányt is választaniuk kellett Andorkó Péter hivatali megbízatása lejártával. A hét város egyöntetűen Nánási Jakabot akarta, de ezt a kérdést nem lehetett könnyedén rendezni.⁷⁷ Nánási Jakab hadbíróként az ezrednél szolgált, ahol nem igazán találta meg a közös hangot az új főkapitánnyal, Szemere Lászlóval. Nánási több alkalommal írt Károlyi Sándornak arra kérve őt, hogy oldják fel a tarthatatlan állapotot, vegye maga mellé, vagy engedje vissza a hajdúvárosokhoz, mert nem kíván Szemere keze alatt szolgálni. Károlyi egy harmadik megoldást kínált: Nánási legyen a bihari hajdúvárosok vicekapitánya, ezeknek ugyanis szükségük volt egy rátermett emberre.⁷⁸ Ezt a lehetőséget a szabolcsiak nagyon sérelmezték, hiszen ők is Nánásit akarták vicekapitánynak megtenni. A huzavona egészen 1708 novemberéig tartott, amikor Károlyi engedélyezte, hogy Nánási Jakab betölthesse

⁷⁶ OSZK Kt. Fol. Hung. 1389. VIIIb. k. fol. 299–300. Károlyi Sándor utasításai Szemere Lászlónak. Nagykároly, 1708. márc. 14.

⁷⁷ MNL HBVL IV.502.a 1. k. p. 238. Jegyzőkönyv, 1708. máj. 21-i bejegyzés.

⁷⁸ *Seres I.: A bihari hajdúvárosok i. m. 418–422.*

a pozíciót, akinek a városok 100 magyar tallért, 20 köből búzát, 20 köből árpát és 24 szekér szénát szavaztak meg éves fizetség gyanánt.⁷⁹

Károlyi utasításai és a vicekapitány kinevezése körüli bonyodalmaknál is jobban nyomta a hajdúvárosok vállát az adózás súlyos kérdése, továbbra sem elégedhettek meg az ónodi országgyűlésen meghatározott dicaszámokkal. 1708 áprilisában Károlyi Sándorhoz fordultak panaszukkal, mely szerint feltétlenül újra kellene osztani az adóegységeket. A Körös–Maros közén élő rákok rendszeresen pusztították a bihari térség hajdúvárosait, akik a fosztogató ellenséggel szemben tartós védelmet kerestek. Ezért kerültek a nagyszalontaiak a szabolcsi hajdúvárosok területére, akik befogadták őket minden ingóvagyonukkal együtt. A szalontaiak a jó idő közeledtével át akartak költözni a bökönyi pusztára, ahol elegendő hely volt a marhacsordáiknak. A hajdúvárosok emiatt azt kérték, hogy számolják újra a 11 112 dicát, mivel azon mennyiség jelentős része a szalontaiak után került felrovásra. Károlyitól azt várták, tegyen rendet ebben a kérdésben, máskülönben a saját ezredüket sem tudják ellátni, hiába a márciusban megfogalmazott utasítás.⁸⁰

Az adózással kapcsolatban nem csupán ezt az egy problémát fogalmazták meg a hajdúvárosok. 1708 őszén megkapták az új összeírásra vonatkozó fejlécet, ami eltért az előző évben használttól, emiatt bizonytalanok voltak az adatok rögzítését illetően. Az eltérések megértéséért és a pontos kitöltés érdekében arra kérték a fejedelmet, hogy tegyen egyértelmű rendelkezést az összeírás részleteiről.⁸¹ Feltehetően nem kaptak megnyugtató választ, mert újabb kérdésekkel fordultak Rákóczihoz, miszerint az egri rendelkezések értelmében a vitézlő rend tagjainak ugyan egy dicát elengednek az összeírásnál, ellenben a *possesionatus*nak nem, és nem tudják bizonyosan, hogy mely rovatban kellene szerepeltetni magukat.⁸²

Az adóügyi kérdések mellett újabb jogviták is felszínre kerültek, amelyek a szomszédokkal történő pengéváltásokban jelentkeztek. 1708 nyarán a kabaiak azzal a panasszal éltek Gyulai Ferenc hadbírónál, hogy – bár ők immunitást élveznek a harmincad fizetése alól – a szoboszlóiak jogtalanul vámot szednek rajtuk. Gyulai Károlyihoz továbbította az ügyet. A szoboszlóiak vitatták a kabaiak

⁷⁹ MNL HBVL IV.502.a 1. k. p. 239–242. Jegyzőkönyv, 1708. okt. 11-i bejegyzés. Közzétette *Nyakas M.*: Hajdúkerületi statútumok 46–48.

⁸⁰ MNL OL P 396 1. Nr. 10596. A nyolc hajdúváros levele Károlyi Sándornak. Böszörmény, 1708. ápr. 17. Az ügy később sem oldódott meg, Eötvös Miklós hadi commissarius szerint nem lehetett változtatni a dicák számán. – MNL OL P 396 1. Nr. 7306. A nyolc hajdúváros levele Károlyi Sándornak. Böszörmény, 1709. febr. 19. A Károlyi-levéltárban található levelek esetében a kiadott digitális másolatokat használtam. Lásd Acta Rákócziána.

⁸¹ MNL OL G 19 II.2.d 4. d. fol. 91–92. A nyolc hajdúváros kérelme II. Rákóczi Ferenchez. Böszörmény, 1708. okt. 22.

⁸² MNL OL G 19 II.2.d fol. 95–96. A nyolc hajdúváros folyamodványa II. Rákóczi Ferenchez. Böszörmény, 1708. nov. 12.

immunitását, és várták, hogy az őket feljelentő bizonyítsa kiváltságát.⁸³ Jól látható ebből és a korábbi példákból, hogy a szabolcsi hajdúvárosok – legyen szó egy kisebb vagy egy nagyobb településről –, nem törekedtek mindenáron a jószomszédi viszonyra. Nyíltan vállalták – sok esetben a végletekig fokozva – a konfliktust, mígnem a nagyobb erő rendre nem utasította a legtöbb esetben téves elgondolást követő hajdúvárosiakat.

Ugyanilyen vehemenciával léptek fel Szöcs Jánossal⁸⁴ szemben, aki 1708-ban a zászlótartóját küldte a hajdúvárosok gyűlésére, és a katona onnan erőnek erejével elhurcolta a dorogi hadnagyot. A városok tiltakoztak az eljárás módja miatt, amely szerintük mind a *Regulamentum Universale*val – a kuruc állam hadi szabályzatával –, mind az ország törvényeivel ellentétes. Felszólították Szöcs Jánost, hogy ettől a pillanattól kezdve, ha bármilyen kérése lenne a városok felé, a főkapitányához forduljon, és majd ő rendelkezik a megkeresés teljesítésével kapcsolatban.⁸⁵

A lassú hanyatlás időszaka

A hajdúvárosok lokális kérdései eltörpültek az országos szintű problémákhoz képest, mert az 1708. augusztus 3-án elszenvedett trencsényi vereség minden téren megrendítette Rákóczi államát. A legütőképesebbnek gondolt kuruc ezredek kudarcot vallottak, ami felgyorsította a haderő morális bomlását. A fokozatosan visszaszoruló, területeket veszítő szabadságharc még nagyobb erővel nehezedett a nyomás alól nem szabaduló magterületre, hiszen nem volt hova menekülni. A vezérkar által kiadott parancsokat végrehajtották. Többek között a hajdúvárosok is elfogadtak egy határozatot, miszerint a hadgyűjtő tisztek kutassák fel a hazaszkótt katonákat, és vigyék őket Polgárra. Amennyiben ez nem lehetséges, Nánáson és Dorogon gyülekezzenek, mielőtt visszatérnek a sereghez. Emellett a levelek késedelmes továbbítását is keményebben büntették a bírság összegének 12 forintra történő felemelésével.⁸⁶

A szabadságharc harmadik országgyűlését először Tállyára hirdették meg, majd 1708. november közepén Sárospatakra változtatták a helyszínt.⁸⁷ A váro-

⁸³ MNL OL P 396 1. Nr. 6234. A nyolc hajdúváros levele Károlyi Sándornak. Szoboszló, 1708. aug. 21.

⁸⁴ Újvárosi Szöcs János kuruc ezereskapitány. 1703 júliusában a sámsoni táborban csatlakozott a felkeléshez, 1705-től ezereskapitány. Még 1709-ben is szolgált. – *Heckenast G.*: Ki kicsoda i. m. 421.

⁸⁵ MNL OL P 396 1. Nr. 10128. A nyolc hajdúváros levele Szűcs Jánosnak. Böszörmény, 1708. okt. 22.

⁸⁶ MNL HBVL IV.502.a 1. k. p. 247–248. Jegyzőkönyv, 1708. nov. 12-i bejegyzés. Közzétette *Nyákas M.*: Hajdúkerületi statútumok i. m. 48.

⁸⁷ MNL HBVL IV.502.a 1. k. p. 249–250. Jegyzőkönyv, 1708. nov. 21-i bejegyzés. A sárospataki országgyűlésről lásd *Köpeczi B.* – *R. Várkonyi Á.*: II. Rákóczi i. m. 419–421.; *Silye G.*: Hajdumegye i. m. 54.

sok Szabó Györgyöt és Medgyesi Mihályt küldték követként a gyűlésre, amely 10 145 forint adót, valamint 422 2/4 köből gabonát, 845 köből abrakot és 169 mázsa húst rótt ki a hajdúságra.⁸⁸ A korábbi példák alapján sejteni lehetett, hogy az országgyűlés határozatainak végrehajtása nem lesz zökkenőmentes. Még az előző évek adókvetéséből is jelentős összeggel tartoztak, az újabb mennyiség csak az adósság görgetését jelenthette. Ezért is kellett elutasítaniuk Sennyei Ferenc kérését, hogy az ezredének ellátást biztosítsanak a városok. Tisztelettel jelezték az ezredesnek, hogy nem tudják teljesíteni a kívánságát, mert a saját regimentjük felszerelése is gondot jelent számukra, amelyről mind Bercsényit, mind Károlyit tájékoztatták.⁸⁹

A nehézségek ellenére a hajdúvárosoknak maradt annyi ereje és ideje, hogy Debrecennel újra összekülönbözzenek. A harmincadfizetés kérdése került újra terítékre. Hiába rendelkezett mindkét fél a fejedelem által megerősített kiváltsággal ezen a téren, kölcsönösen visszaéltek egymás kárára a hatalmukkal. A debreceniek panasza szerint törvénytelen, hogy a böszörményiek minden cívis áruján harmincadot vesznek, mert ellentmond minden jogszokásnak.⁹⁰ A Károlyi Sándornak szóló válaszában a hajdúvárosok közössége pedig többszáz éves jogaikra hivatkozva állította, hogy az ő vámszedése jogos. Ezenfelül a debreceniek szintén megvámoltak minden Debrecenbe érkező hajdúszekeret 2–2 polturát fizettetve a belépésért.⁹¹ A kedélyek továbbra sem csillapodtak, ezért Debrecen fenyegető hangú levelet küldött a hajdúvárosoknak, hogy a címisek szabad kereskedelmének korlátozása, továbbá a nemrég elkövetett újabb sérelem – deszkákat vettek el Váczi Györgytől – miatt magasabb szintre viszik az ügyet.⁹² Emellett a debreceni és a tokaji harmincadosok a hajdúvárosi szekerek megvámolására készültek.⁹³ Az egymásnak feszülő felek nem tudták rendezni a nézeteltérést, ezért a konfliktus lezárása érdekében Kassára rendelték képviselőiket.⁹⁴ A viszálykodáson végül mindkét fél vesztett, egyrészt mert a Gazdasági Tanács 1710 júliusában tudatta, hogy a Duna–Tisza közti és a tiszántúli harmincadokat Lónyay Ferenc és

⁸⁸ MNL HBVL IV.502.a 1. k. p. 257. Jegyzőkönyv, 1709. jan. 9-i bejegyzés; *Rácz I.*: A hajdúk i. m. 180.; *Sillye G.*: Hajdumegye i. m. 54.

⁸⁹ MNL HBVL IV.502.a 1. k. p. 255. Jegyzőkönyv, 1708. nov. 29-i bejegyzés.

⁹⁰ MNL OL G 19 II.2.d fol. 125–126. Debrecen folyamodványa II. Rákóczi Ferenchez, d. n.

⁹¹ MNL HBVL IV.502.a 1. k. p. 277. Jegyzőkönyv, 1709. febr. 9-i bejegyzés; MNL OL P 396 1. Nr. 7370. A nyolc hajdúváros levele Károlyi Sándornak. Hadház, 1709. febr. 9.

⁹² MNL HBVL V.301.b Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek, Hajdúnánás Város Közgyűlésének iratai, Közigazgatási iratok (a továbbiakban: V.301.b) 25. d. Debrecen város bírójának és tanácsának levele Nánás hadnagyának és tanácsának. Debrecen, 1709. okt. 29.

⁹³ MNL HBVL IV.502.a 1. k. p. 103. Jegyzőkönyv, 1709. okt. 17-i bejegyzés; *Sillye G.*: Hajdumegye i. m. 56.

⁹⁴ MNL HBVL IV.502.a 1. k. p. 114. 1709. nov. 26-i bejegyzés.

Karácsony Sándor vették bérbe. Másrészt olyan utasítást fogalmazott meg, hogy Debrecenen kívül a hajdú és jász városok lakosait is harmincadolni szükséges.⁹⁵

A szabadságharc ügye napról napra nehezebbnek tűnt, a kuruc seregek visszaszorultak, az ellenőrzésük alatt álló terület folyamatosan zsugorodott. Az 1710. január 22-én lezajlott romhányi csata minden kétséget eloszlatott afelől, hogy a császári haderő fokozatosan fel fogja őrölni az ellenállást. Az évek óta dühöngő pestis számolatlanul és egyre nagyobb területen szedte áldozatait, végül a hajdúvárosokat is elérte. A pandémia mellett megjelenő közvetlen fizikai fenyegetettség miatt a váradi vár parancsnoka már a meghódolást követelte a hajdúktól. A hajdúvárosok – a városok védelmének fokozása érdekében – Károlyihoz fordultak segítségért, azt kérve, hogy vezényeljék haza az ezredet vagy küldjenek más csapatokat a környékre. Azt akarták, hogy Szoboszlót – amit a váradi császáriak és a rácok is könnyedén elértek – Szabolcs és Bihar vármegyék kirendelésével szintén erősítse meg. Ebben a levélben arra is kérték Károlyit, hogy a soron következő, a városok követeinek részvételével zajló gyűlésen vegye pártfogásába ügyüket, és érje el a természetbeni beszolgáltatás alóli mentességüket, hiszen nem tudnak egyszerre hadba vonulni és hadiszolgáltatást teljesíteni.⁹⁶ Károlyi jól látta a veszélyt, hogy az előrenyomuló császáriak nem ütköznek komoly ellenállásba, így Kecskemét és Cegléd hamarosan behódol, és ugyanezt cselekszi majd Debrecen és a hajdúvárosok is.⁹⁷

A Károlyi által felvázolt lehetőségek a realitást tükrözték, hiszen Pálffy János már november végén többször magához hívatta a hajdúvárosok követeit, akik azonban húzták az időt, miközben jól tudták, hogy a császári tábornok fenyegetése nem alaptalan, és nagyon rosszul járhatnak, ha még tovább kéretik magukat.⁹⁸ Ennek ellenére nem cselekedhettek, mivel Halász Péter katonáival Szoboszló környékén táborozott szoros felügyelet alatt tartva a hajdúságot.⁹⁹ A császári csapatok vontatott előrenyomulása a Hortobágyon keresztül Nádudvart érintve haladt Szoboszló felé,

⁹⁵ A Gazdasági Tanács utasítása. Homonna, 1710. júl. 19. In: Pest-Pilis-Solt vármegye a Rákóczi-korban II. Közreadja Bánkúti Imre. (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 2.) Bp. 1996. 826.

⁹⁶ MNL OL P 396 1. Nr. 8263. A nyolc hajdúváros levele Károlyi Sándornak. Böszörmény, 1710. szept. 18.

⁹⁷ „[...] Debreczen ilyenéné lött Kecskemét híros Czegléd egy regiment vala bellölte miolta behódolt. [...] ilyenek lesznek az hajdúváros fele, mihent ezekről példát vesznek.” – MNL OL G 15 I.1 Caps. G. Fasc. 218. p. 134. Károlyi Sándor levele II. Rákóczi Ferencnek. Bakta, 1710. nov. 22.

⁹⁸ MNL OL P 396 1. Nr. 8488. Pálffy János levele a hét hajdúvárosnak. Pest, 1710. nov. 20.; II. Rákóczi Ferenc levele Károlyi Sándornak. Munkács, 1710. nov. 23. In: II. Rákóczi Ferenc felségárulási perének története és okirattára II. Függelék: II. Rákóczi Ferenc kiadatlan levelei Károlyi Sándorhoz 1708–1711. Közzétette, bev., jegyz. Lukinich Imre. (Archivum Rákócziánium. I. oszt., XII.) Bp. 1935. 548–549.; Bene Regi – A király javára. Ebergényi László császári altábornagy szerepe a szatmári békekötésben. Ebergényi László válogatott levelei és Bivolínyi István toredék naplója (1710–1711). (Rákóczi Források). A levelezést s. a. r., bev., mutatókat összeáll. Mészáros Kálmán. A latin nyelvű naplót ford., jegyz. Bánkúti Imre. Bp. 2010. 333.

⁹⁹ Bene Regi i. m. 328–329.

ahol 1711. január 7-én egy kisebb harc alakult ki a két fél között.¹⁰⁰ Másnap Pálffy János újra a környék hódolatát várta, kiadott pátensében felszólított minden települést, hogy jelenjen meg táborában két-két küldött, és térjenek vissza a király hűségére.¹⁰¹ A hét hajdúváros és Kálló engedelmeskedett a parancsnak, és felkeresték a császári tábornokot, ahova ajándékként 3 pár ökröt vittek arra kérve egyúttal Pálffyt, hogy Kállónak – akitől Rákóczi elvette kiváltságait – olyan privilégiumokat adjon, mint amilyenekkel a másik hét város rendelkezett.¹⁰² Pálffy a kérést meghallgatta, de nem válaszolt rá, inkább a hadsereg elhelyezését kívánta megoldani. Seregei csak pár napot tartózkodtak a térségben, mert a hajdúvárosok olyan rossz állapotban voltak – sok helyen gyújtogatás okozott komolyabb veszteségeket –, hogy ezeken a településeken huzamosabb ideig nem lehetett katonaságot tartani.¹⁰³ Január 11-én a császári csapatok benyomultak Debrecenbe, majd 21-én továbbindultak Hadház felé.¹⁰⁴ A hajdúvárosokat érintő hadmozdulatok a Hadház–Kálló felé történő elvonulással véget értek, újra a szolgáltatások kerültek előtérbe, amelyeket ezentúl a császári sereg felé kellett teljesíteni a megmaradt, hazatérő lakosságnak.¹⁰⁵ A hadseregek távozását követően szinte azonnal hozzáláttak az adminisztráció helyreállításának, február elején már a császári táborba várták a hajdúvárosiakat a szükséges iratokkal, hogy megkezdődhessen a kincstári javak vizsgálata.¹⁰⁶ Függetlenül maradt Kálló helyzete, aki a hajdúvárosokhoz kívánt csatlakozni, és ezért több alkalommal ajándékokkal kedveskedett Pálffynak. Ezek a gesztusok azonban nem változtattak azon, hogy Kálló csatlakozását a császári tábornok nem engedélyezte, és inkább a városokra kivetett beszo­l­gáltatási tételeket kívánta látni: „Kálló végett ne is panaszkodjanak az hajdú városiak, mert azon hely nem hozzájuk való, ha Rákóczi incorporálta is ezen háborúban, hanem csak tegyék le a' reájok vetett summát, ha executiót szenvedni nem akarnak, s tovább ne is éljenek semminemű mentséggel vagy idővontatással. A mi a' lovakat illeti, már meg van parancsolva, hogy bizonyos számú lovakat előállítsanak, azért csak tartsák készen, mihelyest lemegyék, azonnal ki fogom osztani a' regimentek közzé.”¹⁰⁷ A nyolcadik város sorsának kérdé-

¹⁰⁰ Uo. 338.; Károlyi Sándor levele II. Rákóczi Ferencnek. Nyírbakta, 1711. jan. 6. In: II. Rákóczi Ferenc felségárulási i. m. II. 562.; A szatmári béke története és okirattára. Közzétette Lukinich Imre. (Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris. Hivatalos iratok és levelek.) Bp. 1925. 30–32.

¹⁰¹ MNL HBVL V.301.b 25. d. Pálffy János pátense. Szoboszló, 1711. jan. 8.

¹⁰² Bene Regi i. m. 339.; Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen XIII. Spanischer Successions-Krieg. Feldzug 1711. (Serie II. Band IV.) Wien 1887. 428.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Feldzüge des Prinzen i. m. 429.; Bene Regi i. m. 341.

¹⁰⁵ Pálffy Bihar vármegyétől és a hajdúvárosoktól várta az öt ezred élelmezését. – Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára, A Rákóczi-szabadságharc iratai. H 1711/1. Pálffy János levele Jenő főhercegnek. Szoboszló, 1711. jan. 9.

¹⁰⁶ Bene Regi i. m. 345.

¹⁰⁷ Pálffy János levele Ebergényi Lászlóhoz. Pest, 1711. febr. 17. In: Bene Regi i. m. 57.

se ezzel lezárult, Kálló végérvényesen visszakerült Szabolcs vármegye joghatósága alá.¹⁰⁸ Egy másik kérdésben viszont a hajdúvárosok javára döntött Pálffy, aki elfogadta a Csanády Sámuel által képviselt hajdúközösség érvelését a bökönyi pusztára költöző szalontaiak és más menekültek ügyében. Engedélyezte, hogy azon szabadságharc alatt befogadott személyek, akik után a városok fizették a dicákat, térjenek vissza lakhelyükre, és az adózás terén ott vegyék őket számításba, legyen szó Szabolcs vagy Bihar vármegyéről.¹⁰⁹

A szatmári béke lezárta a közel nyolc évig tartó háborút sok kérdésben engedményeket téve a kuruc oldalon fegyvert fogóknak. A szabolcsi hajdúvárosok helyzetét ez a paktum nem rendezte, a kérdést a következő országgyűlés hatáskörébe utalta.¹¹⁰ A béke 2. pontjában előírt hűségesküt a hét hajdúváros nevében Csanády Sámuel főkapitány és a városok hadnagyai tették le.¹¹¹

A szabadságharc végével ismételten előkerültek azok a követelések, amelyeket a háború egy időre háttérbe szorított. A legfontosabb kérdéssé Polgár további sorsának alakulása vált, amit az egri káptalan azonnal rendezni kívánt. Még az 1703. évi nyári zászlóbontást megelőzően döntöttek arról, hogy Polgárnak vissza kell térnie a káptalan fennhatósága alá. Ezt erősítette meg Esterházy Pál nádor is, aki Polgárt és a hozzátartozó Szentmargita pusztát az Udvari Haditanács jóváhagyásával az egri káptalan tulajdonának minősítette.¹¹² Az érdekellentétek keresztüzébe került Polgár 1714-ben már maga kérte, a káptalan tegyen meg mindent, hogy megszabadulhassanak a hajdúvárosi közösségtől, és Szabolcs vármegye joghatósága alá kerüljenek, amit szívesen vállalnának mint taxás nemesek.¹¹³ A megoldásra egészen 1717-ig kellett várni, amikor Polgár végérvényesen kikerült a hét szabolcsi hajdúváros közösségéből.

¹⁰⁸ Kálló ismét megjelenik Szunyogh Ferenc járásában. – MNL SZSZBVL IV.1.a Megyei törvényhatóságok, Szabolcs Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, Közgyűlési jegyzőkönyvek (Protocolia) 18. k. p. 94. Kisvárdai közgyűlés, 1711. febr. 9.

¹⁰⁹ MNL SZSZBVL IV.1.b Fasc. 12. Nr. 23. Pálffy János pátense. Debrecen, 1711. márc. 31.

¹¹⁰ A Bécsben ratifikált béke szövegét közzétette *Lukinich I.*: A szatmári béke i. m. 411–421. A hajdúvárosokat, jászokat, kunokat az ötödik pontban említik meg. – Uo. 416–417. Lásd még *Sillye G.*: Hajdumegye i. m. 58.

¹¹¹ *Sillye G.*: Hajdumegye i. m. 59.

¹¹² MNL Heves Vármegye Levéltára XII.2.b. Egyházi szervezetek, intézmények, Egri káptalan magánlevéltára, Nagyréposti iratok I. (a továbbiakban: HVL XII.2.b) 29. d. Nr. 16, Div. 2, Fasc. 1, Fr. 35. Esterházy Pál nádor oklevele. Bécs, 1712. febr. 6.; MNL HVL XII.2.b. 29. d. Nr. 16, Div. 2, Fasc. 1, Fr. 38. Az Udvari Haditanács határozata. Bécs, 1713. márc. 25.

¹¹³ MNL HVL XII.2.b. 30. d. Nr. 16, Div. 2, Fasc. 2, Fr. 8. Levélkivonatok 1714–1716.; „Pálfi János urunk őexcellenciája parancsolatjától, mellyel eltiltott való őexcellenciája nemes Szabolcs vármegyétől és szorosan parancsolt az hajdúvárosiakkal való egyetértésre. Legyünk hajdúvárosiak, mely hajdúság szintén elállotta fejünket, mert quartélytartás és súlyos erőnk felett való portiozás úgy reánk adatott hajdúvárosi (?), hogy szintén végső pusztulásunkhoz közelítettünk. És minthogy most is a T. N. Captalan nemes Szabolcs Vármegyéhez szándékozik bennünket applicálni nagy készen és örömost által megyünk és mint taxás nemes emberek kívánunk nemes Szabolcs vármegye terhit értékünk szerint viselnünk.” – MNL HVL XII.2.b. 29. d. Nr. 16, Div. 2, Fasc. 1, Fr. 44. A polgáriak instanciája az Egri káptalanhoz. Polgár, 1714. szept. 21.

Összegzés

A hét hajdúváros a 17. század utolsó harmadára – a török pusztítás következtében – elvesztette katonai potenciálját, egyúttal a politikai események alakításának képességét is, pedig a 17. század első felében az érdekvédelem képessége jellemezte ezt a társadalmi csoportot. A kollektív nemességgel bíró közösség gyengülése felszínre hozta azokat az ellentéteket, amelyeket korábban rettegett fegyveres erejével kordában tudott tartani. A szomszédokkal kialakuló feszült viszony – gondolunk itt Szabolcs vármegyére, Debrecenre és más hajdúvárosokra – rendezése több-kevesebb sikerrel zajlott a visszafoglaló háború árnyékában, amely minden téren változást és egy új berendezkedést hozott a Tiszántúl számára. A hajdúvárosok érdekérvényesítése már nem működött olyan gördülékenyen, ugyanis nemcsak a számottevő katonai erejük, de az Erdélyi Fejedelemség által nyújtott háttér is eltűnt mögüjük. A több évtizedes politikai küzdelem sikeres lezárásának tekinthető, hogy a hét hajdútelepülés megtarthatta különállását Szabolcs vármegyétől, és nem jutott a földesúri függésbe kerülő bihari hajdúk sorsára.

Szabolcs vármegye és a szabolcsi hajdúközösség az 1703-ban kirobbanó, II. Rákóczi Ferenc nevével fémjelzett szabadságharc magterületéhez tartozott, és tőlük fokozott részvételt, kiállást várt a kuruc vezetés. A nyolc évig tartó küzdelem minden szempontból kizsigerelte a tiszántúli térséget, nem volt ez alól kivétel a hét város sem: mind a katonaállítás, mind a hadiszolgáltatások terén erőn felüli teljesítményre számított tőlük a fejedelem. A szabadságharc végén ellenállás nélkül hódoltak be a császári csapatoknak, lezárva ezzel egy több mint egy évszázadig tartó, háborúban bővelkedő korszakot.

THE HAJDÚ TOWNS OF SZABOLCS DURING THE RÁKÓCZI WAR OF INDEPENDENCE

By Péter Török

SUMMARY

Due to Ottoman devastations, by the last third of the 17th century the seven Hajdú towns had lost the military potential and the capacity to influence politics they still possessed at the beginning of the century. The weakening of the community enjoying collective nobility revealed those conflicts which it had previously been able to control thanks to its formidable military might. The strained relations with the neighbours were settled with varying degrees of success in the shadow of the War of Reconquest, which brought a completely new order to the whole area east of the Tisza. The seven Hajdú towns managed to retain their independence from Szabolcs county, and were consequently spared the fate of the Hajdús of Bihar, who were subjected to lordly authority. The war led

by Ferenc Rákóczi II, which erupted in 1703 and lasted for eight years, fully exhausted the region east of the Tisza and the seven Hajdú towns, for the Prince expected them to perform beyond their means in terms of both manpower supply and military service. As a result, at the end of the war they submitted without resistance to the imperial troops, thereby closing a century of intermittent wars.

K. Lengyel Zsolt

KÉNYSZERHALADÁS

A Bach-korszak magyarországi történetéhez és utóhatásaihoz

Szokatlan eljárás, hogy a történettudomány egy autokráciát nevez meg olyan kormányformaként, amely nem kizárólagosan a megbukott rendszer visszaállításán ügyködött, és hatalomgyakorlásában korlátozott is volt. Esetünkben ilyen megközelítés mellett szól a Janus-arcúsága annak a politikai rendszernek, amelyet a szakmai és a szélesebb köztudat – döntő államszervezési befolyása okán – Alexander (1854-től Freiherr von) Bach, I. Ferenc József őfelsége belügyminisztere nevével szokott fémjelezni. A nemzetközi tudományos kutatás az 1849-től 1859/1860-ig tartó bő évtizedet nevezi Bach-korszaknak, amelyhez a magyar rendszerint hozzátartozik az 1867-es osztrák–magyar kiegyezésig terjedő átmeneti szakaszt is, mivel Magyarország a korabeli országgyűlés felfogásában csak az osztrák–magyar dualizmus első évében nyerte vissza alkotmányos önállóságát.¹

Az 1850-es években a 18. század végi Habsburg abszolutizmus a maga ellentmondásosságában, de új célokkal tért vissza. Ez a *neoabszolutizmus* az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc után fokozatosan visszaszorította a korai alkotmányosságot, miközben befogadta a történeti liberalizmus elemeit. Programjában a dinasztia maradi önmentése összefonódott egy jövőbe mutató társadalom- és államképpel. Restauráció és reform jellemezte az új berendezkedést Szent István Koronájának Országában is, amelyeknek 1848. áprilisi alkotmányát, valamint politikai és területi egységét az 1849. március 4-i császári nyílt parancs felszámolta. Miután az 1851. évi szilveszteri pátens ezt a rákényszerített jogalapot is megszüntette, megkezdődött a monarchikus autokrácia mintegy tízéves szakasza, amelyben részben a forradalmi követelésekhez igazodó intézkedések – például a jobbágyfelszabadítás, a törvény előtti egyenlőség, az általános adózás és a polgári büntetőeljárás törvény bevezetése – modernizációs hatásokat váltottak ki.²

¹ A neoabszolutizmus és a provizórium kronológiája a Magyar Korona országaiban 1849–1867. Intézmény-, kultúr-, politika- és kormányzattörténet. Összeáll. Ress Imre. Bp.–Szófia 2022; *Katus László*: Neoabszolutizmus (Bach-rendszer). In: Magyar virtuális enciklopédia. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Kutatóintézete gondozásában, 2005. http://www.hunfi.hu/nyiri/enc/1enciklopedia/fogalmi/torttud_magy/neoabszolutizmus.htm (letöltés: 2023. dec. 3.).

² Az újabb könyvalakú szakirodalomból: *Ágnes Deák*: From Habsburg Neo-Absolutism to the Compromise 1849–1867. New York 2008; *Deák Ágnes*: „Zsandáros és policzajós idők”. Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867. Bp. 2015; Der österreichische Neoabsolutismus als Verfassungs- und Verwaltungsproblem. Diskussionen über einen strittigen Epochenbegriff. Hg. Harm-Hinrich Brandt. Wien–Köln–Weimar 2014; *Georg Seiderer*: Oesterreichs Neugestaltung. Verfassungspolitik und Verwaltungsreform im österreichischen Neoabsolutismus unter Alexander Bach 1849–1859. Wien 2015.

A szerző az elmúlt negyedszázadban laza rendszerességgel foglalkozott ezzel a tárggyal. 2023-ban új, budapesti és bécsi levéltári források alapján folytatta,³ ezúttal pedig tovább bővíti kutatásait a magyarországi Bach-korszak egyik jellemző összetevőjéről. A bürokráciáról van szó, pontosabban egy tervszerűen irányított szociális céltársulásról, amely magas szakmai és technikai hatékonysággal akart működni, és ezért szabályozott észszerűséget igyekezett felmutatni, amely így már önmagában ellentmondott az egyéni hatalom kizárólagosságának, vagy legalábbis enyhítette azt.⁴ A bürokratizáció e szűkebb témakörében a magyar tudományos kutatás az 1990-es évek közepétől úttörő statisztikai vizsgálatokkal gazdagította a nemzetközi szakirodalmat. Ezek a magyarországi köztisztviselőség személyzeti és nemzetiségi szerkezetét taglaló tanulmányok azonban túlnyomórészt a politikai közigazgatásra, ennek is a középső és az alsó szintjére korlátozódnak, és a feltárt számadatok társadalomtörténeti leírására szorítkoznak.⁵ Ha viszont – mint az alábbiakban – betekintünk az osztrák neoabszolutizmus Magyarországon is mérvadó megnyilvánulási közegébe, a rendszer közigazgatásának belső életébe is, és közben szemügyre veszünk különböző szinteket és ágazatokat, akkor az elemzést egyszersmind szélesítenünk kell a politikai eszmetörténet felé. Így az a távlatos cél körvonalazódik, hogy a korszak az eddigieknél pontosabban és hitelesebben kerüljön a maga helyére Magyarország történelmében. Jelen előmunkálat e kíváncsi későbbi teljesítéséhez úgy szeretne hozzájárulni, hogy a bürokratizációt indítékaival és folyamataival a – kortárs szóhasználatban „újjaszervezés”-nek nevezett – modernizáció jelenségeként vizsgálja. A tanulmány a császári állam magyarországi közigazgatását két szempontból vizsgálja: egyrészt a közhivatalnokok szakmai-nyelvi és politikai alkalmasságára,

Utóbbi monográfia fő tételeinek magyar nyelvű összefoglalása: *Uő*: Liberalizmus és neoabszolutizmus. Alkotmánypolitika és igazgatási reform a Habsburg Birodalomban Alexander Bach minisztersége idején, 1848–1859. *Aetas* 27. (2012) 1. sz. 5–30.

³ *Zsolt K. Lengyel*: Fortschritt unter Zwang: Zur Stellung Ungarns in der Bürokratisierung der 1850er Jahre. In: *Errungenschaften. Historische und psychologische Perspektiven auf eminente Leistungen*. Hgg. Fabian Huttmacher – Roland Mayrhofer. Lengerich/Westfalen 2023. 35–46.

⁴ *Vö. Wolfgang Bruder*: Bürokratie. In: *Pipers Wörterbuch zur Politik*. Hg. Dieter Nohlen. I. Politikwissenschaft. Theorien – Methoden – Begriffe. Hgg. Dieter Nohlen – Rainer-Olaf Schultze. München–Zürich 1989, 104–107.; *Eckhard Jesse*: Staatsformenlehre. In: uo. 968–970.

⁵ Legutóbb, régebbi szakirodalommal: *Gábor Benedek*: Die Beamten in Ungarn. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. IX. Soziale Strukturen. 1/2. Von der Stände- zur Klassengesellschaft*. Hgg. Helmut Rumpler – Peter Urbanitsch. Wien 2010. 1211–1243. Lásd még: *Benedek Gábor*: Ciszlajtániai tisztviselők a neoabszolutizmus-kori Magyarországon. *Aetas* 10. (1995) 4. sz. 60–70.; *Uő*: A bürokratizáció történetéhez: az 1853–54. évi definitív rendezés személyi következményei. In: *Zsombékok. Középosztály és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Szerk. Kővér György. Bp. 2006. 235–254.; *Pap József*: Magyarország vármegyei tisztikara a reformkor végétől a kiegyezésig. Szeged 2003; *Tóth Tamás*: Lajtántúli tisztviselők a szolgabírói hivatalokban. Társadalomtörténeti vizsgálódások a neoabszolutizmuskori közigazgatásban. *Sic Itur Ad Astra* 8. (1995) 1–2. sz. 3–42.

másrészt a külhoni és a belhoni alkalmazottak részvételére összpontosít. A közhivatalnokság gyakorlatát a neoabszolutista személyzeti politika munkájával, vagyis a közigazgatás korabeli elméletével együtt szemléli ahhoz, hogy befejezésül – az osztrák–magyar dualizmusra kitekintve – a Bach-korszak Magyarország történelmébe való szerves betagozása mellett érveljen.

E fejtegetések Budapesten és Bécsben gyűjtött levéltári dokumentumokon és az említett társadalomstatisztikai forrásfeldolgozások eredményein alapulnak. A szerző a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára abszolutizmuskori levéltárának 1850-es évekbeli állagaiból a bécsi belügyminisztérium alá rendelt magyarországi politikai hatóságok és a magyarországi polgári közigazgatás teljhatalmú császári biztosának, valamint Magyarország katonai és polgári kormányzójának, majd főkormányzójának irataiból válogatott szemléletes darabokat. Az Osztrák Állami Levéltár Közigazgatási Levéltárában, illetve Házi, Udvari és Állami Levéltárában pedig a belügyminisztérium elnökségének és a Birodalmi Tanács (Reichsrat) elnöki és szervezőbizottmányi tárgyalásaiból emelt ki beszédes tételeket. A tanulmány számára e körből összegyűjtött tetemes levéltári forrásanyag a korszak roppant össz méretű irathagyatékát csak részlegesen, de a közigazgatástörténet- és a politikai eszmetörténet-írás szemzőgéből legalább olyan mennyiségben fedli le, amely elegendő általánosabb következtetések levonására.⁶

Az újjászervezés igénye

A bécsi udvar Magyarország-politikája az 1849 januárjától júniusáig, 1849 júliusától 1850 decemberéig, 1851 januárjától 1853 áprilisáig, majd ezt követően 1860 októberéig tartó négy hatóságtörténeti szakaszban a Habsburg Birodalom politikai egységét volt hivatva szolgálni.⁷ Az Osztrák Császárság koronaországává visszaminősített, 179 736 négyzetkilométer területű és 7 659 151 lakosú Magyar Királyságot elválasztották a külön tartománnyá szervezett Erdélytől és Horvátország-Szlavóniától, déli részén pedig Szerb Vajdaság és Temesi Bánság néven külön közigazgatási egységet létesítettek. Vármegyéit öt kerületbe szervezték: Pest-Buda, Pozsony, Sopron, Kassa és Nagyvárad közigazgatási területein a polgári és – az ostromállapot 1854. májusi feloldásáig – a katonai

⁶ A szerző a szerkesztőség külön kérésére közli a tanulmány megírásakor felhasznált kiadatlan források számát: az összesen 537 különböző terjedelmű és műfajú levéltári tételből (iratból, csomóból, dobozból) 254 állásfolyamodvány és hozzávetőlegesen 55, pályázatokkal szorosabban összefüggő ügyirat.

⁷ A belső korszakoláshoz lásd *Oszkár Sasbegyi*: Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach 1849–1860. Graz 1979. 5–121.

tartományi kormányzat I. Ferenc József császár nevében 1860 őszéig felfüggesztette Magyarország szuverenitását.⁸

Bécs 1849 második felében – saját állítása szerint – „Magyarország szokásainak és hagyományainak lehető legkíméletesebb tiszteletben tartásával” kezdte felépíteni az „új államrend”-et.⁹ A polgári ügyek teljhatalmú császári biztosa az újonnan hozott intézkedéseket a cári Oroszország fegyveres segítségével legyőzött királyság „jólét”-ének¹⁰ biztosítékeként értelmezte. Azon ősztől a központi kormány és az alárendelt magyarországi hatóságok egyrészt arra törekedtek, hogy a birodalom magyarországi szervezésébe bevonjanak más koronaországokból származó köztisztviselőket is. Másrészt azt akarták „tényekkel megcáfolni”, hogy az „úgynevezett idegen köztisztviselők előnyben részesülnek”.¹¹

A császári állam hármasságú szervezetének élén az egyszemélyes törvényhozói hatalommal felruházott uralkodó állt, aki az 1851-ben Carl Friedrich Freiherr Kübeck von Kübau elnökletével létrehozott Birodalmi Tanácsra támaszkodott. A következő szinten tevékenykedett a központi kormányzat az egyes minisztériumokkal. Az emezeknek alárendelt harmadik pillér, a közigazgatás, Magyarországon is a politikai, a jogi és a pénzügyi ágazatból állt össze. Az uralkodó, a kormány és a közigazgatás hierarchikus viszonyrendszerében dőltek el a modernizáció elvei és megvalósítási módozatai, és zajlott a Habsburg Monarchia „újjászervezése”,¹² amelynek célja a forradalmakban felbomlott összbirodalmi egység visszaállítása és fenntartása volt. A dinasztikus eszme szolgálata a tekintélyelvű államban azonban nemcsak új, hanem az előzőekhez képest magasabb rendű struktúrák kialakítását is megkövetelte. Legkésőbb az 1851. évi szilveszteri pátenz életbe lépése után a felfüggesztett alkotmány helyébe – az 1860-as októberi diploma kibocsátásáig – a köztisztviselői kar szabályzatrendszerébe került.¹³

⁸ Zsolt K. Lengyel: Österreichischer Neoabsolutismus in Ungarn. Grundlinien, Probleme und Perspektiven der historischen Forschung über die Bach-Ära. Südost-Forschungen 56. (1997) 213–278., itt 217–220. A népességhez és területhez lásd Deák, Á.: From Habsburg Neo-Absolutism to the Compromise i. m. 592, 604.; Waltraud Heindl: Bürokratie und Verwaltung im österreichischen Neoabsolutismus. Österreichische Osthefte 22. (1980) 231–265., itt 251. A kerületi beosztáshoz 43 vármegyével és 243 járással lásd Sashegyi Oszkár: Az abszolutizmuskori levéltár. Bp. 1965. 321–339. A járások száma: Benedek G.: Ciszlajtániai tisztviselők i. m. 63.

⁹ Österreichisches Staatsarchiv [Osztrák Állami Levéltár] (a továbbiakban: ÖStA), Allgemeines Verwaltungsarchiv [Általános Közigazgatási Levéltár], Ministerium des Innern, Präsidium/Varia (a továbbiakban: AVA MI Präs.) 4, 236. doboz, 1849: 4022. Alexander Bach (?) aláíratlan jelentés-fogalmazványa Karl Geringer Freiherr von Oedenberg teljhatalmú császári polgári biztos 1849. jún. 2-i kinevezési irataiban. Bécs, 1849. jún. 4. A tanulmányban idézett eredeti német nyelvű szövegeket a szerző fordította magyarra.

¹⁰ ÖStA AVA MI Präs. 4, 236. d., 1850: 623. Geringer jelentése Bachhoz. Pest, 1850. jan. 28.

¹¹ Uo.

¹² Karl Freiherr von Czoernig: Oesterreich's Neugestaltung 1848–1858. Stuttgart–Augsburg 1858.

¹³ Harm-Hinrich Brandt: Verwaltung als Verfassung – Verwaltung und Verfassung? Zum historischen Ort des „Neoabsolutismus” in der Geschichte Österreichs. In: Der österreichische Neoabsolutismus

A neabszolútizmus korszerűsítési igényét a bécsi udvar szemszögéből a földesúri patrimoniális rendszer felszámolása indokolta. Már 1848 előtt megkezdődött a „tér államosítása”.¹⁴ 1849 után a tovább működő, illetve újonnan megalakult közigazgatási hivatalokat összekötő szereppel látták el a birodalom vezetése, valamint a társadalom, az előljáróságok és az alattvalók között. Ez a feladat a hivatalok elszaporodásához vezetett. A kezdeti bürokratizáció sajátos kihívása abban rejlett, hogy az 1848-as alkotmányos viták óta az újjászervezés nemes célja összefonódott a „nemzeti egyenjogúsítás”-sal, amelyhez a német elem erősítésének igénye társult.¹⁵ Ebből a kettős államszervezési alapelvből kellett volna kivirágoznia a dinasztikus birodalmi patriotizmusnak. Ám alig egy évvel később, nagyjából akkor, amikor Bachot 1849. július végén kinevezték belügyminiszterré, ennek első eleme vita tárgyává vált a bécsi kormányban. Megoszlottak a vélemények arról az eredeti feltételezésről, hogy a nemzetiségi elhatárolások a közigazgatásban a birodalmi egység javát szolgálnák.¹⁶ 1850-ben egy jellemző közigazgatási intézkedés arra kötelezte a magyarországi politikai hatóságokat, hogy a belső és külső szolgálatban is a német nyelvet használják. Ugyanakkor a közigazgatási területeket – a fenti okból – nem hivatalosan magyar, német vagy szláv, illetve egyes többségi arányok szerint kezdték nyilvántartani és kezelni. Így Pest-Buda és Nagyvárad magyar, Kassa és Pozsony német–szláv, Sopron német–magyar kerületnek számított.¹⁷

als Verfassungs- und Verwaltungsproblem. Diskussionen über einen strittigen Epochenbegriff. Hg. Harm-Hinrich Brandt. Wien–Köln–Weimar 2014. 11–34.; *Waltraud Heindl*: Verfassung als Verwaltung – das neoabsolutistische Experiment. In: Die Habsburgermonarchie und die Slowaken 1849–1867. Hgg. Dušan Kováč – Arnold Suppan – Emilia Hrabovec. Bratislava 2001. 23–35.; *Seiderer, G.*: Oesterreichs Neugestaltung i. m. 137–252.

¹⁴ *Josef Löffler*: Grundherrschaftliche Verwaltung, Staat und Raum in den böhmischen und österreichischen Ländern der Habsburgermonarchie vom ausgehenden 18. Jahrhundert bis 1848. Zeitschrift für Verwaltungsgeschichte 2. (2017) 112–139., itt 128. Vö. *Waltraud Heindl*: Gehorsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich I. 1780 bis 1848. 2. Auflage. Wien–Köln–Graz 2013; *Uő*: Josephinische Mandarine. Bürokratie und Beamte in Österreich II. 1848 bis 1914. Wien 2013.

¹⁵ *Deák Ágnes*: „Nemzeti egyenjogúsítás”. Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860. Bp. 2000. 51–224.; *Andreas Gottsmann*: Der Reichstag von Kremsier und die Regierung Schwarzenberg. Die Verfassungsdiskussion des Jahres 1848 im Spannungsfeld zwischen Reaktion und nationaler Frage. Wien 1995; *Zsolt K. Lengyel*: Neoabsolutismus-Probleme. Verwaltungsgeschichtliche Aspekte zum Fall Ungarn. Levéltári Közlemények 70. (1999) 79–105., itt 84–92.; *Gerald Stourzh*: Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs 1848–1918. Wien 1985. 17–52.

¹⁶ *Deák Ágnes*: Közigazgatási határok és nemzetiségpolitika Magyarországon az 1850-es években. Századok 155. (2021) 1055–1075., itt 1055–1057.

¹⁷ A nemzetiségi arányokhoz a vármegyékben és a járásokban, valamint az öt kerületben lásd *Deák Á.*: Közigazgatási határok i. m. 1060., 1070–1074.; *Uő*: From Habsburg Neo-Absolutism to the Compromise i. m. 592–593. A szolgálati nyelv szabályozásához lásd *Lengyel, Zs. K.*: Österreichischer Neoabsolutismus i. m. 218.; *Uő*: Neoabsolutismus-Probleme i. m. 101–102.

Ferenc József 1849 júniusában Bach belügyminiszter javaslatára Karl Geringer Freiherr von Oedenberg bárót nevezte ki a magyarországi polgári közigazgatás teljhatalmú császári biztosává.¹⁸ E személyi döntéssel kapcsolatos iratgyűjteményben található egy vélhetően Bach asztaláról, illetve irodájából származó, aláíratlan, terjedelmes jelentéstöredék Magyarország „közigazgatási átszervezésének” feladatáról. A névtelen szerző szükségesnek tartotta „részletesen meghatározni azt az új helyzetet, amelyet Magyarországnak, mint az osztrák monarchia koronaországának a jelen év március 4-i birodalmi alkotmány következtében az egész államhoz képest el kell foglalnia” annak érdekében, hogy megvalósuljon „Ausztria állami egységének nagy elve, ellentétben azzal a Magyarországon eddig szinte általános törekvéssel, hogy az egész monarchiával való szövetsége meglazuljon”. Ugyanígy fontos, folytatódott a gondolatmenet, hogy az „újra meghódítandó ország” berendezésekor „minden néptörzs egyenjogúsítása ne veszélyeztesse Ausztria egységét, és ne legyen jelentős hátrányára a közigazgatásnak”. A Magyarország belügyeibe való feltétlen beavatkozást a rendiség népképviselői rendszerrel való, a „Kossuth-féle önkényuralomnak” kedvező felváltása tette szükségessé. Magyarország – hangolódott a szöveg Bach azon év tavaszán megfogalmazott jogeljátszási elméletére¹⁹ – a „lázadással” maga „semmisítette meg” saját történelmi jogát: „A szabad államnak nyilvánított és kormányzó-elnök néven egy trónbitorló által terrorizált országot meg kell hódítani törvényes uralkodójának, és a győztes törvénye a győztes joga.”²⁰

1849 októberében a Habsburg Birodalom politikai hivatalai a „magas államigazgatást [...] szigorúan törvényes és hatékony” tisztviselőkkel szándékozták betölteni.²¹ 1851 nyarán Bach belügyminiszter Geringer polgári biztos figyelmébe ajánlotta a kormány „jóindulatú tendenciái”-t, amelyeket a köztisztviselői karnak

¹⁸ *Gerhard Seewann*: Geringer, Karl Gabriel Freiherr von Oedenberg. In: *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas II.* Hgg. Mathias Bernath – Felix von Schroeder. Red. Gerda Bartl. München 1976. 36–38.

¹⁹ A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. Bécs, 1849. máj. 26. In: *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. Abteilung II/1. Das Ministerium Schwarzenberg.* 5. Dezember 1848 – 7. Jänner 1850. Bearbeitet und eingeleitet Thomas Kletečka. Wien 2002. 335–339., itt 336.

²⁰ ÖStA AVA MI Präs. 4, 236. d., 1849: 4022. Alexander Bach (?) aláíratlan jelentésfogalmazványa Karl Geringer Freiherr von Oedenberg magyarországi teljhatalmú császári polgári biztos 1849. jún. 2-i kinevezési iratai között. Bécs, 1849. jún. 4. A „das Gesetz des Siegers ist sein Recht” („a győztes törvénye a győztes joga”) tételt idézi az illető minisztertanácsi jegyzőkönyv kiadása is, de lelőhelyeként egy olyan iratra hivatkozik, amelyet a kötet nem közöl. – *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. Abteilung II/1 i. m. 337., 9. jegyz.; vö. uo. 361., 7. jegyz.*

²¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), D 55 Absolutizmuskori levéltár (1820–1870), Der bevollmächtigte kaiserliche Kommissär für die Zivilangelegenheiten in Ungarn Karl Geringer Freiherr von Oedenberg, ab 1851: K. k. Statthaltereien für Ungarn, Allgemeine Akten 1849–1853 (a továbbiakban: D 55), 523. csomó, 1849: in 6059. A politikai hivatal átirata a járási hivatalnak. Neuhorowitz, 1849. okt. 24.

a lakosság tudomására kellett hoznia.²² 1853-ban, a magyarországi neoabszolutizmus – felső vezetői szinten – véglegesnek gondolt szakaszának, a *definitivum*-nak a kezdetén Magyarország katonai és polgári kormányzója, 1856-tól főkormányzója, az uralkodó nagybátyja,²³ Albrecht főherceg kifejező szavakba öntötte az államhatalom elvárását. A – magyarországi szemszögből – Lajtán túli koronaországokból a királyság igazságszolgáltatásába kinevezendő köztisztviselőknek szóló utasításában kiemelte a „kormány azon törekvését”, hogy Magyarországon „feddhetetlen, az ország szellemi és anyagi jólétének emelésére alkalmas és a korábbi állapotok méltánytalanságát ellensúlyozó közigazgatást” hozzon létre, amely meggyőzi „az elfogulatlanokat az új intézmények előnyeiről”.²⁴ Ekképp a közigazgatás Magyarországon a maga átszabályozott mindennapjaiban kétszeres kihívás elé nézett: egyfelől normákhoz kötötten kellett működnie, hogy a „jogállamiság”²⁵ meglétét bizonyítsa, másfelől a lakosság érdeklődését és – még inkább – helyeslését kellett felkeltenie a császárság önlegitimációja iránt.²⁶

Indítékok és folyamatok a bürokratizációban

A magyarországi közigazgatás-politika beosztott főszereplőire a korabeli népnyelv a Bach-huszár²⁷ gúnynévet aggatta. A mai szakmai köztudat és szélesebb közvélemény rendszerint azokat a köztisztviselőket nevezi így, akiket az 1850-es években a Habsburg Monarchia más koronaországaiból rendelték Magyarországra. A gyűjtőfogalom létrejöttét a bécsi belügyminisztérium idézte elő azon szolgálati egyenruha megtervezésével, amelynek elemeiben a magyar huszáregyenruhát mintázta. A felettesek azonban nem írták elő minden közigazgatási ág és rendfokozat, és még kevésbé egy bizonyos nemzetiség számára. Ha viselték, akkor – mint alább kiderül – azok a magyar köztisztviselők is Bach-huszárok voltak.²⁸

²² ÖStA AVA MI Präs. 4, 237. d., 1851: 3986. Bach leiratfogalmazványa Geringerhez. Bécs, 1851. aug. 3.

²³ Magyarországi tevékenységéhez lásd *Matthias Stickler*: Erzherzog Albrecht von Österreich. Selbstverständnis und Politik eines konservativen Habsburgers im Zeitalter Kaiser Franz Josephs. Husum 1997. 137–172.

²⁴ MNL OL D 46 Abszolutizmus-kori levéltár (1820–1870), K. k. Militär- und Civil-Gouvernement für Ungarn, ab 1. September 1856: K. k. General-Gouvernement des Königreichs Ungarn, Zivilsektion 1851–1860 (a továbbiakban: D 46), 111. doboz, 1853: 22929/8399. Albrecht főherceg utasítása a más koronaországokból Magyarországra kinevezett igazságügyi tisztviselőknek. Buda, 1853. nov. 27.

²⁵ *Heindl, W.*: Bürokratie und Verwaltung i. m. 234.; *Uő*: Verfassung als Verwaltung i. m. 26.

²⁶ *Lengyel, Zs. K.*: Neoabsolutismus-Probleme i. m. 79–92.

²⁷ A Bach-korszak adomáiban. Összegyűjté egy Bach-huszár. Pest 1869.

²⁸ *Lengyel, Zs. K.*: Neoabsolutismus-Probleme i. m. 93. Az 1850-es évek magyarországi közhivatalnoki egyenruháinak tervezetéhez lásd ÖStA AVA MI Präs. 4, 236. d., ad 1850: 6863. „Figurinen zur Beamten-Uniformierung in Ungarn”. Színes mintalapokat közöl *Zsolt K. Lengyel*: Von der Porta Speciosa in

Néhány héttel a magyar hadsereg 1849. augusztus 13-i világoi fegyverletétele után elkészültek az első osztrák „pályázati kiírások” (*Konkursausschreibung*), azaz versenyeztetési eljárásban terjesztett álláshirdetések a legyőzött ország közigazgatási személyzete számára. Az 1849. szeptember 29-én kelt 7239. számú belügyminiszteri rendelet azzal a „felhívás”-sal fordult „Ausztia koronaországainak politikai köztisztviselőihez”, hogy „jelentkezzenek közszolgálatra a Magyar Királyságban újonnan létesített hivatalnoki állásokban”.²⁹ Az 1849–1851-es évek irataiban jelentékeny arányban fordulnak elő olyan köztisztviselők Ausztia több koronaországából, akik Magyarországon kerestek állást magasabb és középszintű beosztásokban, leginkább a politikai közigazgatásban, de ismételten a pénzügyben és a jogban is.³⁰ A származási területek sorában a legnagyobb gyakorisággal Csehország és Galícia, majd Szilézia és Morvaország, ritkábban Bukovina, a Lombard-Velencei Királyság, a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság, végül az Enns alatti Ausztia és Alsó-Ausztia szerepel. 1850-ben feltűnően gyakran terjesztettek fel Csehország és Galícia tartományfőnökei alkalmazási kérelmeket.³¹

A belügyminisztérium a kérelmeket hivatali úton továbbította Geringer bárónak, rendszerint csatolva a kérelmező koronaországában illetékes hatóság ajánlását.³² Alkalmanként a bécsi igazságügyi miniszter átírt a budai polgári biztosnak.³³ Bach az álláspályázatok elbírálását Geringerre bízta néha azzal a kiegészítéssel, hogy a jelölt „különösen megfontolásra érdemes”.³⁴ A biztost gyakran arra utasította, hogy ellenőrizze, a pályázó rendelkezik-e a „megfelelő képesítéssel”?³⁵ A feladókat többször felszólították, hogy kérelmüket az előírt módon, azaz ne a belügyminisztérium, hanem az adott koronaországban felettes hatóság, lehetőleg a helytartóság

Gran zur Wölfin von Klausenburg. Eine thematische Geschichte des Ungarischen Instituts München 1962–2002. Ungarn-Jahrbuch 26. (2022–2003) 301–340., itt 327.

²⁹ MNL OL D 55, 522. cs., 1849: 2093. Stephan Bóvik állásfolyamodványa járási hivatalhoz. Tarvis, 1849. nov. 1.

³⁰ MNL OL D 2 Abszolutizmus-kori levéltár (1820–1870), Akten „Ungarn” und „Woiwodina” 1848–1860 (a továbbiakban: D 2), 1–2. doboz, III. A. 2. (1849–1851). A feldolgozott állásfolyamodványok száma: 75. A felső szintű fogalmazási karban (Konzeptsfach) szolgabírák, segédek és tollnokok (Stuhlrichter, Adjuncten, Actuaire), a közép szintűben (Kanzleifach) írnokok (Kanzellisten vagy Manipulationsbeamten) szolgáltak. – *Benedek G.*: Ciszlajtániai tisztviselők i. m. 60–61.; *Tóth T.*: Lajtántúli tisztviselők i. m. 7.

³¹ MNL OL D 2, 2. d., III. A. 2. (1850–1851); D 46, 10–39. d. (1853); D 55, 521–523. cs. (1849–1850). E tanulmány a tágabb tartalmi jelentésben használt, illetve nem idézett levéltári forrásokat az egyes iratok felsorolása nélkül adja meg.

³² Pl. Galíciából érkezett anyag: MNL OL D 55, 523. cs., 1849: 4664. Bach leirata Geringerhez. Bécs, 1849. nov. 12. Vö. uo. D 2, 2. d., III. A. 2. (1850–1851)

³³ MNL OL D 55, 523. cs., 1849: 4662. Anton von Schmerling leirata Geringerhez. Bécs, 1849. nov. 14.

³⁴ MNL OL D 2, 2. d., III. A. 2., 1850: 26307/2776 (nov. 30./dec. 1.). Vö. uo. 1851: 16454/1409 (júl. 16./21.).

³⁵ MNL OL D 2, 2. d., III. A. 2., 1850: 26212/2769 (nov. 29.).

útján nyújtsák be. 1851 őszén Albrecht főherceg vezetésével az egyidejűleg feloszlott császári biztosság helyébe lépett Budán az új legfelső magyarországi hatóság, a Magyarországi cs. kir. Katonai és Polgári Kormányzóság, amely 1856. szeptember 1-től a Magyarországi cs. kir. Főkormányzóság nevet viselte.³⁶ A pályázatok ügykezelése azonban nem módosult. Hivatali úton sor kerülhetett a politikai közgazgatásból a jogiba való áthelyezésekre is.³⁷

A jelen tanulmány számára feldolgozott levéltári forrásokból kiemelt 254 állaspályázat zömét a kívánt szolgálati helyek szerint állították össze. A csehországi jelöltek Magyarország „szláv tartományaiban”³⁸ kérték elhelyezésüket, vagy a belügyminisztérium „Szlovákiába”³⁹ jelölte őket. Mások ugyanonnan Sopron vármegyébe jelentkeztek, míg galíciaiak Észak-Magyarországra vagy Észak-Erdélybe, illetve egy Galíciával szomszédos területre, morvaországiak pedig Magyarország német vagy szláv részébe. Összességében Pozsony és Kassa kerület szláv vármegyéi vezették a kívánságjegyzékeket, őket követték Sopron nagyrészt németek lakta vármegyéi.⁴⁰ Volt, hogy a jelentkező pusztán „lehetőleg Magyarország koronaországra” remélte a maga áthelyezését.⁴¹ Mások egyszerre több koronaországba jelentkeztek, például Csehországból Magyarországra vagy Galíciába, illetve Magyarországra vagy Erdélybe, Morvaországból Magyarországra, Horvátországba vagy Erdélybe, a csehországi Ober-Domaslowitz (Horní Domaslavice) településről Morvaországba, Sziléziába, Galíciába vagy Magyarországra. Megint más pályázók a koronaország és a közigazgatási ágazat pontosítása nélkül jelentkeztek, és felsoroltak több óhajt.⁴²

Az állások keresése és betöltése egy általános, a Habsburg Monarchia koronaországainak határai fölött zajló munkaerőmozgásra utal. A szolgálatra jelentkezők mobilitását a tartományok kormányai – például Krakkóban és Nagyszébenben – kölcsönös egyeztetéssel ösztönözték.⁴³ Az 1853/1854-es áthelyezéseknél kimutatható a Magyarországról más birodalmi területre mutató irány is.⁴⁴ Nem ritkán maguk az érintettek kérték, hogy munkahelyüket helyezhessék át az egyik koronaországból Magyarországra, időnként az egyik közigazgatási ágazatból

³⁶ Lengyel, Zs. K.: Österreichischer Neoabsolutismus i. m. 219.

³⁷ MNL OL D 2, 3. d., III. A. 2. (1852–1853); D 46, 118. d. (1853).

³⁸ MNL OL D 2, 2. d., III. A. 2., 1850: 7835/621 (ápr. 8./18.); 18552/1522 (aug. 18./28.).

³⁹ MNL OL D 2, 2. d., III. A. 2., 1850: 3323/397 (febr. 8./16., rubrum).

⁴⁰ MNL OL D 2, 2. d., III. A. 2. (1850–1851); D 55, 521. cs. (1850).

⁴¹ MNL OL D 2, 2. d., III. A. 2., 1850: 17920/1464 (aug. 20.). Előzetes irat: uo. 6982/568 (ápr. 6.). Idézet utóbbiból (rubrum).

⁴² MNL OL D 2, 2. d., III. A. 2. (1850–1851).

⁴³ MNL OL D 2, 2. d., III. A. 2. (1850); D 46, 111. d. (1853).

⁴⁴ MNL OL D 46, 126. d., ad 1853: 1034/196. „Verzeichnis derjenigen im Ofner Verwaltungs Gebieth bisher in Verwendung gestandener Individuen, welche zur Übersetzung in ein anderes Kronland in Antrag gebracht werden”. Lásd még uo. 118–119. d. (1853–1854).

a másikba.⁴⁵ 1854-ben gróf Joseph Zamoyski, a bécsújhelyi járási hivatal gyakor-noka és a jogtudományok doktora a budai helytartósági osztályra kívánt kerülni, arra hivatkozva, hogy szülei Magyarországon élnek és jómódúak. Képességei közül kiemelte magyar nyelvtudását.⁴⁶

A megélhetési problémákra célzó álláspályázatok vegyítették a szociális indítékot a pénzügyivel: általában magasabb presztizsű, biztosabb és jövedelmezőbb munkahely elnyerésének és a társadalmi felemelkedés reményén alapultak. Előfordult, hogy magánbirtokosok Enns alatti Ausztriából és Sziléziából a – vélhetően anyagi-társadalmi szempontból vonzóbbnak vélt – magyarországi közszolgálatba óhajtottak kerülni.⁴⁷ Visszatérőkről is van adat, például egy korábban Magyarországon szolgáló községi orvosról, aki „hazafias érzelmei miatt a mozgalmak kitörésekor kénytelen volt elhagyni Magyarországot”, és 1849-ben valamelyik szláv országrészben szerette volna folytatni pályafutását.⁴⁸ 1849-től 1855-ig leszerelt vagy munkaképtelenné vált katonák nagy számban reméltek bejutni a magyarországi polgári közigazgatásba. Voltak, akik valóra is váltották ezt az anyagi szükségletből fakadó kívánságukat.⁴⁹

A szakmai-nyelvi és a politikai alkalmasság követelménye a közigazgatási szolgálatban

Az osztrák császári állam közigazgatási szolgálatába való felvételt a szakmai-nyelvi és politikai szempontú követelményrendszer szabályozta, amely a neoabszolutista évtizedben, ha nem is mindig egyenletesen, de végig érvényben maradt. Az alkalmasság megállapításához szükség volt államtudományi-jogi képesítésre és magyar honismeretekre, valamint arra, hogy a hivatalvárományos bírja a kijelölt közigazgatási körzetben használatos nyelvet vagy nyelveket. A Geringer polgári biztos irodájának iratanyagában hátrahagyott személyzeti dokumentumok egyik kötege olyan nyilvántartási lapokból áll, amelyeken az álláskérelmek alapján a következő rovatokat kellett kitölteni: kereszt- és vezetéknev, jellem, életkor, vallás, születési hely és ország, nyelvismerek, családi állapot, tanulmányok és egyéb ismeretek, képességek, erkölcsi és politikai magatartás. Feljegyezték a kívánt állást és a pályázat feldolgozásának

⁴⁵ MNL OL D 46, 118–119. d. (1853–1854).

⁴⁶ MNL OL D 46, 119. d., 1854: 10266/2082. Zamoyski áthelyezési folyamodványa Albrecht főherceghez. Bécsújhely, 1854. máj. 29.

⁴⁷ MNL OL D 2, 2–3. d., III. A. 2. (1850–1853); D 55, 521–523. cs. (1849–1850).

⁴⁸ MNL OL D 55, 523. cs., 1849: ad 4450. A járási hivatal „kompetenciatáblázata”. Marburg, 1849. okt. 27.

⁴⁹ MNL OL D 2, 1–3. d., III. A. 2. (1849–1850, 1853). Lásd még a 102. jegyz.

az állapotát is. Az előjárók – vélhetően a nemzeti egyenjogúság elvének fent említett ellentmondásossága miatt – 1849–1850-ben nem kérdeztek rá a pályázók nemzetiségére.⁵⁰ Viszont mindig ellenőrizték a szakmai felkészültséget, a kiválasztandó helyszínen hasznosítható állam- és jogtudományi tanulmányokat, valamint a nyelvismereteket. A belügyminisztérium vagy Geringer már 1849-ben visszautasította azokat a morvaországi és galíciai álláspályázatokat, amelyek e tekintetben alacsony képzettségről tanúskodtak.⁵¹

A könyvatosan sokszorosított álláspályázatok gyakran tartalmazták azt a megjegyzést, hogy „az egyes pályázók besorolása során figyelembe vették az illetők kívánságait és nyelvtudását”.⁵² Ezek a korai adatok elterjedt két- és többnyelvűsége vallanak – német–szláv túlsúllyal, valamint a francia, az olasz és a román nyelv társszerepével. A magyar nyelv viszont rendkívül ritkán, jobbra egyáltalán nem fordult elő.⁵³ Az 1850-es években e nyelvi képességszerkezet mellett a pályázók egyenlőtlen iskolai végzettsége is jellemző maradt.⁵⁴

A pályázók képességeiknek megfelelő állást rendszerint Magyarország német vagy szláv településrészein kerestek. A lehetséges munkaterületeket feltüntették mind a fogalmazási, mind az irodai hivatalnokok csoportjában. Az utóbbiak, az alacsonyabb beosztásúak voltak többségben. Feltűnően sokan két- vagy többnyelvűnek nyilvánították magukat, amint erre például a következő iktatási bejegyzések utalnak: „a Magyarországon szokásos négy nemzeti nyelv”, „állítólag képes beszélni és írni a Magyarországon használatos nyelveken”, „állítólag több szláv nyelvjárást” ismer, a német/szláv nyelvet bírja „minden nyelvjárázásában”.⁵⁵ A városi hivatalokhoz benyújtott álláspályázatokban a következő nyelvpárosítások fordultak elő: német/magyar/szlovák/némi „oláh”, német/magyar/latin/némi francia, német/olasz/némi francia, német/magyar/„oláh”/szlovák/szerb.⁵⁶ A kormánybiztosi és a járási állásoknál, amelyek iránt szintén német vagy szláv vidékeken mutatkozott komoly kereslet, részben hasonló nyelvi csoportosítások

⁵⁰ MNL OL D 2, 1. d., III. A. 2. (1849); D 55, 521–523. cs. (1849–1850); ÖStA AVA MI Präs. 4, 236. d. (1849, 1851).

⁵¹ MNL OL D 2, 1. d., III. A. 2., 1849: 27110/2379 (szept. 6./nov. 28.), 27342/935 (dec. 21./25.), 27675/990 (dec. 28./30.). A korabeli állami hivatalviselés szakmai követelményeihez részletesen lásd *Benedek Gábor*: Képesítési előírások a magyar közigazgatásban a 19. század második felében. In: *Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára*. Szerk. Krausz Tamás – Szvák Gyula. Bp. 2003. 36–41.; *Benedek, G.*: Die Beamten in Ungarn i. m. 1211–1217.; *Tóth T.*: Lajtántúli tisztviselők i. m. 16–20.

⁵² MNL OL D 55, 521. cs., 1850: 3994. Geringer levélfogalmazványa Heinrich Graf Attems, Cseh Ede, Stephan Freiherr von Hauer, Friedrich Swieczny kerületi biztosokhoz. [Buda], 1850. márc. 8.

⁵³ MNL OL D 55, 521. cs. (1850).

⁵⁴ *Benedek G.*: Ciszlajtániai tisztviselők i. m. 64–65.; *Tóth T.*: Lajtántúli tisztviselők i. m. 33–35.

⁵⁵ MNL OL D 55, 521. cs., 1850: 5699 (márc. 31.), 10583 (jún. 12.).

⁵⁶ Könyvomatú állásfolyamodványokkal: MNL OL D 55, 521. cs., 1850: 5021 (márc. 21.).

alakultak ki: cseh/szlovák, „beszél és ír szlávul”, német/magyar/„oláh”, német/cseh/lengyel/szlovák/ruthén, német/cseh, német/cseh/lengyel.⁵⁷

Geringer báró polgári biztossága az álláspályázatokat nyelvi és területi szempontok szerint kezelte, amint példaszerűen kitetszik a pest-budai és a nagyváradi, illetve a kassai kerület személyzeti irataiból: az előbbi kettőben többségében magyarnyelvűség, az utóbbiban szláv alapú többnyelvűség állapítható meg.⁵⁸ A véglegesített közigazgatási rendszer idejéből ellenpéldák is ismertek: osztrákok, illetve nem magyarok, akik a nagyváradi helytartósági osztályon, vagyis egy magyar közigazgatási területen szolgáltak.⁵⁹ Köztük volt a Nagyszebenben született Franz Leonhard Müller Freiherr von Reichenstein helytartósági tanácsos, a bécsi belügyminisztérium 1854-ben Nagyváradra áthelyezett udvari tanácsosa.⁶⁰

Az elemzett levéltári források közül számos darab tájékoztat olyan esetekről, amelyekben a szakmai szempont és a közölt nyelvismeretek messzemenő figyelembevételével dönt el, hogy melyik térségben vetik be a pályázót.⁶¹ 1849 októberében az Adriai-tenger északi részén fekvő Tenger mellék koronaország helytartója Bach belügyminiszternek kifejezetten csak Magyarország egyik szláv kerületébe ajánlott egy magyarul nem tudó személyt.⁶² Bach kezdettől fogva e nyelvi alapú kiválasztásra utasította Geringert.⁶³ Nem csak magyarországi nyelvi viszonyokhoz illő kérelem esetén a birodalom más helyszíneit is fontolóra vette.⁶⁴

A politikai megbízhatóság, vagyis a császár iránti hűség a szakmai-nyelvi megítéléssel azonos jelentőséggel bírt a pályázatok elbírálása során. Ez az alkalmassági elem a „pártatlanság”⁶⁵ tulajdonságát is magában foglalta. A toborzási

⁵⁷ MNL OL D 55, 521. cs., 1850: 4970 (márc. 21.).

⁵⁸ Német/lengyel/rutén/moldáv, német/cseh, német/cseh/lengyel/rutén mint „született rutén”, német/szláv „szlovák” nyelvjárásban: MNL OL D 55, 521. cs., 1850: 9192 (d. n.).

⁵⁹ MNL OL D 46, 118–119. d. (1853–1854).

⁶⁰ Müller von Reichenstein, Franz Freiherr. – *Franz Adlgasser*: Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente 1838–1918. Konstituierender Reichstag 1848–1849. Reichsrat 1861–1918. Ein biographisches Lexikon I–II. Wien 2014. II. 822–823. A kelet-csehországi Leitomischl (Litomyšl) városból származó, Prágában jogot tanult August Grünner a nagyváradi helytartósági osztály fogalmazási karába kérte felvételét, Reichenstein ajánlásával. – MNL OL D 46, 118. d., 1853: 18204/6624 ad 18621/6790. További példa bizonyos Dr. Pozzi tollnok, aki alsó-ausztriai helytartósági gyakornoksága után (Uo. 18621/6790) Nagyváradon tett hivatali esküt. – Uo. 1853: 4299/889 in 1855: 1923. Gróf Zichy Hermann jelentése a kormányzósághoz. Nagyvárad, 1855. márc. 31.

⁶¹ MNL OL D 2, 1–2. d., III. A. 2. (1849–1851); D 55, 523. cs. (1849). A feldolgozott álláspályázatok és kapcsolódó ügyiratok száma: 103.

⁶² Josef Gariupot Laibachból: MNL OL D 55, 523. cs., 1849: ad 22707 (másolat). Franz Graf Gyulai jelentése Bachhoz. Triest, 1849. okt. 24. Az illető képesítési táblázata: uo. 1849: ad 3700. Triest, 1849. okt. 9.

⁶³ MNL OL D 55, 523. cs., 1849: 3117. Bach leirata Geringerhez. Bécs, 1849. okt. 25.

⁶⁴ MNL OL D 2, 1. d., III. A. 2., in 1849: 22487/310 (okt. 26.). Ludwig Paduan kérelme Bachhoz. [H. n.] 1849. nov. 14. (rubrum).

⁶⁵ ÖStA AVA MI Präs. 4, 237. d., 1851: 3483. Bach előterjesztése (fogalmazvány). Bécs, 1851. júl. 24.; MNL OL O 142 Abszolutizmus-kori bírósági levéltárak (1849–1861). K. k. Justizministerium, Akten

intézkedések 1849-es kezdetétől megvizsgálták a jelentkezők „megbízhatóságát, üzleti jártasságát és eszmei feddhetetlenségét” is.⁶⁶ Megtörtént, hogy egyeseket eltávolítottak hivatali tisztségükből – de lehetőség volt a „magyar forradalmi időben kompromittálódott”⁶⁷ személyek újbóli kinevezésére is. Tehát egy köztisztviselői állás odaítéléséért sor kerülhetett politikai rehabilitációra is. Miután 1853-ban újrafogalmazták a magyarországi helytartósági osztályok hivatalainak és a vármegyei hatóságok álláshirdetéseit, az 1848–1849-es tartózkodási helyek és tevékenységek bizonyítási kötelezettsége változatlanul fontos elvárás maradt.⁶⁸ Akadtak olyanok is, akik pályázataikban azzal büszkélkedtek, hogy annak idején az „igaz ügyet” szolgálták.⁶⁹ A kormányzóság 1853–1854-ben a korábbi helytartóság állandó orvosi bizottságának tagjait, akiket még Geringer báró javaslatára a belügyminisztérium jelölt ki, a rendőrséggel ellenőriztette.⁷⁰ 1854 tavaszán a magyarországi kerületek orvostanácsosi állásainak betöltésére összeállított névtáblázatok egyik rovata az „1848–1849. évi magatartás” címet viselte.⁷¹ Egy katona foglalkoztatását, illetve újraalkalmazását vagy polgári szolgálatba való áthelyezését megkönnyítette, ha 1848–1849-ben „a német parancsot használta a csapatoknál”, vagy ha visszautasította a magyar katonai szerv kitüntetését.⁷² Bach belügyminiszter hivatali idejének vége felé – uralkodói jóváhagyással – elutasított egy továbbfoglalkoztatási kérelmet, mégpedig az illető 1848–1849-es viselkedésére, valamint elegendő más, „teljesen kifogástalan és megbízható

„Ungarn” (a továbbiakban: O 142) 5. doboz, III., 1859: 14041. Gróf Nádasdy Ferenc igazságügyi miniszter levele Ferenc József császárhoz. Bécs, 1859. okt. 16.

⁶⁶ MNL OL D 55, 523. cs., 1849: 6015. A politikai hivatal átirata a járási hivatalhoz. Steinitz, 1849. okt. 29.

⁶⁷ Mint Pétery Máttyás, 1848–1849-ben a Honvédelmi Minisztérium tanácsosa, majd osztályvezetője. – *F. Kiss Erzsébet*: Az 1848–1849-es magyar minisztériumok. Bp. 1987. 583.; Bona Gábor annyit közöl róla, hogy a szabadságharc után hadbírótság elé állították, de 1851-ben felmentették. – *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. 3. átdolg., jav. kiad. Bp. 2000. 570. A levéltári források viszont az évtized elején ideiglenes adószedőként említik, amely állásból 1853-ban elbocsátották. Alkalmazását 1850-ben Geringer báró biztossága idején engedélyezte a kultusz- és a belügyminisztérium, tekintettel arra, hogy 1848 júliusában, állami szolgálatának kezdetén, a magyar kormány még lojális volt a bécsi udvarhoz. – MNL OL D 2, 3. d., III. A. 2., 1853 (szám nélkül). A pénzügyminisztérium átirata a belügyminisztériumhoz. Bécs, 1853. szept. 23. Előző irat: uo. 2. d., 1850: 21856/2274 (okt. 2./7.).

⁶⁸ MNL OL D 46, 123. d., 1853: 9142/2883. Gróf Zichy Hermann jelentése Albrecht főherceghez. Nagyvárad, 1853. máj. 19.

⁶⁹ MNL OL D 2, 3. d., III. A. 2., 1853: 7192/191 (1852. nov. 9./1853. márc. 9.).

⁷⁰ MNL OL D 46, 127. d., 1854: 181 ad 2814/548. Geringer jelentése Bachhoz. Buda, 1851. dec. 18. További példák: uo. 1854: 18885/3517 ad 2814/548.

⁷¹ MNL OL D 46, 127. d., 1854: 6077 ad 2814/548. „Vorschlagstabelle für die Medicinal-Rathsstellen in Ungarn”. Buda, 1854. máj.

⁷² MNL OL D 2, 29. d., III. B. 1., 1853: 25951/1824 (szept. 29./okt. 6.). Jacob von Parrot jelentése Bachhoz. Buda, 1853. szept. 29.

pályázó”-ra hivatkozva.⁷³ A jogi és pénzügyi közigazgatás illetékesei is ragaszkodtak a politikai megítélés szempontjához.⁷⁴

Az uralkodó iránti hűséget azonban nemcsak magyar hivatalviselőktől vártak el. Az 1850-es években alaposan szemügyre vették a nem magyar álláskeresők politikai világnézetét is.⁷⁵ Ebben a körben megesett az is, hogy a politikai szempontot alárendelték a szakmainak. Például 1854-ben Carl Stiffrről, a debreceni főügyész írodistájáról feljegyezték, hogy kiváló képességekkel rendelkezett. Ezért „tekintettel a forradalomban való csekély részvételére” elnöző bánásmóddal „számolhatott”.⁷⁶

Külhoniak és belhoniak a császári állam magyarországi szolgálatában

A személyzeti politika a végleges rendezés éveiben minden ágazatában és szintjén fokozta erőfeszítéseit. Albrecht főherceg kiemelt figyelmet fordított az igazságszolgáltatásra, amint ezt a más koronaországokból Magyarországra rendelt igazságügyi tisztviselőknél szóló – fentebb idézett – utasítása, az 1853. november 27-én Budán, „az új törvények és az új eljárási formák gyakorlati bevezetésében való segédkezés és közreműködés” tárgyában kelt útmutatója tanúsítja.⁷⁷ Három hónappal korábban a Birodalmi Tanács megvitatta az igazságügyi minisztériumban kezdeményezett, a pénzügyminisztériumban támogatott, végül a császár 1853. augusztus 25-i legfelsőbb határozatával szentesített azon tervet, hogy a német–osztrák koronaországokból „igazságügyi közhivatalnokokat” rendeljenek ki az eperjesi, pesti, soproni és debreceni „ideiglenes” kerületi bírósághoz, „az új törvények alkalmazásában való segédkezés és oktatás céljából”.⁷⁸ Magyarország katonai és polgári kormányzója és a Birodalmi Tanács egyetértett abban, hogy a császári állam általános boldogító szándékának a Magyarországra kiterjesztendő osztrák jogszabályok révén a társadalomra is hatnia kellett. „A nagy tömeg,

⁷³ MNL OL D 2, 29. d., III. B. 1., 1858: 6930/45 (márc. 15./16.). Bach előterjesztése Ferenc József császárhoz. Bécs, 1858. márc. 10.

⁷⁴ MNL OL D 2, 2. d., III. A. 2. (1850–1851); 32. d. (1850–1851, 1854); D 46, 114–116. d. (1853–1854); 123. d. (1853); 127. d. (1854).

⁷⁵ MNL OL D 2, 2. d., III. A. 2. (1850–1851); 32. d. (1850–1851, 1854); D 46, 116. d. (1854); 123. d. (1853); 127. d. (1854).

⁷⁶ MNL OL D 46, 116. d., 1854: 9772/1998.

⁷⁷ MNL OL D 46, 111. d., 1853: 22929/8399. Lásd a 24. jegyz.

⁷⁸ ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv [Házi, Udvari és Állami Levéltár], Kabinettsarchiv, Reichsrat, Organisierungskommission (a továbbiakban: HHStA RR OK), 7. d., 1853: 194 (aug. 30.). Ferenc József császár legfelsőbb határozata. Bécs, 1853. aug. 25.; „Circulandum an sämtliche Mitglieder der Organisierungskommission mit Ausnahme des Justizministers”. Bécs, 1853. aug. 31. Előzetes iratok: uo., 5. d., 1853: 125 (jún. 19.).

amely számára a politikai eszmék mindig idegenek maradnak”, vélekedett Anton von Salvotti lovag a Birodalmi Tanács 1853. augusztus 20-i ülésén jegyzőkönyvezett terjedelmes előadásában, „csak igazságot, rendet és nyugalmat akar. A bíróságok különösen arra hivatottak, hogy biztosítsák a lakosság számára a szabályozott társadalmi állapot ezen jótetteit.”⁷⁹

A helytartósági osztályok létszáma már 1853 tavaszán növekedni kezdett azáltal, hogy elsősorban Csehországból fokozott mértékben irányítottak át köztisztviselőket Magyarországra.⁸⁰ Sopronban német nevű férfiak tették le az esküt közép és alsó szintű hivatalokban.⁸¹ Az öt magyarországi kerületben gyakran nyilvánvalóan német–osztrák származású személyek viseltek magasabb rangú hivatalt.⁸² A nem magyaroknak odaítélt, majd megüresedett állásokat azonban nem feltétlenül töltötték be ismét Lajtán túli jelöltekkel.⁸³

A tudományos kutatás hosszú időn át elsősorban a személyzet németként vagy szlávként azonosítható tagjaival foglalkozott – főként 1853-tól, a definitívum kezdetétől –, miközben kevés figyelmet szentelt a magyar forradalom és szabadságharc utáni császári közigazgatás magyarországi, illetve magyar nemzetiségű tagjainak.⁸⁴ A Bach-huszárokról alkotott kép lényeges, bár szűk prozopográfiai helyesbítéséből tudvalevő, hogy az 1850-es évtizedben a magyarországi közép és alsó szintű hivatalok tisztviselőkarába a szakirodalomban korábban feltételezett vagy állított 40–60% helyett alig 23% érkezett más tartományokból. A politikai közigazgatás minden szintjén csak 25%-os volt a cislajtániaiak aránya. A közelmúltban elvégzett társadalomtörténeti vizsgálatok 1861-ben a szolgabírói és járási hivatalokban – a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság koronaoroszsggal együtt – az állások 85%-ában összesen 2295 főt mutatnak ki. Közülük 531 fő (23%) Csehországból, Morvaországból, Galíciából és Sziléziából, 1649 fő

⁷⁹ ÖStA HHStA RR OK 7. d., 1853: 194 (aug. 30.). Anton von Salvotti lovag előadása. [Bécs], 1853. aug. 20.

⁸⁰ MNL OL D 46, 118. d., 1853: 12885/4500. Karl Freiherr von Mecséry de Tsoor [Csehország helytartója] átírata a budai kormányzósághoz. Brünn, 1853. júl. 9.

⁸¹ Ferdinand Burggraf, Joseph Burschitz, Franz Krump, Georg Löw, Stephan Luttenberger, Franz Marchart, Franz Payr, Karl Würzer. – MNL OL D 46, 118. d., 1853: 9095/2870. Stephan von Privitzer jelentése Albrecht főherceghez. Sopron, 1853. máj. 21.

⁸² Pl. helytartósági tanácsosok voltak: Franz Freiherr von Schluga, Heinrich Jaroslav Graf von Clam-Martinitz, Adolf Poche; titkár: Wilhelm von Pauly; helyettes biztosok: Ritter Graf von Maader, Theodor Ritter Friedhuber von Grubenthal. – MNL OL D 46, 126. d., ad 1853: 14004/4943. Valamint vármegyei biztosok: Friedrich Wilhelm Paolini, Eduard Gradvohl. – Uo. ad 1853: 14430/5108. Lásd még uo. 111. d. (1853); 118. d. (1853); 126. d. (1853).

⁸³ MNL OL D 46, 357. d., XVI. C. (1855).

⁸⁴ Tudománytörténeti áttekintés és részlelmzések: *Lengyel, Zs. K.*: Österreichischer Neoabsolutismus i. m. 223–258, 265–271.; *Uő*: Neoabsolutismus-Probleme i. m. 92–104.; *Zsolt K. Lengyel*: Neoabsolutismus oder Willkürherrschaft? Anmerkungen zur neueren Historiographie der Bach-Ära in Ungarn. *Südost-Forschungen* 67. (2008) 295–320., itt 307–312.

(72%) Magyarországról, 114 fő (5%) ismeretlen helyről, 1 fő pedig külföldről, Bajorországból származott. Tehát a közigazgatás e középső és alsó szintjén a személyzet közel háromnegyedét belhoniak, vagyis a Magyar Korona országaiban született egyének alkották. A szolgabíróságok alkalmazottainak 34,9%-a (615 fő) 1849 előtt, nagyjából kétharmaduk (1149 fő) pedig 1849 után kezdett szolgálni. A német–osztrák és cseh köztisztviselők Magyarországon elsősorban a soproni kerület német nyelvű járásaiban, valamint a pozsonyi és kassai kerület északi, abszolút többségben szlovákok lakta vidékeiben dolgoztak.⁸⁵

Az itt és másutt⁸⁶ feldolgozott források azt is bizonyítják, hogy más koronaországok köztisztviselői már 1849 őszén áthelyezhették munkahelyüket Magyarországra. Magyar nemzetiségű, illetve a forradalom előtti és alatti magyarországi bürokráciában tevékenykedő személyek nagyjából ugyanazon időben azonosíthatóak azok között, akik magyarországi hivatalviselésre ajánlkoztak.⁸⁷ Homoky Imre Zemplén vármegyében pályázott egy állásra azzal a megjegyzéssel, hogy ott „kompromittáltak” hivatalnokoskodnak.⁸⁸ Szilágyi Ferenc, a Kolozsvári Református Kollégium történelemtanára – szolgálatait a kormánynak felajánlva – az 1849. november 15-től 1852 végéig megjelent félhivatalos *Magyar Hírlaphoz* szegődött, majd ennek jogutódját, a *Budapesti Hírlap* című hivatalos kormánylapot 1853 januárjától 1860. decemberi megszűnéséig szerkesztette.⁸⁹ 1850-ben megkísérelt átkerülni a politikai közigazgatásba.⁹⁰ Markovics László, 1848-ban a magyar minisztérium tanácsosa, 1850-ben felvételét kérte a bécsi kultuszminisztérium Magyarország vallási ügyeiért felelős osztályába.⁹¹ Bach belügyministerségének utolsó évében, 1859-ben, a telekkönyvi igazgatóság pesti körzetében alkalmazott biztosok és tollnokok névjegyzéke többségében magyar neveket tartalmazott.⁹²

⁸⁵ *Benedek G.*: Cislajtániai tisztviselők i. m. 60–70.; *Uő.*: A bürokratizáció történetéhez i. m. 235–239., 245., 251.; *Benedek Gábor*: Dzsentrí és Bach-huszár. Társadalomtörténeti vizsgálatok a neoabszolútizmus- és a dualizmuskori tisztviselőkről. Kandidátusi értekezés. Bp. 1997 [gépirat]. 6–8. Vö. hasonló eredményekkel: *Tóth T.*: Lajtántúli tisztviselők i. m. 9–12., 20–37.

⁸⁶ *Lengyel, Zs. K.*: Neoabszolútizmus-Probleme i. m. 92–104.

⁸⁷ MNL OL D 2, 1–2. d., III. A. 2. (1849–1851).

⁸⁸ Állásfolyamodványa a pénzügyminisztérium útján a belügyminisztériumba, innen átiratként a tanügyminisztériumba került. – MNL OL D 2, 1. d., III. A. 2., 1849: 22889/100 (okt. 18./31.).

⁸⁹ A pénzügyminisztérium átirata a belügyminisztériumnak, valamint utóbbi átirata a tanügyminisztériumnak: MNL OL D 2, 1. d., III. A. 2., 1849: 19749/83 (szept. 24./30.). A két laphoz lásd A neoabszolútizmus és a provizórium kronológiája i. m. 15., 64. Szilágyi életrajzához lásd *Szimyei József*: Magyar írók élete és munkái XIII. Bp. 1909. 891–894., azzal a szépítő megjegyzéssel, hogy Szilágyi a „szabadságharc leveretése után” Geringer teljhatalmú polgári biztos „fölszólítására elvállalta a kormány közléseire szolgálendő »Magyar Hírlap« politikai napilap szerkesztőségét” – Uo. 891.

⁹⁰ MNL OL D 2, 2. d., III. A. 2., 1850: 92/12 (1850. dec. 6./1851. jan. 2.).

⁹¹ Kérése nem teljesülhetett, mivel az illető ügyeket még a belügyminisztérium intézte. – MNL OL D 2, 2. d., III. A. 2., 1850: 2453/296 (jan. 26./febr. 3.). Markovics korábbi magyar tisztségéhez lásd *F. Kiss Zs.*: Az 1848–1849-es magyar minisztériumok i. m. 457.

⁹² MNL OL O 142, 5. d., III., 494–504. Pest, 1859. febr. 8., in 1859: 2462/171 (febr. 8./10.).

Az évtized során a bécsi kormány igyekezett a „régí nemesi magyar családok tagjait” – az ókonzervatívokat – is „megnyerni a magyarországi közszolgálatnak”.⁹³ E társadalmi réteg együttműködésétől politikai hasznot remélt: azt, hogy kinyilvánítja saját jó szándékát, anélkül, hogy forradalmi elemeket támogatna. Cserébe néha szemet hunyt, ha egy magas rangú személy csak feltételesen volt alkalmas a közigazgatási munkára. Ha az illető az udvar iránt elkötelezettnek tűnt, annál megértőbben viszonyult gondjaihoz, kérelméhez.⁹⁴

A definitívumban a külhoni álláspályázatok száma mellett megnőtt a belhoniaké is. Ezért a magyar nemzetiségű, illetve 1848–1849-ben a magyar államot szolgáló köztisztviselők politikai beállítottsága továbbra is meghatározóan befolyásolta a személyzeti ügyeket.⁹⁵ A közigazgatásban való kinevezés a Habsburg-hűség jutalmának, illetve a császár iránti lojalitásért elszenvedett „igazságtalanság” kártérítésének számított.⁹⁶ Az évtized során a korábbi politikai vétségek is szóba kerültek a belhoniak kérvényeiben, amelyekért a kérelmezők a bécsi kormányzat engedékenységét igyekeztek elnyerni. A volt magyar közszolgálatból érkezők is anyagi helyzetük javulását remélték a foglalkoztatástól.⁹⁷ Az ilyen felségfolyamodványok rendszeresen bekerültek a hivatalos ügykezelésbe, például a haditörvényszéken 1850-ben halálra, majd várfogságra ítélt, 1852-ben kegyelemben részesült Záborszky Imre főhadnagy⁹⁸ és a korábbi magyar helytartóság tanácsosa, Odry József esetében.⁹⁹ Az álláskereső belhoniak – létfenntartási gondjaik mellett – kiemelték a dinasztia iránt az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc idején is töretlen ragaszkodásukat, valamint a felkelők általi üldöztetésüket, amelyek nekik elsősorban anyagi veszteségeket okoztak.¹⁰⁰

⁹³ ÖStA AVA MI Präs. 4, 237. d., 1851: 3399. A belügyminisztérium átiratfoglalmazványa a pénzügyminisztériumhoz és leiratfoglalmazványa Geringerhez. Bécs, 1851. júl. 11.

⁹⁴ Példákat lásd *Lengyel, Zs. K.*: Neoabsolutismus-Probleme i. m. 99–100. Az ókonzervatívok szerepéhez a kormány szervezési munkálataiban lásd *Uő*: Österreichischer Neoabsolutismus i. m. 268–270.; *Zsolt K. Lengyel*: Zum Problem der Landesvertretung im neoabsolutistischen Ungarn. In: *Der österreichische Neoabsolutismus als Verfassungs- und Verwaltungsproblem. Diskussionen über einen strittigen Epochenbegriff*. Hg. Harm-Hinrich Brandt. Wien–Köln–Weimar 2014. 383–412., itt 387–393. Utóbbi tanulmány magyar nyelvű változata: *Uő*: Az országképviselő problémája a neoabszolútizmus-kori Magyarországon. *Aetas* 27. (2012) 1. sz. 31–52., itt 32–39.

⁹⁵ Feljegyzések magyar köztisztviselőkről a politikai közigazgatásban: MNL OL D 46, 118. d., 1853: 23093/8474.

⁹⁶ MNL OL D 2, 2. d., III. A. 2., 1850: 5316/430 (márc. 3./márc. 15.); 6967/567 (márc. 28./ápr. 6.); 8099/640 (ápr. 20./21.).

⁹⁷ MNL OL D 2, 3–4. d., III. A. 2. (1852–1853, 1856–1860).

⁹⁸ MNL OL D 2, 4. d., III. A. 2., 1859: 24331/583. A belügyminisztérium leirata a kassai helytartósági osztályhoz. Bécs, 1859. szept. 27. Záborszkyhoz lásd *Bona G.*: Tábarnokok és törzstisztek i. m. 722.

⁹⁹ MNL OL D 2, 3. d., III. A. 2., 1853: 13945/967 (máj. 16./22.). Odryhoz lásd *Szinmyei J.*: Magyar írók élete IX. Bp. 1903. 1230.

¹⁰⁰ MNL OL D 2, 3. d., III. A. 2. (1852–1854).

Körmöczy Ferenc, 1839-től 1848-ig a magyar királyi helytartóság írnoka, 1854-ben a nagyobb fizetés reményében pályázta meg sikeresen állását a katonai és polgári kormányzásnál.¹⁰¹

Külön csoportot alkottak a magyar forradalmi hadsereg tagjai, akik katonai szolgálatukat polgárra kívánták váltani, és ezt az évtized folyamán szép számmal el is érték, sőt egyes esetekben feljebb is jutottak a ranglétrán.¹⁰² 1849 és 1860 között a korábbi magyar hadsereg legalább 98 egykori tagja szolgált az osztrák államigazgatásban, képzettségüknek megfelelően többnyire a járási hivatalok alsó és középső szintjén. Ezek közül 40 honvéd közvetlenül a magyar szabadságharc leverése után, Magyarország korai, 1850-es évekbeli katonai megszállásának idején kezdte meg szolgálatát. Közülük az évtized végére kilencen szolgabíróvá léptek elő.¹⁰³

A belhoniak azonban a hivatalvezetők gyanakvásával is szembesültek. A miskolci járásbíróság ülnökét, Bakos Antalt 1854-ben „még ingadozó magatartása, középszerű képességei, silány minőségű tevékenysége és hiányzó német nyelvismerete” miatt „elbocsátásra javasolták”.¹⁰⁴ Magyar köztisztviselők állítólag hanyag vagy kormányellenes magatartásáról Bach belügyminiszter és Albrecht főherceg időnként eszmecserét folytattak. A kormányzó pedig a nyílt tisztázás és mérlegelés szándékával esetenként szembeszállt az igazolatlan vádakkal vagy alaptalan találgatásokkal. De fegyelmi vizsgálatokat is elrendelt.¹⁰⁵ Az egyik ilyen intézkedés 1852-ben azzal az eredménnyel zárult, hogy a vádlott „a jelen körülmények között, minden kellemetlen felhajtást elkerülendő, addig maradjon a posztján, amíg a definitívum bekövetkezte botrány nélkül alkalmat nyújt arra, hogy az állást egy méltóbb személynek ítéljék oda”.¹⁰⁶

A neoabszolutista személyzeti politika dilemmája

Az itt elemzett bürokráciatörténeti forrásokkal nem bizonyítható, hogy a hivatali önkény a neoabszolutista személyzeti politika szerkezeti jellemzője lett volna. A magyar köztisztviselők alapvetően kedvezőtlen megkülönböztetése sem

¹⁰¹ MNL OL D 2, 3. d., III. A. 2., 1854: 20832/464 (aug. 2./25.). Korábbi magyar tisztségéhez lásd *Ember Győző*: A m. k. Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848. Bp. 1940. 231.

¹⁰² MNL OL D 2, 3. d., III. A. 2. (1852–1854). A magyar köztisztviselők e csoportjáról a szakirodalom régebbi utalásai alapján: *Lengyel, Zs. K.*: Österreichischer Neoabsolutismus i. m. 270. Ezután társadalomstatistikai felmérésben: *Benedek Gábor*: Kollektív amnézia: honvédtisztvi hivatalvállalás a Bach-korszakban. In: *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok*. Szerk. Dobrossy István. Miskolc 2003. 394–413.

¹⁰³ *Uő*: Kollektív amnézia i. m. 397–400.

¹⁰⁴ MNL OL D 46, 116. d., 1854: 9723/1993.

¹⁰⁵ MNL OL D 46, 118. d. (1852–1853).

¹⁰⁶ MNL OL D 46, 118. d., 1852: 5847/1654 in 1853: 23093/8474. Stephan Freiherr von Hauer jelentése Albrecht főherceghez. Sopron, 1852. aug. 28.

tartalmilag, sem formailag nem adatható számottevő mértékben. A külhoni és a belhoni közhivatalnokoknak egyaránt az egész Habsburg-birodalom érdekeit kellett képviselniük és közvetíteniük, figyelembe véve a magyar érzékenységeket. Mindkét csoportot átvilágították 1848–1849-es politikai beállítottsága szempontjából, és e vizsgálat újra meg újra nagyvonalú eredménnyel végződött. A politikai megbízhatóság rendszerint nem volt elegendő a magyarországi munkavállaláshoz, a magyar álláskeresőkkal szembeni politikai aggályok pedig nem feltétlenül akadályozták meg a pályázat elfogadását. A magyar nyelvtudás hiánya azonban ismételtelen a kérelem elutasításához vezetett.¹⁰⁷

A neoabszolutizmus számtalan irányelv megalkotásával és a betartatásukra való törekvéssel végső soron az uralkodó korlátlan hatalmát próbálta igazolni és biztosítani.¹⁰⁸ Így azonban önmagát bizonyos korlátok közé szorította.¹⁰⁹ Ezt a belső ellentmondást a közigazgatás területén tartósan és jól kezelte: a vizsgált források alapján nem állítható, hogy saját eljárási szabályait folyamatosan és jelentős mértékben megsértette volna. Azonban a neoabszolutizmus szabályoknak való megfelelési hajlama kétélű volt. Egyrészt megvédte az államigazgatást az önkényes intézkedésektől, másrészt olyan adminisztratív terhet rótt a rendszer képviselőire, amely késleltette az ügymeneteket: a túlméretezett követelmények ugyanis csökkentették a közigazgatás hatékonyságát, amire a felettesek fel is figyeltek.¹¹⁰ És a Bach által „visszás állapot”-ként (*Übelstand*)¹¹¹ leírt jelenség élénkítette a hivatalok teljesítményképességét firtató vitákat: egyfelől a munkaerő iránti kereslet, másfelől a szakképzett munkaerő és a minősített munkahelyek hiánya egyszerre jelentkezett a közigazgatási intézmények önigazoló elszaporodásának szerkezeti következményeként.¹¹²

Annál inkább figyelemre méltó, hogy a köztisztviselői pályafutások – az általános politikai kényszerrendszer sajátosságaként – többnyire szakmai, nem első-sorban politikai szempontok szerint alakultak. Erre a következtetésre jutnak más

¹⁰⁷ Az idézett forrásokon kívül: MNL OL D 46, 1–39. d. (1852–1853).

¹⁰⁸ *Waltraud Heindl*: Staatsdienst, Bildungsbürgertum und die Wiener Revolution von 1848. Bemerkungen zu den sozialen Wurzeln der bürgerlichen Revolution. In: 1848/49. Revolutionen in Ostmitteleuropa. Hgg. Rudolf Jaworski – Robert Luft. München 1996. 197–206., itt 200–201.

¹⁰⁹ *Lengyel, Zs. K.*: Neoabsolutismus oder Willkürherrschaft i. m. 312–314.; *Uő*: Österreichischer Neoabsolutismus i. m. 271–274.

¹¹⁰ *Uő*: Neoabsolutismus-Probleme i. m. 84–92. Az újabb szakirodalom olykor kedvezőbben minősíti a közhivatalnokok munkateljesítményét a magyarországi neoabszolutizmusban, mint a korabeli hivatalvezetők. Vö. *Pap J.*: Magyarország i. m. 277.

¹¹¹ MNL OL D 46, 118. d., 1853: 13483/4716. Bach leirata Jacob von Parrothoz (Albrecht főherceg helyetteséhez). Bécs, 1853. júl. 19.

¹¹² Iratok e kérdéskörhöz: MNL OL D 2, 2. d., III. A. 2 (1850–1851); D 46, 118. d. (1853); D 55, 521. cs. (1850); ÖStA AVA MI Präs. 4, 237. d. (1851); 239. d. (1854); 240. d. (1854); 242. d. (1854).

forrásanyagból merítő társadalomtörténeti elemzések is.¹¹³ Így fokozott hitelességgel következtethetünk arra, hogy a neoabszolutista személyzeti politika legalábbis megtűrte az átgondolt kinevezési gyakorlatot a vármegyei hivatalokban – térségről térségre eltérő mértékben – azon magyar köztisztviselők esetében is, akiknek szolgálati ideje 1848-ban vagy az alkotmányos év előtt kezdődött.¹¹⁴

A közigazgatás tartalmi és személyzeti szerkezetének kulcskérdései az uralkodó és a minisztériumok közötti hivatali kapcsolat központi szervének illetékességi körébe tartoztak. A Birodalmi Tanács rendszeresen foglalkozott az öt kerület ügyészségeivel és elsőfokú bíróságaival is, valamint a tartomány pénzügy- és adóigazgatásával. Tanácskozásain gyakran került szóba a hivatalok személyi állományának kinevezési rendje, létszáma, fizetése és anyagi ellátmánya.¹¹⁵ 1853 augusztusában, a más koronaországokból érkező bírósági személyzet kívánatos szerepét mérlegelve,¹¹⁶ a nagyváradi kerület területi és hivatali beosztásával kapcsolatban vitára bocsátotta az ottani terveket. Egy belső indítvány az alsó szintű köztisztviselők számának 11-ről 7-re való csökkentését ajánlotta. A császár azonban a belügyminiszter 10 főt előírányzó ellenjavaslatát hagyta jóvá. Bach ugyanis rámutatott, hogy „ezen a nagyrészt magyar közigazgatási területen, ahol kevés német hivatalnokot lehet majd alkalmazni, a létszám megállapításánál figyelembe kellene venni a magyarok hírhedten alacsonyabb munkaképességét”. Az 1853. augusztus 2-i előterjesztés másik részében arra utalt a belügyminiszter, hogy „a nemzeti nyelv ismerete miatt csak kevés német köztisztviselőt lehet majd alkalmazni [a nagyváradi kerületben – K. L. Zs.], és ezért a magyar hivatalnokok hírhedten gyengébb munkaképességére, valamint arra való tekintettel, hogy ugyanők kevésbé ismerik a német intézményeket és formákat”, indokolt a magasabb létszám. Bach „különösen annak szükségességére” hivatkozott, hogy a „vármegye elnöki ügyeihez rátermett, megbízható és bizalmas köztisztviselőket nyerjenek meg, ami csak akkor lehetséges, ha ugyanők beosztás és fizetés szempontjából jobb helyzetben vannak”; a közigazgatás, folytatódott érvelése, általánosságban még megszilárdítandó, mivel „köztudottan semmilyen tekintetben nem felel meg a szolgálati követelményeknek”. 1853. augusztus 10-én Norbert von Purkhart, a Birodalmi Tanács alelnöke Bach belügyminiszterrel folytatott egyeztetést követően – és vélhetően az utóbbi befolyása alatt – szintén ellenezte a létszámcsökkentést. Érvei

¹¹³ Pl. *Benedek G.*: Kollektív amnézia i. m. 400.

¹¹⁴ *Pap J.*: Magyarország i. m. 139., 176–177.

¹¹⁵ A Birodalmi Tanács szervezőbizottságának irattárából: ÖStA HHStA RR OK 4. d., 65 (1853. ápr. 2.); 6. d., 140 (1853. júl. 2.); 6. d., 167 (1853. aug. 2.); 8. d., 238 (1853. okt. 7.); 9. d., 242 (1853. okt. 10–11.); 9. d., 252 (1853. okt. 30.); 9. d., 256 (1853. nov. 2.); 9. d., 263 (1853. nov. 9.); 11. d., 321 (1854. febr. 22.); 11. d., 322 (1854. febr. 25.); 12. d., 334 (1854. márc. 30–31.); 12. d., 335 (1854. jún. 1., 3.); 13. d., 336 (1854. jún. 21., 23.).

¹¹⁶ Lásd a 77. jegyz.

között szerepelt „a magyar hivatalnokok gyengébb ügyessége az írno ki szolgálatban”, továbbá „a jegyzőkönyvezés, kiadványozás és irattározás megnövekedett nehézsége azáltal, hogy a hivatali munkát két vagy több nyelven végzik”, végül „az a körülmény is, hogy bizonyos számarányú, valamivel jobban fizetett írno ki állás rendszeresítése azt a nagymértékben kívánatos lehetőséget kínálja”, hogy „más tartományokból tehetséges, gyakorlott és megbízható jelölteket hozhassanak be bizonyos előnyökkel”.¹¹⁷ Ez a vita rávilágít a nagy horderejű kihívásra, amellyel a neoabszolutista államszervezők akkor szembesültek, amikor a belhoni személyzet feltehető túlterheltsége vagy szándékos ügyefogyottsága láttán azt a lehetőséget mérlegelték, hogy a magyarországi közhivatalnokságot más koronaországokból történő áthelyezésekkel felduzzassák, és pénzügyi eszközökkel minél nagyobb teljesítményekre ösztönözzék.

A Birodalmi Tanács nem értett egyet maradéktalanul Bach érvelésével. Egy évvel később tárgyalta Andreas Ritter von Baumgartner pénzügyminiszter előterjesztését a Magyar Királyságban működő pénzügyi ügyészség „személyzeti szabályozásának és szolgálati állományának” ügyében, amely öt pénzügyi főtanácsos, köztük három külhoni kinevezését vetette fel.¹¹⁸ Idősebb Szógyény-Marich László magyar tanácstag¹¹⁹ azonban Philipp Freiherr von Krauß és Norbert von Purkhart tanácstagokkal egybehangzóan fenntartását fejezte ki a „rendszerint” más koronaországokból „túl nagy számban” történő áthelyezésekkel szemben. „A magyar köztisztviselőket nagyon elbátortalanítaná”, állt Krauß a magyar ókonzervatív tanácstag oldalára, ha az állásokat „külhoniaknak adnák”, és „a bennszülötteket, tekintet nélkül hosszabb szolgálati idejükre, teljesen figyelmen kívül hagynák”. Ezért, szölt a legfelsőbb határozat tervezete, először csak egy személy lenne kinevezendő egy osztrák örökös tartományból.¹²⁰

A köztisztviselőknél, olvasható Szógyény-Marich jegyzőkönyvezett előterjesztésében, „a régi és az új törvények meg az igazságszolgáltatás ismeretével és tapasztalatával kellene kiegészíteniük egymást”. Csakhogy „egyelőre” és „még jó ideig a régi magyar törvények és jogügyletek jóval nagyobb ismerete és gyakorlata

¹¹⁷ ÖStA HHStA RR OK 7. d., 1853: 189 (aug. 23.). Ugyanott Ferenc József császár legfelsőbb határozata. Ischl, 1853. aug. 19.

¹¹⁸ A Birodalmi Tanács elnöki irattárából: ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Kabinettsarchiv, Reichsrat, Gremialakten (a továbbiakban: HHStA RR GA) 51. d., 1854: 267 (máj. 16.).

¹¹⁹ Id. Szógyény-Marich Lászlót a császári állam magyar tartományának képviselőjeként nevezték ki 1851-es megalakulásakor a Birodalmi Tanács tagjává, éppúgy, mint a testület másik magyar tagját, gróf Zichy Ferencet. E tisztségükben mindketten ókonzervatív felfogásban magyar nemzeti érdekeket igyekeztek védelmezni Bécs egységesítő politikájával szemben. – *Dedk Á.*: „Nemzeti egyenjogúsítás” i. m. 146–147.

¹²⁰ ÖStA HHStA RR GA 51. d., 1854: 267 (máj. 16.). Philipp Freiherr von Krauß előterjesztése (bizonyos Dr. Franz Czermak pénzügyi főtanácsos jelölésével); Legfelsőbb határozat tervezete. 1854. máj. 31.

szükséges, mint az újaké, éppen a szolgálat érdekében”. Az új törvények ugyanis „könnyen megtalálhatóak a törvénykönyvben”, hangzott a furfangos indoklás, míg a régi, a magyar törvényeket egy más tartományból érkezett mégoly „kiváló jogásznak” előbb el kellene sajátítania. „Mivel azonban” – tartotta függőben a gondolatmenet az időkeretet – „a kincstárra vonatkozó ilyen jogi kérdések még sokáig fel fognak merülni, és ezeket a magyar jog szerint kell majd eldönteni”, ajánlatos – itt is – „a szolgálat érdekében, *rendszerint* a volt és jelenleg is alkalmazott magyar állami tisztviselők soraiban még mindig kiérdemelt és megbízható férfiakra bízni” a magyarországi pénzügyigazgatás „éppúgy, mint minden más közigazgatási ágazat *irányítását*”.¹²¹

Szógyény-Marich további taktikai jellegű megjegyzésekkel megerősítette a magyar közigazgatási személyzet folyamatos jelenlétének a tényét. A Birodalmi Tanács 1854. június 8-i ülésén pedig bejelentette, hogy „most először” fejt ki véleményét „a nem bennszülöttek állami szolgálatban való alkalmazásáról a magyar országokban”, megragadva az alkalmat, hogy „érintse a politikai szempontot is”. Ez azt jelenti, összegezte nézetét, hogy amíg a jogrendszer szabványa és gyakorlata az „egész monarchiában” nem egységes, addig „éppen a szolgálatnak, valamint az új törvények és az új rendszer végrehajtásának érdeke, hogy ezeket – *amennyire csak lehetséges* – alkalmas, megbízható bennszülöttek kezébe helyezék”.¹²² A „nem bennszülött köztisztviselőknek” és az „országban őslakosoknak”, folytatta a magyar ókonzervatívok képviselője, közeledniük kellene ahhoz, ami számukra külön-külön idegen: az utóbbiaknak az új törvényeket, az előbbieknél az ország nyelvét és régi törvényeit kellene megtanulniuk. Az őslakosok bevonása mindenesetre megcáfolná a Magyarországon „gyakori vádat a jobb erők visszavonásáról”, valamint az „itt és ott” felbukkanó véleményt, hogy „a magyar nem alkalmas az állami szolgálatra”. További értékes eredményként pedig megakadályozná, hogy a „korábban használt, de most teljesen parlagon heverő erők” a „kormány legjobb indulatú szándékaival szemben ellenzéki vagy legalábbis passzív magatartást tanúsítsanak”.¹²³ Ezek a mondatok vélhetően válaszként hangoztak el Bach belügyminiszter fentebb idézett, a magyar köztisztviselők szorgalmával és munkateljesítményével kapcsolatos szemrehányására. Az ügy kényes-ségére vall, hogy az Anton Freiherr von Haimberger tanácsstag egyetértését jelző

¹²¹ ÖStA HHStA RR GA 51. d., 1854: 267 (máj. 16.). Szógyény-Marich birodalmi tanácsstag megjegyzései, előterjesztés tervezetével és az 1854. jún. 8-i ülés jegyzőkönyvével. Kiemelés az eredeti jegyzőkönyvben.

¹²² Uo. A dőlten szedett rész hiányzik a Szógyény-Marich megjegyzéseit összefoglaló eredeti jegyzőkönyvben; az utólagos toldás külalakjában eltér a jegyzőkönyvvezető kézírásától.

¹²³ ÖStA HHStA RR GA 51. d., 1854: 267 (máj. 16.). Szógyény-Marich birodalmi tanácsstag megjegyzései, előterjesztés tervezetével és az 1854. jún. 8-i ülés jegyzőkönyvével.

jegyzőkönyvrészletet a következő toldással egészítették ki: az „országban belüli szolgálati kinevezések” során „a belföldiek *alkalmasságuk és politikai korrektségük esetén* előnyben részesítendők”.¹²⁴

A Birodalmi Tanács összefoglalt tanácskozása ily módon túlmutatott saját tárgyukörén. A plenáris ülés résztvevői egyetértettek azon fenntartásokkal, amelyeket Szógyény-Marich a pénzügyminiszter öt külhoni közhivatalnok kinevezésére vonatkozó javaslatával szemben fogalmazott meg. Végül elhatározták, hogy elhalasztják „a fontos elvi kérdést”, vagyis a magyarországi közigazgatásban méltányos ciszlajtániai és transzlajtániai arányok megvitatását. Annyit azonban megállapítottak, hogy a „bennszülöttek amennyire csak lehetséges mértékű kinevezése a magyar országokban [...] megfontolásra méltó” szempont.¹²⁵

Szógyény-Marich tehát burkoltan ellenállt a bécsi normák szerinti egységesítő rendszernek. Olyan kompromisszumos megoldás mellett foglalt állást, amellyel egyszerre fejezte ki a dinasztíához való magyar hűséget, illetve a jogi és pénzügyi önállóság iránti magyar igényt. Magyarország beolvasztását a császári állam jogrendszerébe értelemszerűen kizárta a Béccsel való megegyezésből. Közvetett módon szembeszállt az igazságszolgáltatás és a pénzügyigazgatás mind politikai, mind osztrák ellenőrzési kísérletével. Ezzel elkerülte annak nyílt kimondását, hogy nem az „állami szolgálatban álló nem-bennszülötteket”,¹²⁶ hanem a jognak Magyarországra való kiterjesztését utasította el. Tehát elvetette Magyarország a Habsburg Birodalom nem önálló részeként való kezelését, mégpedig nyilvánvalóan nemcsak átmenetileg, határozatlan időre – ahogy behatárolatlan időtervei sugallhatták –, hanem alapvetően és örökre.

Újabb egy évvel később, 1855-ben, a magyarországi országképviselő bizottmányainak előzetes tárgyalása során¹²⁷ a Birodalmi Tanácsban felmerült a megfelelő nagyságú személyzet kérdése. Kübeck elnök – Bach belügyminiszter összesen hat–nyolc fős elképzelésével szemben – minden egyes bizottmányban öt–hat tagot tartott indokoltnak. Úgy vélte, hogy az összesen 25–30-as létszám esetén nem tűnne fel a külhoni hivatalnokok aránya, míg a belhoni földbirtokos rétegből származó férfiak fokozott mértékű bevonása ellensúlyozná az osztrák közszolgálatról kialakult kedvezőtlen benyomást, és az adott feladatok végrehajtásában azt a „különleges szakértelmet” érvényesítené, amely fölött a külhoniak

¹²⁴ ÖStA HHStA RR GA 51. d., 1854: 267 (máj. 16.). Szógyény-Marich birodalmi tanácsstag megjegyzései, előterjesztés tervezetével és az 1854. jún. 8-i ülés jegyzőkönyvével. A kiemelés az eredeti jegyzőkönyvben utólagos toldás, amelyet – az írásjelekből ítélve – nem a jegyzőkönyvvezető végzett el.

¹²⁵ ÖStA HHStA RR GA 51. d., 1854: 267 (máj. 16.). A Birodalmi Tanács 1854. jún. 8-i ülésének összefoglalója. Bécs, 1854. jún. 14.

¹²⁶ ÖStA HHStA RR GA 51. d., 1854: 267 (máj. 16.). Szógyény-Marich birodalmi tanácsstag megjegyzései, előterjesztés tervezetével és az 1854. jún. 8-i ülés jegyzőkönyvével.

¹²⁷ Ehhez részletesen lásd *Lengyel, Zs. K.*: Zum Problem der Landesvertretung i. m.

aligha rendelkeznek.¹²⁸ Ez nem volt elszigetelt vélemény a koronaország szélesebb vezetésében. 1853-ban a kassai helytartósági osztály alelnöke mellett foglalt állást, hogy „a nem magyar jelöltek egyoldalú előnyben részesítésével” ne szorítsák háttérbe „az ország helyi és személyi viszonyainak, valamint a belhoni nyelv- és írásmódok bensőséges ismeretét, amely mégis csak a bennszülötteknél feltételezhető”. E mondat szerzője, Christian Freiherr Kotz von Dobř földbirtokos jogász, a cseh és osztrák arisztokrácia tagja, korábban az észak-csehországi Böhmsch-Leipa (Česká Lípa) városának körzeti elnöke volt, aki maga is a külhoniak köréhez tartozott.¹²⁹ Talán saját álláspontja tanújának érezte magát.

A Habsburg örökös tartományokból származó köztisztviselők magyarországi alkalmazásáról folytatott vitákat jelenítik meg a Birodalmi Tanács egyéb tanácskozásai is az érintett igazságszolgáltatásról.¹³⁰ Az előnyeivel és hátrányaival együtt mérlegelt ellentmondásos intézkedéscsomag egy – a kormányzat szempontjából – vitathatatlan birodalompolitikai célt szolgált. Ahhoz nem fért kéttség, hogy – amint Anton von Salvotti lovag vélte – az örökös tartományokból származó jogi normák „jótékony gyümölcsökkel” kecsgettettek, így összességében Magyarországon is érvényesülniük kellett volna. E szemlélettel természetes módon együtt járt a német szolgálati nyelv túlsúlyának követelése – éppen „az osztrák törvények jobb bevezetése érdekében”. A „kiküldendő köztisztviselőknek” tehát nemcsak szakmájuk „ügyes” képviselőinek kellett lenniük.¹³¹ Az „osztrák törvények magyarországi bevezetéséről” folytatott eszmecsere során Bach belügyminiszter a „német” köztisztviselők meghatározó szerepét hangsúlyozta.¹³²

Salvotti a Birodalmi Tanács ülésén a „szükségesség mértékével” kitért a magyar „nemzeti nyelv szükséges ismeretének” figyelembevételére is – legalábbis ott, „ahol ez elkerülhetetlenül szükséges”. Ezt a mérsékelt osztrák önkorlátozást a birodalomba beolvasztandó jogterület nem kevésbé óvatos méltatása követte. „Semmi sem nehezebb”, folytatta a lovag, „mint elszakadni azoktól a jogi nézetektől és azoktól a jogi formáktól, amelyekben az ember felnőtt”, különösen, ha eközben „teljesen más elvekből kell kiindulni”. Magyarországon mégis meg kell honosítani az „idegenszerű” osztrák jogrendszert, váltott Salvotti

¹²⁸ ÖStA HHStA RR OK 13. d., 1855: 350, 45–47. Kübeck előterjesztése Ferenc József császárhoz. Bécs, 1855. ápr. 22.

¹²⁹ MNL OL D 46, 120. d., 1853: 24891/9156 in 1854: 8445/1736. Christian Freiherr Kotz jelentése a kormányzósághoz. Kassa, 1853. dec. 17. Kinevezéséhez lásd uo. 1854: 785/233, 1076/235. Életrajzához lásd Kotz von Dobř, Christian Freiherr. In: *Allgasser, F.*: Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente i. m. I. 617.

¹³⁰ ÖStA HHStA RR OK 7. d., 1853: 194 (aug. 30.).

¹³¹ ÖStA HHStA RR OK 7. d., 1853: 194 (aug. 30.). Anton von Salvotti lovag előadása. [Bécs], 1853. aug. 20.

¹³² ÖStA HHStA RR OK 7. d., 1853: 194 (aug. 30.). A Birodalmi Tanács 1853. aug. 16-i ülésének jegyzőkönyve.

a következőkben ismét keményebb hangvételre, sőt, azt meg is kell védeni azoktól, akik „vissza akarnak térni a régihez”, akik ellen ezért „teljes erővel harcolni kell”. Az osztrák akarat és a magyar igény között ingadozó birodalmi tanácsstag arra figyelmeztetett, hogy „az idegen igazságügyi tisztviselők alkalmazása nem haladhat meg egy bizonyos mértéket”, amelyet pénzügyi szempontok amúgy is kiszabnak. Salvotti végül felvetett egy jelentős gondolatot, amelyet azonban nem fejtett ki. „Átmeneti időszakban vagyunk”, mondta a definitívum első évében, de „ha majd leküzdjük a kezdeti nehézségeket, és a gyakorlat megkönnyíti az ügykezelést, és ha főleg hajlandóak leszünk azokat a fiatalabb erőket igénybe venni, akiket az ország maga képes biztosítani, akkor a jelenleg többé-kevésbé elterjedt vonakodás megszűnik, és a kormány a lakosság nagy többségének valódi javára látja majd megoldva nagyszerű feladatát”.¹³³

A bécsi és magyarországi birodalmi vezetés a neoabszolutista évtizedben tudatában volt a közigazgatási személyzet belhoniakkal és – főleg – külhoniakkal való felduzzasztásának kockázatával, ugyanakkor komoly okokra hivatkozott a külhoniak nagyobb számú magyarországi alkalmazásáért. Bármelyik oldalról feszegette is a kérdést, dilemmával szembesült: a belhoniakkal a rendszer magyar ellenzékét gyengíthette, ezzel azonban lojalitási, nyelvi és fegyelmi problémákkal terhelhette meg magát; a külhoniakkal biztosíthatta magának a szükséges segítséget a német szolgálati nyelv és az osztrák jogi normák magyarországi bevezetéséhez, Albrecht főherceg kedvelt kormányzói vállalkozásához, ellenben veszélyeztethette a közigazgatás társadalmi elfogadottságát.¹³⁴ A magyarországi közhivatalnokság nemzetiségi statisztikája e dilemma feloldhatatlanságáról tanúskodik: nevezetesen a két csoport keveredéséről. A belhoniak és a külhoniak együttes jelenléte területről területre, hivatalról hivatalra adatszerűen bizonyított, váltakozó arányokkal, gyakran a belhoniak többségével és az 1848-as forradalom előtt vagy annak évében megkezdett szolgálattal, a vármegyékben jóformán valamennyi hivatalban, részben magasabb beosztásokban. Ez a folyamatosság csak az 1860-as évek elején szakadt meg helyenként, mivel ez idő tájt a Bach-huszár, elsősorban a külhoni, politikai kegyvesztettségbe, így az elbocsátás sorsára juthatott. Ha ez a hivatalnoktípus tovább szolgált – amire szintúgy van példa –, akkor a személyi kontinuitás túlnyúlt a neoabszolutizmus korszakán.¹³⁵

¹³³ ÖStA HHStA RR OK 7. d., 1853: 194 (aug. 30.). Anton von Salvotti lovag előadása. [Bécs], 1853. aug. 20. A Birodalmi Tanács 1853. aug. 16-i ülésének jegyzőkönyve szerint Philipp Freiherr von Krauß birodalmi tanácsstag is elvárta a más tartományokból Magyarországra érkezett köztisztviselőktől, hogy „ismerkedjenek meg az ország nyelvi és egyéb sajátosságaival”. – Uo.

¹³⁴ Lásd a 24. jegyz. Vö. *Stickler, M.*: Erzherzog Albrecht i. m. 137–159.

¹³⁵ Forrástanulmány három közigazgatási kerület vármegyéihez: Pest-Pilis-Solt (Pest-Buda), Heves és Külső-Szolnok (Pest-Buda), Borsod (Pest-Buda), Baranya (Sopron), Somogy (Sopron) és Csanád (Nagyvárad): *Pap J.*: Magyarország i. m. 111., 139., 141–145., 170–174., 176–177., 203., 205–207.,

Pest-Buda, Sopron és Nagyvárad kerület hat vármegyéje – Pest-Pilis-Solt, Heves és Külső-Szolnok, Borsod, Baranya, Somogy és Csanád – 1850-es évekbeli hivatalnoki karának összehasonlításából a magyar Bach-huszárok, a „belföldi» idegenek”¹³⁶ meghatározó részarányára derül fény. A személyzeti struktúrákba való mélyebb beavatkozás – például állítólagosan ellenzéki belhoniak más koronaországokból származó munkaerőkkel való leváltása – csak a központi fekvésű Pest-Pilis-Soltban és az északkeleti Borsodban fordult elő, azon vármegyékben, ahol az 1848-as alkotmányos évvel való folyamatosság kevésbé volt meghatározó. Az évtizedben álláshoz jutó, illetve már a forradalom évében állást betöltő magyar közhivatalnokok magasabb tisztségeket is betöltöttek Baranyában, Heves és Külső-Szolnokon, valamint Somogyban. Csanád vármegye esetében az említett folytonosság jóval több mint 50%-os volt – jelentős hányadban vezető hivatalokban –, míg a külhoniak 33,3%-ban főként alacsonyabb beosztásokban szolgáltak. Itt az alsó, középső és felső hivatali szinteken a közigazgatási személyzet belhoni aránya 55–80% között mozgott; 1860 után és 1867 előtt 66–90%-ra emelkedett. Borsodban az 1850-es évtized végén a felső és a középső hivatalok 80, illetve 50, az alsók 62,5%-át magyarok töltötték be, akiknek egy része Magyarország más vármegyéiből került oda. Somogy vármegye adatai megerősítik az új, azaz külhoni köztisztviselők kisebbségi arányát 22%-kal, illetve 10–25%-kal a három közigazgatási szinten. Délnyugat-Magyarország e részén a magyar Bach-huszárok vezető tisztségeiben is többséget alkottak. Hasonló helyzet alakult ki a szomszédos Baranya vármegyében, ahol a külhoniak aránya a német ajkú területeken 14–29% körüli volt.¹³⁷

A forráskutatásokból az is kiderül, hogy a neoabszolutizmus-kori személyzeti politika Magyarországon kevésbé a vármegyékben, mint inkább a központi hivatalokban bízott külhoniakra vezetői tisztségeket.¹³⁸ Ezzel azonban elmélyítette a dilemmáját okozó problémát, amely abban állt, hogy Bécs nem biztosított felelős magyar beleszólást Magyarország irányításába. Az osztrák államhatalom az évtized során eltökélte: maga határozza meg, mely magyar szokásokat és

210., 240., 243–245., 264–265., 269–270., 276., 279. Vö. ugyanúgy: *Benedek G.*: Ciszlajtániai tisztviselők i. m. 65–67.

¹³⁶ *Pap J.*: Magyarország i. m. 276.

¹³⁷ Uo. 143., 145., 174., 203., 205–207., 210., 243–245., 264–265., 269–270., 276., 279.

¹³⁸ Pl. 1854-ben a budai Országos Pénzügyigazgatóság alelnöki tisztét Wilhelm Konečný miniszteri tanácsosnak, aki azelőtt a csehországi Országos Pénzügyigazgatóságon szolgált. – ÖStA HHStA RR GA 109. d., 1856: 159 (febr. 23.). Konečný ebben a minőségében a Kormányzóság pénzügyi osztályát vezette. – *Sashgyi O.*: Az abszolutizmuskori levéltár i. m. 214–215. A vármegyei és járási hivatalok személyzete az 1850-es évek második felében 23%-os, a főkörmányszóság és a helytartósági osztályoké viszont 40%-os Lajtán túli arányt ért el. – *Benedek G.*: A bürokratizáció i. m. 238. További példák nem csak vezető hivatalokból: uo. 238–239., 245.; *Deák Á.*: „Nemzeti egyenjogúsítás” i. m. 184–190.; *Lengyel, Zs. K.*: Neoabszolutizmus-Probleme i. m. 93–97.; *Pap J.*: Magyarország i. m. 172–173.

hagyományokat kíméli, és hogy a Habsburg Birodalomba beolvasztandó magyar tartomány miben ismerje fel a maga jólétét.¹³⁹ Magyarország 1849 nyarától ki volt rekesztve önnön igazgatásának döntéshelyzeteiből, így a bürokrácia kiépítésének kulcsfolyamataiból is. De ott vajon hajlandó lett volna-e meghatározó szerepet játszani, ha ezt a neoabszolutizmus megengedi? Bach belügyminiszter ismertetett tapasztalatai a belhoni vármegyei köztisztviselők „hírhedten gyengébb munkaképességével”¹⁴⁰ megerősítik azt a szakirodalomban jó ideje felfedezhető tételt, amely szerint a rendszernek volt a bürokrácián belül is magyar ellenzéke, amely – körülményeihez képest – aktív ellenállást fejtett ki.¹⁴¹ Ez a magatartás, például az idézett Szögyény-Marich Lászlóé az 1854-es birodalmi tanácsülésen más minőségben nyilvánult meg, mint a passzív ellenállás, a Bach-korszak köz-igazgatásában való bármiféle részvétel elutasítása, a magyar politikai eszmetörténetben korszakhatárokon átívelően méltatott magatartásminta, amelynek azonban a legújabb kutatások mítoszjellegét tulajdonítanak.¹⁴²

Az aktív ellenállás másik példája magasabb szinten fedezhető fel. A központi vezetés 1851 óta a koronaországok számára egy-egy országképviselő létrehozását irányozta elő, amely intézmény az egyes tartománynak legfeljebb feltételes közreműködési jogokat biztosított volna. Ez a neoabszolutista önreform végül nem valósult meg.¹⁴³ Magyarországon 1854-ben megkezdődtek, 1856-ban viszont megfeneklettek a tárgyalásai. Az öt közigazgatási kerület előkészítő tanácskozó bizottmányainak magyar tagjai elzárkóztak olyan megállapodásoktól, amelyek nemcsak megszilárdították volna a császári államot gazdaság- és pénzügypolitikai szempontból, hanem a Magyar Királyságot továbbra is megfosztották volna nemzeti és politikai önigazgatási jogaitól, sőt az országos hatáskörrel tervezett országképviselői intézmény öt részre történő felosztásával megbontották volna az ország területi egységét. Az osztrák és a magyar érdekek egyenesen tragikomikus összeférhetlensége következtében az egyik fél nem engedte meg azt, amit a másik – aktív ellenállást kifejtő – fél el sem akart fogadni: a beleszólást. Így érthető, hogy az országképviselő – a neoabszolutizmus más szervezeti intézkedéseitől eltérően – nem vonult be a későbbi Magyarország stratégiai terveibe.¹⁴⁴

¹³⁹ Lásd a 9–10. jegyz.

¹⁴⁰ Lásd a 117. jegyz.

¹⁴¹ Vö. előbb feltélesen: *Lengyel, Zs. K.*: Österreichischer Neoabsolutismus i. m. 268–271.; *Uő*: Neoabsolutismus-Probleme i. m. 100. Majd *Deák Á.*: „Nemzeti egyenjogúsítás” i. m. 171–172.; *Lengyel, Zs. K.*: Neoabsolutismus oder Willkürherrschaft i. m. 311–312.

¹⁴² Szakirodalmi utalásokkal: *Lengyel, Zs. K.*: Neoabsolutismus oder Willkürherrschaft i. m. 310–312.

¹⁴³ *Harm-Hinrich Brandt*: Das Projekt der Landesvertretungen 1851–1859. In: *Der österreichische Neoabsolutismus als Verfassungs- und Verwaltungsproblem. Diskussionen über einen strittigen Epochenbegriff*. Hg. Harm-Hinrich Brandt. Wien–Köln–Weimar 2014. 313–382.

¹⁴⁴ *Lengyel, Zs. K.*: Zum Problem der Landesvertretung i. m. 385–411.

A köztisztviselők toborzása és az álláshelyek elosztása a véglegesnek szánt, ám többszörösen ideiglenes definitívum éveiben is közvetlenül vagy közvetve érintette a neoabszolutizmus fejlődési távlatainak kérdését.¹⁴⁵ Eldöntetlen volt és maradt – egyéb kulcsfontosságú elvek mellett – a nemzeti jogegyenlőség terjedelme és hatósugara. E bizonytalanság fő oka abban rejlett, hogy a birodalmi vezetés élén nem alakult ki egységes nézet a *Magyarországért* vagy *Magyarországgal* kialakítandó államfelfogás ügyében. Bach a birodalmi centralizmus fő stratégiájaként Magyarországgal tervezett, amelynek különleges helyzetét így elvitatni igyekezett. A belügyminiszter az évtized elejétől annak a kormányzati iskolának a vezetőjévé nőtte ki magát, amely a nemzetiségek egyenlőségét az egész birodalom összetartozásának szempontjából károsnak tartotta, és azt a nemzetiségek közötti egyensúllyal kívánta felváltani. Bach e problémakörben számíthatott a magyarországi katonai és polgári kormányzóság támogatására, amely ellenezte a nemzeti szempontok szerinti elhatárolást. Következően Magyarországot közigazgatási beosztása során pusztán egyes járásokban vették figyelembe az etnikai-kulturális hovatartozásokat, és a kerületekben nem alkalmazták átfogóan az egyenlőség elvét.¹⁴⁶

Bach politikai felfogását szemlélteti, hogy a magyarországi országképviseletek ügyét taglaló tanácskozások során a leendő intézmény öt közigazgatási területre való feldarabolását javasolta, mert attól tartott, hogy egyetlen ilyen intézmény a koronaország önállóságának kedvezett volna, így fellazítva az összbirodalmi egységet. Az 1850-es évek közepén a belügyminiszter koncepciója már határozottan a birodalmon belüli nemzeti érdekek összeolvasztására irányult, ahelyett, hogy külön-külön előmozdította volna fejlődésüket.¹⁴⁷

A Birodalmi Tanács viszont Magyarország politikai egységét megőrzendőnek vélte, igaz, „bizonyos korlátozásokkal”.¹⁴⁸ Kübeck elnöknek egyszer emlékeztetnie kellett Bach belügyminisztert erre az uralkodó által jóváhagyott rendelkezésre, amely megfelelt a Magyarországért opciónak is.¹⁴⁹ Ez a nézetkülönbség tetőződött azáltal, hogy Bach a birodalmi egység megszilárdításának gondolatával mindegyre eltávolodott a nemzeti jogegyenlőség alaptételétől. A belügyminiszter a bécsi minisztertanácsban kezdettől fogva azon elképzelést pártolta, hogy a magyarországi

¹⁴⁵ *Uő*: Neoabsolutismus-Probleme i. m. 83–84.

¹⁴⁶ *Deák Á.*: Közigazgatási határok i. m. 1056–1058., 1065–1066., 1074.

¹⁴⁷ *Lengyel, Zs. K.*: Zum Problem der Landesvertretung i. m. 410.; *Seiderer, G.*: Oesterreichs Neugestaltung i. m. 446.

¹⁴⁸ ÖStA HHStA RR OK 6. d., 1853: 167 (aug. 2.). Kübeck előterjesztése Ferenc József császárhoz. Bécs, 1853. júl. 27.

¹⁴⁹ ÖStA HHStA RR OK 13. d., 1855: 350, 44. Kübeck előterjesztése Ferenc József császárhoz. Bécs, 1855. ápr. 22. Az 1852. okt. 27-i legfelsőbb határozat szerint „királyság” volt és maradt Magyarország elnevezése. – ÖStA Finanzarchiv [Pénzügyi Levéltár], Allgemeine Abteilungen des k. k. Finanzministeriums, V: (alt) Ungarisch-siebenbürgische Abteilung (1849–1855). 1852: 16066.

közigazgatási kerületeket valamikor koronaországokká szervezzék át, s ezáltal akadályozzák meg a magyar fennhatóság visszatérését. A nemzeti jogegyenlőség elvének visszavonása lényegében a birodalom belső összetartozásának erősítéséért történt, ami egyúttal a magyar politikai elit esetleges törekvéseinek gyengítését is megkövetelte.¹⁵⁰ Bach nemcsak a külhoni tisztviselők beáramlását próbálta elősegíteni, hanem Magyarország felső politikai hatóságai révén oda kívánt hatni, hogy a köztisztviselőség erőteljesen képviselje az összbirodalmi eszmét.¹⁵¹

E sorok írója 2008-ban Alexander Bach legfőbb irányelvének nevezte a nemzetek feletti, de a német elem túlsúlya révén végső soron egységesített nemzetállam gondolatát, felvetve ezáltal a nemzetközi szakirodalomban eladdig figyelmen kívül hagyott értelmezési lehetőséget.¹⁵² Ezzel különösen azt az újabb magyar szakirodalomban fellelhető álláspontot kérdőjelezte meg, amely szerint a belügyminiszter az „egységes és német nyelvű államhatalom” eszményével nem egy „német nemzetállam” kialakítására törekedett.¹⁵³ Deák Ágnes, az itt hivatkozott, 2000-ben a nemzeti egyenjogúsítás témakörében megjelent monográfia szerzője 2021-ben egy tanulmányban visszatért e kérdéskörre. Új fejtegetésével eltávolodott említett könyvében megfogalmazott álláspontjától, és kimondatlanul megközelítette e sorok írójának – jelen dolgozatban megerősített – feltevését. A bécsi kormány, szól következtetése, néhány év alatt „a nemzeti egyenjogúsítás programjától” eljutott „a nemzetek összeolvasztásának ideájáig”.¹⁵⁴

A bécsi kormányzat a közigazgatáspolitikai gyakorlatával is indokolhatta az államfelfogás német alapú szűkítését. Bach a magyarországi polgári bizottsággal folytatott levelezéséből már az évtized elején értesült a köztisztviselők munkateljesítményével kapcsolatos elégedetlenségről.¹⁵⁵ Kételyeit csak fokozták a megbízhatatlan és passzív magyar alkalmazottakról szóló jelentések, olyanokról, akik nem tudták vagy nem akarták használni a német szolgálati nyelvet. Így

¹⁵⁰ Deák Á.: Közigazgatási határok i. m. 1060–1061., 1074.

¹⁵¹ Lengyel, Zs. K.: Österreichischer Neoabsolutismus i. m. 266.

¹⁵² Uő: Neoabsolutismus oder Willkürherrschaft i. m. 298–299. Előmunkálat: Zsolt K. Lengyel: Siebenbürgen im Neoabsolutismus. Betrachtungen zu den staatsorganisatorischen Prinzipien. In: Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie. Vom Leopoldinum bis zum Ausgleich (1690–1867). Hgg. Zsolt K. Lengyel – Ulrich A. Wien–Köln 1999. 87–118., itt 115–117.

¹⁵³ Deák Á.: „Nemzeti egyenjogúsítás” i. m. 335.

¹⁵⁴ Uő: Közigazgatási határok i. m. 1075. Deák Ágnes nem tér ki a szerző szóban forgó 2008-as tanulmányára, amelynek magyar nyelvű változata egyidejűleg az általa szerkesztett szaklapban jelent meg. – K. Lengyel Zsolt: Neoabszolutizmus vagy önkényuralom? Megjegyzések a magyarországi Bach-korszak újabb historiográfiájához. Aetas 23. (2008) 3. sz. 237–255., itt 239–240. A magyar és a nem (csak) magyar kutatás közötti párbeszéd minőségéhez lásd a szerző kritikai széljegyzeteit: Lengyel, Zs. K.: Neoabsolutismus oder Willkürherrschaft i. m. 319., 122. jegyz.; Uő: Neoabszolutizmus vagy önkényuralom i. m. 255., 119. jegyz.

¹⁵⁵ Vö. ÖStA AVA MI Präs. 4, 237. d., 1851: 3986. Bach leiratfogalmazványa Geringerhez. Bécs, 1851. aug. 3.

a belügyminiszter ínyére volt, hogy Magyarország az 1849 őszen megkezdődött közhivatalnoki pályáztatásokkal jelentős vonzerőt gyakorolt a külhoni – csehországi, galíciai, sziléziai, morvaországi, bukovinai, alsó-ausztriai és más tartománybeli – álláskeresőkre, és pedig mindhárom közigazgatási ágazat alsó és középső szintjén is. Ugyanis egy pályázat sikere anyagi gyarapodással és társadalmi felemelkedéssel kecsegtetett, nyugalmazott katonáknak pedig a megélhetést biztosíthatta. De a más tartománybelieknek címzett álláskiírások nyomán kialakulhatott a belhoniakat hátráltató kivételezés látszata. A külhoniak bevonása a birodalom magyarországi közigazgatásába ráadásul aligha alapozhatta és erősíthette meg a rendszerrel való azonosulást, az eszmei kötődést a neoabszoluzizmushoz, amely saját jótéteményeinek közvetítését éppen azon más tartományokból származó köztisztviselőkre szándékozta bízni, akiknek körében csalódottság uralkodott az egyébként is idegennek érzett Magyarországon megtapasztalt munkaviszonyok miatt.¹⁵⁶

A magyar arisztokraták a maguk konzervativizmusával a dinasztia forradalomellenes világnézetéhez hasonultak. Azonban az államhatalomnak számolnia kellett a német–osztrák liberalizmussal szembeni ellenállással is.¹⁵⁷ Az örökös tartományokból származó igazságügyi köztisztviselők kirendeléséről szóló, már említett 1853. nyári tanácskozások során a Birodalmi Tanács számára – Andreas von Baumgartner pénzügyminiszter nyilatkozatának köszönhetően – ismert volt, hogy a magyar bíróságok elnökei és tanácsosai „kevés kedvet” mutattak az osztrák törvények elsajátítására. Philipp von Krauß tanácsstag ugyanazon ülésen éppen ezért „üdvösnek” nevezte a szóban forgó intézkedést, mivel „a magyar köztisztviselők, amennyiben tanulni akarnak valamit, szóbeli közléssel megtaníthatók néhány dologra”.¹⁵⁸ Egy évvel később a Birodalmi Tanácsban az a „gyakran hallott állítás” került terítékre, hogy „a magyar nemesség és az ország kiválóságai nem hajlandók erőtartalékaikat az állam szolgálatára fordítani, és hogy az abban lévők fokozatosan elhagyják azt”.¹⁵⁹ Bach ennek megfelelően egyrészt államhű tényezőként megnyerni, másrészt politikai-társadalmi befolyásában korlátozni akarta a magyarországi főnemességet.¹⁶⁰ Mivel azonban a neoabszoluzizmus

¹⁵⁶ [Josef Wizdalek]: Acht Jahre Amtsleben in Ungarn. Von einem k. k. Stuhlrichter in Disponibilität. Leipzig 1861 (a névtelen szerzőt azonosította: *Benedek G.*: Ciszlajtániai tisztviselők i. m. 62–63.). A munkaviszonyokhoz lásd *Deák Á.*: „Nemzeti egyenjogúsítás” i. m. 164–184.

¹⁵⁷ Vö. *András Vári*: Herren und Landwirte. Ungarische Aristokraten und Agrarier auf dem Weg in die Moderne (1821–1910). Wiesbaden 2008. 59–61.

¹⁵⁸ ÖStA HHStA RR OK 7. d., 1853: 194 (aug. 30.). A Birodalmi Tanács 1853. aug. 16-i ülésének jegyzőkönyve.

¹⁵⁹ Ezt az állítást gróf Zichy Ferenc, a tanácskozás egyik magyar résztvevője az ókonzervatívok köréből, hozzászólásában „alaptalan”-nak és „valótlan”-nak nevezte. – ÖStA HHStA RR GA 51. d., 1854: 267 (máj. 16.). A Birodalmi Tanács 1854. jún. 8-i ülésének jegyzőkönyve.

¹⁶⁰ *Seiderer, G.*: Oesterreichs Neugestaltung i. m. 445–446.

egyszerre akart modernizálni és egységesíteni, magyar oldalon mind a nemzeti liberálisok, mind az ókonzervatívok elutasításával kellett találkoznia: az utóbbiak a progresszivitásával, az előbbieket a birodalmi központosítás belügyminiszteri igényével szegültek szembe.

A Bach-korszak Magyarországon: idegen test vagy hasznos töréspont?

Aligha meglepő, hogy a tudományos kutatás – főleg a magyar – a neoabszolutizmus-kori Magyarországról részben mintha eleve elrendelten kedvezőtlen látteleket dolgozna ki. Annál inkább fontos feladata, hogy körültekintően szemlélje a rendszer mind rossz, mind jó oldalát. Hosszú időn át vagy elnyomó, vagy modernizáló jellemvonásának tulajdonította a döntő jelentőséget, ezzel egyszersmind jelezve, hogy az osztrák vagy a magyar történelemfelfogásban gyökerezik. A magyar historiográfia az 1990-es évekig szokás szerint idegen testként kezelte a Bach-korszakot, különösen Magyarország közigazgatástörténetében.¹⁶¹ A német nyelvű szakirodalom 1997-ben kezdte meghaladni ezt a nézőpontot, nemzetközi szinten módszer- és forrástani érveket kidolgozva az 1850-es évek megújítandó értelmezéséhez – egy olyan időszakéhoz, amelyben a magyar köztisztviselők elsősorban a bürokrácia politikailag alárendelt szintjein szolgáltak tovább, vagy kerestek s találtak állást.¹⁶² Mindazonáltal az idegenség fogalma – időbeli eltolódással és az itt említett kritikát megkerülve – bekerült az osztrák szakirodalomba. *Az osztrák minisztertanács jegyzőkönyvei 1848–1867* című bécsi kiadványsorozat 2006-ban megjelent kötetének bevezetője például azt állítja, hogy a neoabszolutista közigazgatás a „Magyarországra gyakorolt vitathatatlan pozitív hatásai ellenére” ott „idegen test” maradt.¹⁶³

Ez az álláspont a magyarországi szakirodalomban nagyjából az osztrákkal egyidőben kezdett értelemszerűen meghaladottá válni. A kimondatlanul is a korábbi nézetek ellentételeként olvasandó vélemény szerint az osztrák neoabszolutizmus magyarországi éveiben a „modern állam társadalmi és gazdasági reformjai” az „ország fejlődését inkább kedvező irányba mozdították el”.¹⁶⁴ A szerző – önmagát mind a német, mind a magyar tudományos kutatáshoz sorolva – idestova

¹⁶¹ Vö. tudománytörténeti távlatban: *Lengyel, Zs. K.*: Österreichischer Neoabsolutismus i. m. 239–258.; *Uő.*: Neoabsolutismus oder Willkürherrschaft i. m. 301–306.

¹⁶² Vö. *Uő.*: Österreichischer Neoabsolutismus i. m.

¹⁶³ *Thomas Kletečka – Anatol Schmied-Kowarzik*: Einleitung. In: Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. Abteilung II/3. Das Ministerium Schwarzenberg. 1. Mai 1850 – 30. September 1850. Bearbeitet und eingeleitet von Th. Kletečka – A. Schmied-Kowarzik. Unter Mitarbeit von Andreas Gottsmann. Wien 2006. IX–XLII., itt XXIII.

¹⁶⁴ *Deák, Á.*: From Habsburg Neo-Absolutism to the Compromise i. m. 3.

negyedszázada ebben a modernizációtörténeti megközelítésben elemzi az osztrák neoabszolutista rendszert, kitekintve magyarországi utóhatásaira a bürokrácia-történeten belül, de azon túl is. Ugyanis a folyamatosságok nemcsak az 1848 előtti, hanem az 1860 utáni időkhöz is kötik a Bach-korszakot.¹⁶⁵

Az 1860 utáni folyamatosságok azáltal váltak lehetővé, hogy az 1850-es évek neoabszolutizmusának nem sikerült Magyarországot önmagától elidegenítenie. A királyság beolvasztása egy német–osztrák egységbe nemcsak hogy kudarcot vallott, hanem még ösztönözte is Magyarország alig beindult polgárosodását.¹⁶⁶ E hatástörténet egyik fejezete a bürokratizáció során játszódtott le, magyar részvétellel, ha nem is elsősorban politikailag mérvadó tisztségekben, de legalább jelentős számarányban és az ország több vidékén. Ezért ajánlatos a Bach-korszakot nem idegen testként, hanem a magyar történelem *hasznos töréspontjaként* értelmezni, valamint a lehető legszélesebb időtávlatban és tárgyi összetettségben bemutatni – rejtett, letagadott, félreértelmezett vagy torzított utóhatásaival együtt.

Ehhez az átértelmezéshez kínálnak eszmetörténeti érveket a magyar liberálisok, akik a következő, második nemzedékükben, az Ausztriával kötött reálunióban, egyre inkább a nemzeti egységesítés és a politikai központosítás két-részes elméletéhez igazították közéleti tevékenységüket. Az államberendezkedés Bach-korszakból származó elgondolását már nem vetették el, mivel úgy vélték, hogy felhasználhatják a – végre – saját irányítású nemzetállam megszilárdítására. Eközben a korábban öszbirodalmi integrációs szerepre kiszemelt német nyelvet felváltották a magyar nyelvvel. A történeti magyar liberalizmus úttörői a kettős monarchia részállamában egyrészt a neoabszolutista gondolatkörből építkeztek, másrészt annak kudarcából nem következtek arra, hogy ők éppúgy megbukhatnak majd.¹⁶⁷

Helmut Slapnicka (1916–2006) jogtörténész késői művének egyik tanulmányát az 1853 és 1860 közötti „Szlovákia” cseh származású köztisztviselőinek szentelte. Megállapította, hogy Bécs nem kérte Magyarország túlnyomórészt szlovákok által lakott vármegyéiben a helyi erők beleegyezését a kormányzat politikájához, ugyanakkor a belhoniak kedvében akart járni a modernizációs átalakítással. Ez az eredmény helyes, de a szlovák történelemszemléletbe szűkül, mivel

¹⁶⁵ Pl. *Lengyel, Zs. K.*: Österreichischer Neoabsolutismus i. m. 276–278.; *Uő*: Neoabsolutismus oder Willkürherrschaft i. m. 314–319.

¹⁶⁶ Vö. *Kövér György*: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. 2. jav. kiad. Bp. 2004. 11–186.

¹⁶⁷ E szempont vitájához vö. *Deák Á.*: „Nemzeti egyenjogúsítás” i. m. 333–338.; *Lengyel, Zs. K.*: Neoabsolutismus oder Willkürherrschaft i. m. 318–319.; *Uő*: Neoabszolutizmus vagy önkényuralom i. m. 254.

megáll az 1860-as időhatárnál.¹⁶⁸ Viszont legalább közvetve rávilágít azon ösztönzésekre, amelyeket az osztrák neoabszolutizmus a magyar politikai eszmetörténetnek akaratlanul is nyújtott. Ugyanis a minta kis időeltolódással ugyan, de az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés után beépült a magyar birodalmi gondolkodásba. Ennek hívei az integráció felső szintjén, szövetségben a Habsburgokkal, nemzetek feletti nagyállamiságra törekedtek. A betagozódás alsó szintjén pedig megkísérelték a dinasztikus patriotizmusban gyökerező *hungaruseszmét* áttemelni a polgári korba, ahhoz, hogy a több nemzetiséget magába olvasztó politikai *natio hungarica* koncepciójával alátámasszák az egységes és központosított magyar nemzetállam dogmáját.¹⁶⁹

Az osztrák minisztertanács 1861. december 12-i ülésének jegyzőkönyve szerint „a Magyarországon rendelkezési állományba helyezett ötezer politikai köztisztviselő közül legalább kétezer” a „német–szláv tartományok”-ból származott.¹⁷⁰ Többségük hamarosan elhagyta Magyarországot, de nem magyar Bach-huszárokként szerzett rossz hírük az országban maradt – manapság is túlzásra hajlamos tudományos értékelést kiváltva egykori számarányukról a magyarországi bürokráciában.¹⁷¹ Ezzel szemben az 1850-es évek végéig foglalkoztatott belhoni közigazgatási alkalmazottak közül számosan már az osztrák–magyar kiegyezéshez vezető rövid úton elhelyezkedtek Magyarország közhivatalaiban. A tovább szolgálók vagy a szolgálatba visszatérők között nem voltak olyanok, akik a Bach-korszakban az osztrák örökös tartományok valamelyikéből érkeztek volna Magyarországra.¹⁷² Az 1867-re következő közéletben aztán inkább elhallgatták a neoabszolutista évtizedben megtörtént magyar hivatalvállalásokat. Így fel sem merült annak lehetősége, hogy a Ferenc József-i önkényuralommal szemben létezhetett aktív – de nem fegyveres – ellenállás is. Ehelyett utólag létrejött a passzív ellenállás ideológiai építménye, az osztrák neoabszolutista rendszer magyar társadalmi alakú és léptékű ellenzékének a képe. Megalkotói kivonták az 1850-es évek magyar Bach-huszárait a kiegyezés nemzedékének tűzvonalából.¹⁷³ Ezzel egyidejűleg az ismét önálló, bár nem független Magyar Királyság

¹⁶⁸ *Helmut Slapnicka*: Beamte aus den böhmischen Ländern in der Slowakei 1853–1860. Bohemia 44. (2003) 2. sz. 488–502., itt 501–502.

¹⁶⁹ *Zsolt K. Lengyel*: Ungarn und seine Nachbarn. Aus Politik und Zeitgeschichte 29–30. (2009) 40–46., itt 42–44.

¹⁷⁰ A miniszteri konferencia ülésének jegyzőkönyve. Bécs, 1861. dec. 12. In: Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. Abteilung V/3. Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff. 5. November 1861 – 6. Mai 1862. Hg. Stefan Malfèr. Wien 1985. 107–114., itt 111.

¹⁷¹ Deák Ágnes azt írta legutóbb, hogy 1852-től „a német–szláv tartományokból hivatalnokok hada került Magyarországra”. – *Deák Á.*: Közigazgatási határok i. m. 1074.

¹⁷² *Benedek G.*: Dzsenteri és Bach-huszár i. m. 8.; *Lengyel, Zs. K.*: Neoabszolutizmus-Probleme i. m. 104.

¹⁷³ *Benedek G.*: Kollektív amnézia i. m. 402–405.; *Uő*: Die Beamten in Ungarn i. m. 1217–1227.; *Deák Ágnes*: A „Bach-Zichi-huszárok”. Hivatalvállalás a Schmerling-provizórium idején. Századok

saját hatáskörébe vonta a neoabszolutizmusban beindult modernizációt, amely az osztrák–magyar dualizmusban a központosított magyar egységállam eszméjét követte.¹⁷⁴

FORCED PROGRESS

On the History and Aftermath of the Bach Era in Hungary

By Zsolt K. Lengyel

SUMMARY

The study provides an insight into the inner life of the administration of Austrian neo-absolutism, which was also an important medium of its manifestation in Hungary. It examines bureaucratisation as a phenomenon of modernisation. It characterises the administration of the imperial state in Hungary in terms of the professional-linguistic and political competence of public officials on the one hand, and the participation of foreign and domestic employees on the other. The author examines the practice of public administration in conjunction with the political theory of neo-absolutist administration in order to conclude by arguing for the organic integration of the Bach era into the history of Hungary, with a view to Austro–Hungarian dualism.

149. (2015) 1135–1162.; *Hermann Róbert*: A Bach-huszár és a huszárcapitány. Jakab Elek ismeretlen (fél)munkája. *Korunk* 22. (2011) 5. sz. 49–59.; *Pap J.*: Magyarország i. m. 277. A passzív ellenállás tudományos megítéléséhez lásd *Deák Á.*: „Nemzeti egyenjogúsítás” i. m. 142–190.; *Lengyel, Zs. K.*: Neoabszolutizmus oder Willkürherrschaft i. m. 307–312.; *Pajkossy Gábor*: Deák és Inkey Szidónia. In: „Jól esik köztetek lenni...” Női sorsok, szerepek Deák Ferenc környezetében. Szerk. Kiss Gábor. Zalaegerszeg 2015. 59–89., itt 62–63., 69–70.

¹⁷⁴ *Lengyel, Zs. K.*: Ungarn und seine Nachbarn i. m. 42–44.; *Joachim von Puttkamer*: Kein europäischer Sonderfall. Ungarns Nationalitätenproblem im 19. Jahrhundert und die jüngere Nationalismusforschung. In: *Das Ungarnbild der deutschen Historiographie*. Hg. Márta Fata. Stuttgart 2004. 84–98.

Szvák Gyula

RÁTZ KÁLMÁN NYILAS „RUSZISTA” PORTRÉJÁHOZ

A 20. század első, magyar szerző által írt *Oroszország története* 1943-ban jelent meg.¹ Több mint 600 oldalas korrekt munka, ruszo- vagy szovjetofóbiának nyoma sincs benne. Tudományos-népszerűsítő kézikönyvhöz illően bőséges kronológia, gazdag képanyag, alapos szakirodalmi tájékoztató segíti az érdeklődő olvasót. Az összefoglalás a kor színvonalán áll, szerzője nemcsak a nyugati, hanem az orosz történetírás legjavából merít: egyszerre használja a legnagyobb orosz történetírók, Szergej Szolovjov, Vaszilij Kljucsevszkij, Pavel Miljukov, vagy a marxista Mihail Pokrovszkij szintéziseit, de beemeli forrásai közé a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja történetéről szóló kötetet is. A lapok még a háború kellős közepén is méltányolják a szerző tárgyismeretét és kiegyensúlyozottságát,² csak a szélsőjobbról éri kritika a kötetet: a német megszállás után hamarosan be is tiltják,³ a szerzőt pedig a németek Mauthausenbe hurcolják.

„Kard ki kard!”

A mű precedens nélküli nemcsak keletkezésének idejét tekintve, hanem abban az értelemben is, hogy semmilyen érdemi előzménye nincs a korabeli magyar történeti ruszisztikában. Valójában a két háború között a magyar történészek nem tartották feladatuknak az orosz történelem kutatását, így ez utóbbi részdiszciplína ekkor még nem is létezett. Az orosz filológiának és az orosz irodalom recepciójának e tekintetben sokkal nagyobb hagyományai és eredményei voltak Magyarországon.⁴

A kötetet jegyző Rátz Kálmán⁵ ugyanakkor elmondhatta magáról, hogy addigra – meglehetősen tematikai gazdagságban – már több könyvet is publikált. A sort *Az oroszországi cseh-szlovák légió története* című, 1930-ban megjelent könyv nyitotta meg, ezt követték az Afrika történetéről és Mongóliáról szóló

¹ *Rátz Kálmán*: Oroszország története ősidőktől 1917. november 6-ig. Bp. 1943.

² Vö. pl. „Urak, parasztek harcát, tókések, munkások ellentéiteit, ha csak futólag is, de a körülményekhez képest tárgyilagosan és áttekinthetően ismerteti a könyv.” – *Veres Péter*: Olvasás közben. Magyar Csillag, 1943. december 15. 737.

³ Budapesti Közlöny, 1944. május 13. 7.

⁴ *Széchenyi Ágnes*: Az orosz irodalom recepciója Magyarországon (1825–1945). In: *Az orosz birodalom születései*. Szerk. Frank Tibor. Bp. 2016. 357–369.

⁵ Földbirtokos családban született Komáromban 1888. aug. 10-én. A nagyváradi hadapródiskola elvégzése (1907) után tiszthelyettes, majd 1908-tól lovastiszt. Több kitüntetést és sebesülést szerzett a keleti fronton.

kötetei, de írt az utópista szocialistákról is.⁶ *A pánszlávizmus története* címet viselő, 1941-ben megjelent ambiciózus munkáját a korabeli kritika igen hasznosnak és informatívnek ítélte annak ellenére, hogy – akárcsak a cseh-szlovák légióról írt műve esetében – hiányolta belőle a források jegyzékét és a korrekt adatolást, tehát tudományos értelemben vett hiányosságait is számonkérte rajta.⁷ Rátz jegyezte ugyanakkor a *Nyilaskeresztes Füzetek* 5. darabját, *A magyarság és zsidóság* címűt is.

Csak találgatni tudjuk, hogy miként keveredett a m. kir. budapesti 1. honvédhuszárezred első század első szakaszának hadnagya, majd kapitánya a ruszisztika ingoványos talajára. E tanulmány az e területen való „helytállásának” kérdését kívánja középpontba állítani. S mivel életének átfogó tudományos feldolgozása még várat magára (viszont számos, gyakran egymásnak ellentmondó információ került vele kapcsolatban napvilágra), pályáivének rekonstruálási kísérlete során több életrajzi elem is szükségképpen korrigálásra és új megvilágításba kerül.

Rátz az első világháború keleti hadszínterén korán fogságba esett, 1915-ben pedig hivatalosan halottnak nyilvánították⁸ (édesapja a korabeli híradások szerint már a koporsóját is megvette⁹). Majd jött a hír a megmeneküléséről, azután egy másik ismételten a haláláról, míg a bizonyosságot végül egy Kijevből küldött telegramm adta meg, amelyben Rátz sürgősen pénzt kért atyjától.¹⁰ Egy 1915. december 31-én készült fénykép tanúsága szerint az új év már a tomszki hadifogolytáborban találta,¹¹ ahol elég hamar hatásköri vitába keveredett a későbbi kommunista miniszterelnökkel, Münnich Ferencsel.¹² Ellenőrizhetetlen források szerint Taskentből tisztársaival a finn határra ment titokban, ahol elfogták, Pétervárra vitték, ahonnan ismét megszökött, és 1918 februárjában már idehaza volt.¹³ Hadifogsága alatt feltehetően megtanult valamelyest oroszul (közel se tökéletesen, ahogy azt moszkvai útján később a szovjet hivatalnokok megállapították,

⁶ *Rátz Kálmán*: Az oroszországi cseh-szlovák légió története. Bp. 1930; *Uő*: Afrika ébred. Bp. 1936; *Uő*: Mongólia a Távolszél-Kelet ütköző állama. Bp. 1938; *Uő*: Utópista szocialisták: tanulmány. Bp. 1941.

⁷ A pánszlávizmus történetét pl. olyan hasznosnak gondolták, hogy a Kisebbségkutatás Könyvek című sorozatban hat évtizeddel később újra megjelentették (Lucidus Kiadó, Bp. 2000), bár az utószót író Szarka László a kötet 417. oldalán figyelemre méltó megjegyzést tett a mű önellentmondásai kapcsán: „Mintha más kéz írta volna ezeket a sorokat”.

⁸ Hősök halála. Pesti Hírlap, 1915. július 8. 12.

⁹ Rátz főhadnagy meghalt. Váci Hírlap, 1915. szeptember 5. 2.

¹⁰ Megcáfolt halálhírek. Váci Hírlap, 1915. augusztus 1. 3.

¹¹ Orosz fogságban. Ország-Világ, 1918. február 24. 110.

¹² *Münnich Ferenc*: Önéletrajzi részlet. Új Írás 6. (1966) 11. sz. 85.

¹³ Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára (a továbbiakban: HM HIM HL), I. 55. Felülvizsgálati iratok, Rátz Kálmán, 411. doboz. (a továbbiakban: Rátz Kálmán/Füv. 411. d.) M. kir. budapesti honvéd városparancsnokság 4. bizonylat jkv. sz. 1943, Korvázlat Rátz Kálmánról.

vagy ahogy szolgálati lapján magát besorolta¹⁴), és minden bizonnyal így lett később az „oroszság” a választott témája.

Hivatása szerint katonatiszt volt, és karrierjét is ezen a téren, a szervezkedő bajtársak között képzelte el. A háború végén egyik alapítója volt, s majdnem elnöke lett a MOVE-nek. Egyes források szerint kevesen múltott, hogy nem Gömbös Gyula, hanem ő lett a szervezet országos elnöke. Rátznak – vagy ahogy akkortájt javarészt írta: Rácznak – a budapesti elnökség maradt.¹⁵ E minőségében sztrájkra hergelte laktanyája tisztjeit, amiért a kormány lefogatta, és 1919 februárjában börtönbe zárta: a tanácskormány teljes ideje alatt büntetését töltötte.¹⁶ Ez két szempontból is döntő fordulatnak számított későbbi pályáján. Egyrészt azért, mert Gömbös gyakorlatilag beáldozta őt a hatóságoknak, másrészt így kimaradt a tisztársak – Prónay, Héjjas, Ostenburg – különítményeseinek erőszakos fellépéseiből, és neve később sem volt összefüggésbe hozható azok véres tetteivel. Egy fajvédő klubban történt incidenst követően öntudatosan vallotta, hogy ő sosem volt „különítményes”.¹⁷

Ez azonban nem fedte teljesen a valóságot. Valamilyen kisebb csapata mégis lehetett, amelynek élén – „Komárom hadibiztosaként” – részt vett a felvidéki védelmi harcokban,¹⁸ majd a „Ruszká-Krajna” hazai önkénteseinek vezetője lett,¹⁹ és „autós” brigádjával ott volt a második királypuccs elhárításánál is.²⁰ Amíg tehát módja volt rá, akár gerillaparancsnokként is aktívan harcolt az „irredentáért”, azután pedig a MOVE-ben tevékenykedett mindvégig szoros kapcsolatot ápolva az „elbocsájtott légió” tagjaival.²¹ Ez a kapcsolati háló segíthetett neki abban,

¹⁴ HM HIM HL Rátz Kálmán/Füv. 411. d. Toldalék Rátz Kálmán őrnagy minősítvényi táblázatának fogalmazványi példányához az 1931. évre: „Oroszul és ukránul: szóban és írásban gyengén”.

¹⁵ *Dósa Rudolfné*: A MOVE megalakulása és tevékenysége az 1918-as polgári demokratikus forradalom időszakában. Hadtörténelmi Közlemények 15. (1968) 476.

¹⁶ Tiszti sztrájkot akartak szervezni ellenforradalmi céllal. Népszava, 1919. február 19. 5.

¹⁷ A fajvédő vendéglátás bírói tárgyalása. Népszava, 1925. december 16. 11.

¹⁸ „Én ott állottam a komáromi hídon, amelyet egy borongós 1919 január elejei téli napon az utolsó fegyveres és szervezett magyar katonákkal elhagytam mint Komárom várának és Mátyusföldnek katonai biztosa.” – Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója I–XIX. Bp. 1939–1944. (a továbbiakban: KN 1939–1944) XIX. 356. ülés, 1943. dec. 16. 170.

¹⁹ Vö. *Pavlenkó Iván*: Harc a közös lengyel–magyar határért. Pesti Napló, 1938. október 16. 38. A cikk szerzője szerint Rátz a máramarosi alispán vejeként érdekelt volt a harcokban és 1920 júliusában átvette a ruszin csapatok parancsnokságát. Rátz később lengyelországi „bizalmas kiküldetésben” való részvételéről is beszélt a honvédelmi miniszternek 1933. március 26-án írt kérvényében. – HM HIM HL Rátz Kálmán/Füv. 411. d.

²⁰ *Fogarassy László*: IV. Károly második restaurációs kísérletének katonai története. Hadtörténelmi Közlemények 18. (1971) 339.; *Utó*: Prónay Pál emlékezései az 1921. évi nyugatmagyarországi eseményekről. Negyedik rész. Soproni Szemle 40. (1986) 314.

²¹ Egy becsületbírói ügyben pl. ő volt Gömbös Gyula megbízottja. – Egyoldalú jegyzőkönyvet vettek fel a Rátz-Gömbös afférban. Pesti Napló, 1925. július 1. 6. Kozma Miklós szerint tisztársáival alkotott csoportja „kicsi, de egységes, határozott és merész” volt. – Kozma Miklós: Az összeomlás 1918–1919-ben. Köröstarhány–Kápolnyásnyék 2019. 75.

hogy a harcok elültével kiszolgált századosként, majd őrnagyként vargabetűket téve egy időre meghúzza magát a Hadtörténelmi Levéltárban.

Rátz kéziratos német nyelvű önéletrajzában azt írja, hogy 1925 és 1935 között a „Hadilevéltárban” dolgozott.²² Valójában azonban – az 1925-ben „nem kielégítő” minősítéssel végzett törzstiszti tanfolyam²³ után – a levéltárban két részletben eltöltött idő összesen nagyjából négy évet tett ki. 1928 után helyi alkalmazású tisztt, altanácsnok volt Makón. 1930-tól vagy betegállományban vagy „várakozási illetményen” volt, s csak 1934. június 30-án került vissza a honvédelmi miniszter jóvoltából a levéltár létszámfeletti állományába, ahonnan „rokkant, mindennemű szolgálatra alkalmatlanként” 1935. január 1-jével nyugdíjba helyezték.²⁴ Nyugdíjkérelme benyújtása után, 1934. július 10-én tényleges alezredesi előléptetést kért a kormányzótól egy, számos önéletrajzi elemet tartalmazó levélben.²⁵ (Innen tudjuk meg például, hogy teljesen vagyontalanná vált, miután a családi birtok áráért félmillió korona értékben jegyzett hadikölcsönnel csődbe jutott.)

Gondolhatnánk, hogy a „Hadilevéltárban” talált rá kutatói, tudományos vénájára, de munkája természetét, tartalmát illetően nincsenek pontos információink. Korai katonai minősítései sem emelték ki intellektuális kvalitásait, és egészen 42 éves koráig nem leljük nyomát hasonló ambícióknak sem. (A csehszlovák légióiról szóló könyvének megjelenésekor még altanácsnok testnevelési oktató volt Makón, akit felettese ekként jellemzett: „Vígkedélyű, határozott, megállapodott jellem, élénk vérmérséklettel, jó szellemi képesség és felfogással.”²⁶) Bátor, sőt vakmerő, igazi krakéler figura volt, aki fiatal tisztként azonnal kardot rántott, amikor a hölgytársaságát valaki a villamoson túlságosan „fixírozta”,²⁷ a tudományhoz azonban nem mutatott sok kötődést.

A levéltárban azonban rengeteg anyaggal találkozhatott: hadijelentésekkel, harctéri tanulmányokkal és igen sok hadifogoly-visszaemlékezéssel.²⁸ Ezekből állíthatta össze *Az oroszországi cseh-szlovák légió története* című adatokban gazdag, ám a szerzői énnak kevés helyet hagyó, a csehgyűlöletet középpontba állító, egyszerű

²² Idézi *Lengyel András*: József Attila, Rátz Kálmán és „A nemzeti szocializmus”. Forrás 34. (2002) 12. sz. 112.

²³ HM HIM HL I. 31. M. Kir. Honvédelmi Minisztérium, Rátz Kálmán/el.n.8.osztály-1934, Rátz Kálmánnal kapcsolatos irat.

²⁴ HM HIM HL Rátz Kálmán/Füv. 411. d. Csongrád-Arad-Torontál vármegyék Testnevelési és Nép-gondozó Felügyelősége „Felülvizsgálat táblázata”, illetve „Toldalék az 1933. évről”

²⁵ HM HIM HL I. 31. M. Kir. Honvédelmi Minisztérium, Rátz Kálmán/el.n.8.osztály-1934, Rátz Kálmánnal kapcsolatos irat. Köszönöm Számvéber Norbert igazgató úrnak, hogy erre az iratra felhívta a figyelmemet, csakúgy, mint Farkas Ádámnak és Schrek Katalinnak a technikai segítséget.

²⁶ HM HIM HL Rátz Kálmán/Füv. 411. d. Toldalék az 1933. évi minősítvényi táblázathoz 1933. márc. hó végével.

²⁷ Erre való a katonakard? Népszava, 1913. május 6. 9.

²⁸ A nevéhez azonban egyetlen önálló munka sem fűződik a levéltár anyagában.

stílusban megírt, gyengécske, a tudományos publikálás alapkritériumait nélkülöző kötetét.²⁹ A kordivatnak is adózhatott ezzel, ugyanis Nyugaton több hasonló tematikájú munka is megjelent azidőtájt, és Konstantin Szaharov tábornok, szibériai hadúr művét is több nyelvre lefordították,³⁰ többek közt magyarra is.³¹ A tábornok a magyar kiadás kapcsán többször is ellátogatott Magyarországra, előadásokat tartott, amelyekről a napi sajtó részletesen beszámolt.³² Érdekes azonban – különösen nem sokkal későbbi aktív közszereplései, kiterjedt publicisztikai tevékenysége fényében –, hogy sehol nem találjuk nyomát annak, hogy Rátz ezeken az őfőméltósága által is megtisztelt eseményeken bármilyen minőségben is részt vett, vagy a kötetre – akár csak egy aprócska ismertetés, méltatás erejéig – reagált volna.

A toll fegyverével

A „szellemi fordulat” előzetes tollpróbájára 1931 végén, a debütálásra azonban csak 1932-ben az októberi forradalom 15. évfordulójának apropóján került sor. Az 1931. októberi cikk majdnem egy teljes kolumna volt a *Budapesti Hírlap*ban a magát rutinos hírlapíróként és oroszszakértőként pozicionáló, ám publicista-ként még ismeretlen szerzőtől, amelyben elsősorban orosz ügyekben tette helyre „műkedvelő kollégáját”, a szerinte dilettáns tollforgató Károlyi Imre grófit.³³ Egy év múlva a *Pesti Napló*ban ismét egy zavarba ejtő műfajú cikkel jelentkezett – immár egy teljes kolumnán. A leginkább tárcajellegűnek nevezhető írásban egyszerre szubjektív, helyenként zavaros és fantasztikus visszaemlékezéseket közölt 1917 novemberének Péterváráról.³⁴ Az írást Rátz Kálmánként jegyezte, míg az akkor tájt a *Magyar Katonai Szemlé*ben megjelent, *A bolsevizmus győzelmének 15-ik évfordulójára* című cikkét Rátz Kálmán ny. őrnagyként. Ennek fő megállapítása, hogy a szovjeteknek „mindig szemük előtt lebeg Lenin dogmává tett kijelentése: két-féle gazdasági és társadalmi rendszer a földön egymás mellett huzamosabb ideig

²⁹ M. Á.: Rátz Kálmán: Az oroszországi cseh-szlovák légió története. (Ism.) Hadtörténelmi Közlemények 31. (1930) 262.

³⁰ K. V. Sacharov: Českie legiony v Sibiri (Českské predatel'stvo). Berlin 1930.

³¹ Konstantin W. Szaharov: A cseh légiók Szibériában (Eckhardt Tibor előszavával). Bp. 1932.

³² Előadások. Magyar Hírlap, 1932. március 2. 8.; Előadás Csehszlovákiáról. Pesti Hírlap, 1931. április 30. 12.

³³ Rátz Kálmán: Játék a tüzzel. Megjegyzések Károlyi Imre gróf könyvéhez. Budapesti Hírlap, 1931. október 4. 7. Nagy valószínűséggel ennek a cikknek is vitatott a szerzősége, ugyanis a kommunista Madzsar-kör konspiratív módon már a Károlyi-féle könyv kéziratát is „javította”. Erről Lázár Vilmos később részletesen beszámolt. – Lázár Vilmos: Madzsar Józsefről szólva. In: Lázár Vilmos: Egy emlékirat lapjaiból. Bp. 1976. 144–149.

³⁴ Rátz Kálmán: Petrográd, 1917. november. Pesti Napló, 1932. november 13.

fent nem állhat”.³⁵ A *Társadalmi Szemlében* Magyar Kálmán álnéven publikált egy igen képzavaros, roppant egyszerű, ám „virtigli marxista” cikket.³⁶

Ettől kezdve Rátz Kálmán ontotta az írásait. A kor talán legnépszerűbb lapjába, a *Pesti Naplóba* 1938-ig 95 cikket írt³⁷ (később a számot 170-re tette³⁸), összesen pedig több százat küldött a legkülönbélebb orgánumokba. Ezzel párhuzamosan óriási ismeretterjesztő munkát végzett: rendszeresen fellépett a Magyar Rádióban (egy ízben például Bartók Béla követte őt az adásban³⁹), nyilvános előadásokat tartott, s gyakran szerepelt előadóként a Magyar Külügyi Társaságban is. Születtek cikkei, előadásai a macedónokról, az olasz–abesszin háborúról, a spanyolokról, Afrikáról, a Távol-Keletről, Tibetről, Mandzsúriáról, Piłsudski tábornokról, Litvániáról, Holland Kelet-Indiáról, Japánról, Egyiptomról, Afganisztánról, Albániáról, az ón, a kaucsuk világgazdasági szerepéről. Legfőképpen és legtöbbit azonban az általa Uniók Köztársaságnak nevezett Szovjetunióról írt. Rövid időn belül elismert „katonai és gazdaságpolitikai” szakírónak és oroszszakértővé vált. A folyamatot doktori címe koronázta meg: 1936 végén a Debreceni Egyetem addigi munkássága elismeréseként doktorrá avatta. Erről a korabeli sajtó is megemlékezett.⁴⁰

Lengyel András hívta fel arra a figyelmet, hogy Rác (Rátz) Kálmán és Gömbös Gyula pályáját érdemes szinkronban szemlélni.⁴¹ 1919-ben még úgy tűnhetett, hogy léket kapott a barátságuk, amikor a forrófejűen viselkedő Rácztól Gömbös a MOVE elnökeként elhatárolódott. Sőt, Böhm Vilmos akkori hadügyminiszter egy sajtóvitájuk apropóján erre még szélsőségesebb minősítést alkalmazott: „Rác Kálmán százados letartóztatási afférjában – enyhén szólva – inkollegiális eljárást tanúsított [...] denunciálta [ti. Gömbös – Sz. Gy.]”.⁴² Együttműködésük – a fentebb idézett becsületbírósi ügy tükrében is – ennek ellenére az egyre

³⁵ *Uő*: A bolsevizmus győzelmének 15-ik évfordulójára. Magyar Katonai Szemle 2. (1932) 12. sz. 57.

³⁶ Vö. „A világ burzsoáziája azt reméli, hogy mérgezőgázzal elöntött hullamezők árán tarthatja fenn megrendült osztályuralmát.” – *Magyar Kálmán*: A gázháború veszedelmei a dolgozó tömegekre. *Társadalmi Szemle* (1932) 261.

³⁷ A *Népszava* 90 cikkéről tudósított. – Harsogó derűtség az új zöldinges körül. *Népszava*, 1938. december 15. 2. A lap által idézett képviselőházi ülésen azonban Rátz 95-öt említett, és összes cikkei számát ötszázban jelölte meg. – Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója I–XXII. Bp. 1935–1939. (a továbbiakban: KN 1935–1939) XXI. 353. ülés, 1938. dec. 14. 48., 50.

³⁸ Nyisztor Zoltán „tollhegyen”. Milyen érzés az, ha valaki saját „tollhegyével” szúrja meg magát? *A Holnap*, 1944. január 11. 1.

³⁹ Rádióközlemény. *Népszava*, 1935. szeptember 7. IV.

⁴⁰ A rektor „az egyetem nevében büszkeségét fejezte ki, hogy Rátz Kálmán a debreceni egyetem doktorává lett”. Az új doktorok nevében Rátz Kálmán mondott köszönő beszédet. – Rátz Kálmán doktorrá avatása a debreceni egyetemen. *Pesti Napló*, 1936. december 6. 18.

⁴¹ *Lengyel A.*: József Attila, Rátz Kálmán i. m. 114.

⁴² *Böhm Vilmos*: Ellenforradalmár vagy októbriista volt-e Gömbös 1919 elején? *Népszava*, 1923. július 10. 3.

nagyobb jelentőségre emelkedő és pénzforráshoz jutó MOVE-ben töretlen maradt, sőt Gömbösnek 1928-ban honvédelmi államtitkárként, majd két évre rá miniszterként lehetősége nyílt arra is, hogy néhány baj- és elvtársát álláshoz juttassa.

A döntő fordulatra azonban 1932-ben került sor a kapcsolatukban, amikor Horthy felkérte Gömböst miniszterelnöknek. Innentől kezdve megsűrűsödtek a lakásán a bizalmi körébe tartozó emberei részvételével zajló programegyeztető összejövetelek, melyek némelyikén Rác is részt vett.⁴³ Nagy valószínűség szerint itt mindenkinek meghatározták a jövőbeni feladatát. Rác képviselői mandátumát például annak köszönhette, hogy Gömbösnek lojális parlamentre volt szüksége. A miniszterelnök azonban prioritásként kezelte a sajtó- és propagandamunkát,⁴⁴ nem véletlenül került a „kemény magba” Kozma Miklós, Antal István és Marton Béla is. A fajvédő ideológia alapvetés és a szociális kérdések napirenden tartása adott volt számukra.

Rác (Rátz) Kálmánnak ezen a számára ismeretlen terepen kellett bizonyítania mindenféle szakirányú végzettség, szakmai előélet és – az első, nevéhez kötött írásából kiindulva – mindenfajta írói, történelmi tehetség nélkül. Gömbös tehát segített – talán a börtönhónapokat is jóvá akarta tenni egykori tisztársának –, de ennek megkérte az árát. Rácznak teljesítenie kellett. Pár évvel később, Gömbös hirtelen halála után megejtő őszinteséggel vallotta meg az őt pocskondiázó jobboldali parlamenti többségnek: „Bebizonyítom, hogy én a Pesti Naplóba Gömbös Gyula engedelmével, sőt óhajával írtam [...]. Nem akartam odaírni, de ő azt mondta, hogy csak írjak, mert olyan tömegeket befolyásolok, amelyeket másképpen nem lehetne befolyásolni. Gömbös Gyula engedelmével tartottam előadást a nyomdászok szakszervezetében.”⁴⁵ Lengyel András joggal feltételezi, hogy néhány telefonhívás is kellett a miniszterelnöki titkárságról pár szerkesztőségbe,⁴⁶ hogy szóba álljanak egy obsitos katonával. A lényeg azonban, hogy a cikkeket meg is kellett írni valakinek...

Itt jönnek a „képbe” a Bucsiniszky és a Japán kávéházban kártyázó illegális kommunisták. Többen is annak a gyanújuknak adtak hangot a korabeli szemés fültanúk közül, hogy Rác/Rátz egyfajta szuperügynök volt,⁴⁷ aki megnyerő egyéniségével hamar beépült a kvaterkázó kommunisták közé. Tény azonban, hogy soha senkit nem buktatott le, sőt sokaknak segített is. Ettől még lehetett mély fedésben lévő speciális ügynök, ám a történet összeesküvés-elmélet nélkül

⁴³ *Kónya Sándor*: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megeremtésére. Bp. 1968. 34.

⁴⁴ *Vonyó József*: Gömbös Gyula. Bp. 2014. 194–196.

⁴⁵ KN 1935–1939, XXI. 353. ülés, 1938. dec. 14. 50.

⁴⁶ *Lengyel A.*: József Attila, Rátz Kálmán i. m. 114.

⁴⁷ *Vö. Tamás Aladár*: Találkozások, csalódások. Magyar Hírlap, 1968. november 24. 11. Szabolcsi Miklós szintén a kortársakra hivatkozik. – Tudósportrék: Szabolcsi Miklós. Új Dunatáj 3. (1998) 3. sz. 81.

is megállja helyét: a kommunistáknak pénzre és nyilvánosságra volt szükségük, az őrnagynak pedig írástudó emberekre, így könnyen egymásra találhattak.

A Rátz-történetnek ez a legkidolgozottabb része, ugyanis ezekbe az asztaltársaságokba József Attila is bejáratos volt, aki valamikor 1932 végén, 1933 folyamán megismerkedett az őrnaggyal, s elég gyorsan bizalmába is fogadta. Az irodalomtörténészeknek így módon Rátz igen hamar a látókörébe került, amikor előbukant a költő *A nemzeti szocializmus* című kézirata, és nagy energiákat fordítottak a kontextus feltárására. Kiváltképp Lengyel András ásott az ügy mélyére.⁴⁸ Itt talán ebből csupán annyi a fontos, hogy egy későbbi dedikáció tanúsága⁴⁹ és Szántó Judit – a kritikuskos által bizonyos fenntartásokkal kezelt – visszaemlékezései szerint József Attilának legalábbis nem derogált az egykori huszártiszt társasága.

Lényegesebb szereplők a költő további két közeli ismerőse, az újságíró és szerkesztő Danzinger (Agárdi) Ferenc és Lázár Vilmos, mindketten illegális kommunisták, eredeti foglalkozásuk szerint orvos és mezőgazdász, akik – nem teljeskörűen tisztázott, de alább részletezett okokból – Rátz bedolgozói, korabeli szóval „négeri” lettek. Mivel mindketten megérték a fasizmus alóli felszabadulást, később ezt nyilvánosan is megvallhatták. Az *Afrika ébred* és az *Utópista szocialisták* című műveket ezért az újabb adattárak és lexikonok már Agárdi Ferenc néven (és Rátz Kálmán „álnéven”) regisztrálják, de a *Mongólia, a Távol-Kelet ütköző állama* című könyvről is kiderült, hogy valójában Lázár Vilmos írta. Lázár maga még „jóval több, mint másfél száz” Rátz-cikket is Agárdinak tulajdonít. Agárdinak – Rátzcal ellentétben – mindehhez megvolt a tudása és a kompetenciája már egyetemista kora óta. Lázár szerint egykori barátja igazi polihisztorként például minden, Bécsben fellelhető katonai tárgyú lapot és könyvet átolvasott, és arról széles baráti körben beszámolt.⁵⁰

Kérdés, hogy a két szerző miért állt Rátz szolgálatába. Lázár erre évtizedek távlatából így emlékezett vissza: „Madzsar,⁵¹ bizonyos konspirációs okokból, kapcsolatot tartott fenn a munkásmozgalomtól egész távol álló személyekkel is. Magas összeköttetésű, politikailag érvényesülni kívánó dzsentrik, gyors karrierre vágyó állami funkcionáriusok, közéleti babérokra aspiráló arisztokraták és kissé bonapartista hajlamú katonatisztek voltak ezek. Madzsar sajátos képességével, bizonyos fokig, pozitív irányban tudta hasznosítani ezeknek a fantasztáknak

⁴⁸ Legújabbban: *Lengyel András*: „A József Attila-filológia crux-a”. A csodaszarvas datálásához. Forrás 53. (2021) 9. sz. 52–64.

⁴⁹ *Bíró-Balogh Tamás*: József Attila és Rátz Kálmán kapcsolatának történetéhez. Egy újabban előkerült dedikációról. Forrás 54. (2022) 12. sz. 60.

⁵⁰ *Lázár Vilmos*: Emlékek a hőskorból. Népszabadság, 1972. január 9. Melléklet 5.

⁵¹ Madzsar József orvos, természet- és társadalomtudós, főkönyvtáros, államtitkár, népbiztoshelyettes, szerkesztő, az 1930-as évek első felében az illegális kommunisták vezető alakja, emigrációban Sztálin agyonlövötte. – Magyar életrajzi lexikon. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Bp. 1967.

nemegyszer patológikus hiúságát. Elsősorban írásra biztatta őket, valamint arra, hogy hallassák szavukat a parlamentben, s minden lehetséges helyen. Néhányunkat – közöttük Agárdit – megismertetett velük azzal az ajánlással, hogy anyagot szolgáltatunk írásaikhoz, beszédeikhez. És ez az »együttműködés« eredményesnek bizonyult. A Pesti Naplóban, a Budapesti Hírlapban, a Pester Lloydban Rácz Kálmán országgyűlési képviselő nevével jegyzett másfél száznál jóval több aktuális kül- és belpolitikai cikk, az »Afrika ébred« impozáns kötete, vagy az »Utópista szocialisták« marxista értékelését magában foglaló tanulmánygyűjtemény [...] Agárdi Ferenc tollából került ki [...]. Ezek az írások – bár a dolgok természetéből következően sok zavaros kitételrel terheltek –, okosak, hasznosak voltak, a haladás ügyét szolgálták, és mind az inspirátor Madzsar, mind a »kivitelező« Agárdi intuícióját dicsérte.”⁵²

Lázár Vilmos fenti cikkében nem tett említést az *Oroszország történetéről*, más helyütt azonban Agárdival együtt úgy nyilatkozott, hogy azt is közösen állították össze. „Rácz Kálmán szerzői névvel jelent meg 1943-ban az Oroszország története ősidőktől – 1917. november 6-ig című munka. Az illegális párthoz tartozó tudósok, Agárdi Ferenc és Lázár Vilmos személyes visszaemlékezése tanúsítja, hogy ők ketten írták és állították össze a könyvet; ők vették rá Ráczot, Gömbös barátját, a MOVE (Magyar Országos Véderő Egyesület) egyik alapítóját, a nyilas képviselőt, hogy vállalja a szerzőséget.”⁵³ Bevallottan jelentős szerepe volt a kötet elkészültében („anyaggyűjtésében”) Kelemen Jánosnak, a szintén kommunista filozofnak, akit Rácz már 1938-ban titkárként foglalkoztatott.⁵⁴ Erről maga a „szerző” írt a kötet bevezetőjében.⁵⁵

Az asztaltársaság egykori tagja, Hollós Korvin Lajos a „Rácz-rejtélyről” határozott véleményt formált: „Rácz műveltsége úgynevezett ragadmány-műveltség volt, rendszertelen, innen-onnan szedett, összekapkodott informáltság csupán. Bennem, s nyilván másokban is, mindig azt a gyanút keltette, hogy mielőtt lejött a kávéházba, bevágta »a mai napra rendelt igéket«. Ugyanígy vágta be utólag a neve alatt megjelent könyveket is, melyek egyikét sem ő írta. Önállóan képtelen volt akár

⁵² Lázár Vilmos: Akikről nem beszélnek. Agárdi Ferenc. In: Lázár Vilmos: Egy emlékirat lapjaiból. Bp. 1976. 182. A motivációkat illetően Rónai Mihály András megerősítette Lázár Vilmost: „Annál az asztalnál a mindentudó Agárdival meg a közénk csábult nyughatatlan, fuzsitus Rácz Kálmánnal, a kvietált huszárörnaggal és aktív országgyűlési képviselővel ült, akit Madzsar József útmutatása szerint ők kormányoztak veszélyes vizekre, s akinek nevével Agárdi tollából eredtek szapora cikkek s kötetek a jó ügy taktikus szolgálatára.” – *Rónai Mihály András*: Lázár Vilmos fejfájára. Magyar Nemzet, 1972. augusztus 4. 4.

⁵³ *Markovits Györgyi*: A magyar írók harca a cenzúra ellen (1919–1944). (Irodalomtörténeti füzetek 111.) Bp. 1985. 116.

⁵⁴ *Varga Sándor*: Egy kommunista könyvkiadó az ellenforradalmi Magyarországon. Párttörténeti Közlemények 31. (1985) 4. sz. 139.

⁵⁵ *Rácz Kálmán*: Oroszország története i. m. VII.

egyetlen oldalt is írni – megdöbbsentem, amikor egyszer egy három flekkes »eredeti« cikke kéziratát megmutatta: egyetlen épkézláb mondat sem volt benne!⁵⁶

Ennyi talán elég is lenne, hogy komoly kétségek merüljenek fel Rátz Kálmán ruszisztikai munkássága és általában bármely más intellektuális teljesítménye kapcsán. Ám filológiailag nézve jogos Péter László aggálya: „Hozzáértőnek kell életrajzi, sőt stílusvizsgálati érvekkel meggyőzővé tennie, vajon miért adta oda Rátz a nevét Agárdinak [...]»⁵⁷

A stílust illetően már az is elég – amennyiben elfogadjuk, hogy első zsenéjét valóban ő maga írta –, ha *Az oroszországi cseh-szlovák légió története* című munkát az *Oroszország története* mellé tesszük. Az egyik ugyanis egy amatőr, a másik pedig egy profi munka. Bármilyen további „stílusvizsgálati” kísérlet azonban kudarcra van ítélve, mert egyetlen egy írás szerzőségét sem tudjuk biztosan Ráczt/Rátz nevéhez kötni.

Csetepaték a T. Házban

A nyughatatlan és zabolázhatatlan front- és gerillaharcos imidzsét a levéltári „négy szűk esztendő” után – Gömbös Gyulának és a másik volt tisztársnak, az egyebek mellett a Magyar Rádió elnöki tisztét is betöltő Kozma Miklósnak, no meg a kommunista bedolgozóinak köszönhetően – a jovialis közíró, szakértő doktor, országgyűlési képviselő arculatára cserélő Rátz őrnagy az 1930-as évek közepére olyan sikeres embernek mondhatta magát, akit környezete is annak tartott. Egyre-másra kapta megtisztelő megbízásait: hol az állástalan diplomások élére állt,⁵⁸ hol a Házfelügyelők Nemzeti és Gazdasági Egyesületének tiszteletbeli elnöki címét vállalta el,⁵⁹ sőt 1935-ben a 150 000 fős tagságúnak mondott Országos Frontharcos Szövetség propagandafőnökének is kinevezték.⁶⁰ Mindezek különösen nagy befolyáshoz juttatták anyagilag és szervezetileg is. Jelen volt, mozgalmárkodott, és közben továbbra is ontotta a cikkeket.

Gömbös halála után azonban ez a lendület megtört. Rátz ugyan látogatta a Képviselőház üléseit, de aktivitása ebben az időszakban kimerült a hegyközségekről szóló vitában tett következő javaslatában: „az iskolákban be lehetne vezetni valamilyen formában a cukrozott tej helyett a sűrített mustnak bizonyos fajtáját,

⁵⁶ *Hollós Korvin Lajos*: Üdvözlési kísérlet József Attila ürügyén. *Kritika* 15. (1986) 8. sz. 21.

⁵⁷ *Péter László*: *Álnév – fedőnév*. Könyvtáros 27. (1977) 561–562.

⁵⁸ Új memorandummal fordulnak ma délben Hóman kultuszminiszterhez az állástalan diplomások. *Az Est*, 1936. november 19. 15.

⁵⁹ A hadirokkantak és házfelügyelők küldöttsége Röder honvédelmi miniszternél. *Az Est*, 1938. április 9. 7.

⁶⁰ A frontharcosszövetség új akciója. *Az Est*, 1935. november 14. 9.

mert az erősíti a csontozatot”.⁶¹ Nem tartozott Imrédy köreibbe, ráadásul a politikai konstelláció drámai változása miatt váratlan döntésre szánta el magát. A „legautentikusabb megfigyelő”, a politikai rendőrség vezetője, Sombor-Schweinitzer József aprólékosan felsorolta a november második felében történt nyilas rendbontásokat, zavargásokat, antiszemita atrocitásokat, és ebben a kontextusban emlékezett meg Rátz Kálmán képviselő november 30-i kilépéséről a kormánypártból, majd a hungaristákhoz való csatlakozásáról.⁶²

Az ellenzéki sajtó ezt a következőképpen kommentálta: „Rátz Kálmán, akit kedélyes, jovialis, terebélyes egyénisége minden bizonnyal nem ama Cascák szerepére szánt, akiknek meg nem alkuvó soványságát a fanatizmus tüze fűti, most jónak látta, hogy belépjen a hungarista pártba, amely nyomban alvezérének tette meg, Mi nem vitatkozunk vele; ő tudja, hogy milyen eszközökkel szolgálja legjobban egyéni és kollektív céljait. A kormány sajtójának azonban nincs joga őt ezért támadni. Ha Rátz Kálmán a legszélsőbb szélsőség táborába került, ezért csak magára vessen ez a sajtó. A zsidóbérencség vádja, amelyet ez a sajtó minden ellenzéki megmozdulással szemben állandóan, mániákus kitarással hangoztat, minden jövőjét féltő politikust arra kényszerít, hogy egyre féktelenebb felszavakat hirdessen, nehogy lemaradjon a jobboldaliság versenyfutásában. Ma azt látjuk, hogy kormánypárt, ellenzék és a hivatalosan fémjelzett szélsőségek egymást próbálják szélsőjobbboldaliságban túllicitálni és ebben a licitálásban a kormány sajtója jár legelől.”⁶³ Rátz Kálmán választókerülete szavazóihoz eljuttatott üzenetében megerősítette az előbbieket.⁶⁴

Persze nem csupán a „zsidóbarátságról” volt szó. Rátz a parlamentben és a sajtóban nem pozicionálta magát német orientáltságúként.⁶⁵ A németbarát szél-

⁶¹ Országgyűlési jegyzőkönyv mutató, 1938. június 9. 553.

⁶² Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb. Dr. Sombor-Schweinitzer József rendőrfőkapitány-helyettes feljegyzése a szélsőjobbboldali mozgalmakról, 1932–1943. Bev., jegyz. Kovács Tamás. Bp. 2009. 69.

⁶³ *Fertheöy*: Túllicitálók. 8 Órai Újság, 1938. december 2. 3.

⁶⁴ „A Nemzeti Egység Pártján kívül még több párt is alakult, amely a jobboldaliságot tűzte ki elvül zászlajára s egymást túl akarták licitálni, úgy az antiszemitizmusban, mint később a gazdasági célkitűzések terén is. Magam részéről ebben a versenyben nem igen bírtam résztvenni. Láttam ugyanis, hogy elsősorban arról van szó, hogy bizonyos megszervekedett klikkek, csoportok ki akarják maguknak sajátítani a jobboldaliságot, hogy a hazafiasság fellobogó tüzenél megsüthessék a maguk kis pecsenyéjét. Én viszont a jobboldali eszmét soha magamnak kihasználni nem akartam s így történhetett, hogy idők folyamán a nagy ragaszkodásban talán lemaradtam. Ezért és mert mégis csak konkurrenciát jelentettem, voltak, akik rám akarták sütni a baloldaliságot, vagy legalább a liberalizmust. És mert nem voltam hajlandó hazafiságom a zsidók szidalmazásával – vagy csakis azzal – bizonyítani, azt suttozták, hogy zsidóbarát vagyok.” – *Fertheöy*: Túllicitálók i. m. 3.

⁶⁵ Vö. „Én, aki több száz cikkemben Németország mellett egyetlenyszer sem írtam.” – KN 1935–1939, XIII. 220. ülés, 1937. máj. 26. 694. Nagy-Britanniával, Franciaországgal és az USA-val kapcsolatban: „nekünk magyaroknak azon kell lennünk, hogy ezekkel az államokkal, amelyek a világ nyersanyagjainak és a világ tőkénének túlnyomó részével rendelkeznek [...], ne jussunk ellenséges vagy barátságtalan viszonyba.” – KN 1935–1939, XIV. 224. ülés, 1937. jún. 3. 226.

sőjobb térnyerése idején a „zsidóbarátság” vádjától megrettenő „tudós közíró” ugyanakkor egy pillanat alatt pojacává változott. 1938. december 14-én Rátz Kálmán az önmaga érdekében szervezett tüntetések tárgyában interpellálta a miniszterelnököt. A zöld ingben szólásra emelkedő képviselőt a jobboldali képviselők percekig tartó derűtséggel fogadták, Festetics Domokos gróf például a „Zöldre van a, zöldre van a rácsos kapu festve” rigmust ismételte gúnyosan,⁶⁶ Vitéz Mecser András pedig azt kiabálta, hogy Rátz a hungaristákat is elzsidósítja. A nagy zaj, derűtség, kiabálások és egymás kölcsönös lezsidózása közepette a legbaljósabbnak Megay-Meissner Károly prófécijája tűnt: „Rátz fogja a jobboldali mozgalmat tönkretenni!”⁶⁷

Rátz Kálmán politikai vesszőfutását nem lehet egyszerűen a félelmével magyarázni, hiszen egyáltalán nem volt ijedős fajta. Régi emlékeit és sérelmeit felidézve például azonnal aktivizálódott a felvidéki revízió kérdésének napirendre kerülésekor.⁶⁸ Számításai azonban nem jöttek be, amikor az Imrédyvel szembe szegülő kormányparti zendülők oldalára állt:⁶⁹ ki kellett lépnie a pártból, majd a nyilasokhoz csatlakoznia azért, hogy a közelgő parlamenti választások során esélye legyen képviselői helyet szerezni. S e hely elnyerése súlyos következményekkel járt.

Rátz ugyanis felelős kiadóként nevét kölcsönözte a nyilaskeresztesek választási programjához, amely egyebek között a következőket tartalmazta: „Jó két évvel megelőzve a magyar törvényhozókat, a nyilasok követelték a zsidóság fajjá nyilvánítását, a zsidó fajúakkal folytatott nemi viszony törvényes üldözését, sőt a zsidómentes magyar államot. Ez utóbbi programponthoz hozzáfűzték: »Minden időben a fájárló önzésen keresztül érvényesült a zsidóság, és ezért minden népnek annyi zsidója van, amennyit megérdemelt.«”⁷⁰

Rátz azonban nemcsak a jobboldalon kevésbé jól csengő nevét, hanem az általa újonnan szerkesztett hetilapot, a személyiségét, még a külső megjelenését is

⁶⁶ Rátz Kálmán esete a rabbival és a zsidó sajtóval. Új Magyarország, 1938. december 15. 3.

⁶⁷ KN 1935–1939, XXI. 353. ülés, 1938. dec. 14. 51.

⁶⁸ 1938. okt. 15-én pl. a Magyarországi Ruszinszkiók Egyesülete társelnökének választották. – *Fedinec Csilla*: A Kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944. Galánta–Dunaszerdahely 2002. 290. „Ruszinszkiók nagygyűlésén részt vett Rátz Kálmán, aki teljes erővel részt vesz az ügyek intézésében.” – Fellázadt a cseh terror ellen Ruszinszko lakossága. Esti Újság, 1938. október 14. 5. A ruszinkérdés kapcsán még az esetleges, Szovjetunió elleni háború esélyeit is taglalja a Külügyi Társaságban tartott előadásában. – Rátz Kálmán előadása a ruszin kérdéstről. Pesti Napló, 1938. november 18. 11.

⁶⁹ *Sipos Péter*: Az Imrédy-kormány válsága és bukása. Történelmi Szemle 9. (1966) 57.

⁷⁰ „Ezt akarják a nyilasok!” címmel, 1939. márc. 15-i dátummal, Hubay Kálmán pártelnök, országgyűlési képviselő aláírásával, dr. Rátz Kálmán kiadásában jelent meg a nyilasok választási programja. – *Karsai László*: Szálasi Ferenc. Politikai életrajz. Bp. 2016. 199–200.

a nyilasoknak adta,⁷¹ s ezért akár 100 pengő büntetést is hajlandó volt vállalni.⁷² A parlamenti perpatvarok során az „úri becsülete” védelmében kész volt párbajban összekaszabolni egykori párttársát és összekaszaboltni akár saját fizimiskáját is.⁷³ Ha kellett, hóbörgött – úgy a Képviselőházban,⁷⁴ mint közterekben és köztereken⁷⁵ –, ha kellett, antiszemita brosrúrát közölt a *Nyilaskeresztes Füzetekben*. Paradox módon, az orosz vonatkozású cikkei maradhattak empatikusok, mint régen, hiszen a szélsőjobb a Molotov–Ribbentrop-paktumot követően hirtelen igen szovjetbaráttá változott. Az Anschluss és az első bécsi döntés után megjelent nála a németekkel szembeni megértés és együttérzés gondolata is.⁷⁶ Mindhiába. Nyelnie és túrnie kellett a Tisztelt Házban.⁷⁷

Hátraarc

A nyilasok az 1939-es „pünkösdi” választásokon földcsuszamlásszerű eredményt értek el: a képviselőházi helyek csaknem 20%-át szerezték meg.⁷⁸ (Egyet közülük – ráadásul listán – dr. Rátz Kálmán ny. őrnagy.) Ezt nem hagyhatta annyiban a keresztény-nemzeti Magyarország kormányzó elitje. Jött a második, majd

⁷¹ A képviselőtárs Mester Miklós leírásában: „Közvetlenül Hubay után is a libasorban következett egy feltűnően nagy hasú, testes, rövid nyakú, kerek fejű, szemüveges, 50 év körüli ember. Vékony lábai és terebélyes felsőteste közt feltűnő groteszk ellentét mutatkozott. Erőltette a katonás testtartást és a lépést, de nehezen sikerült neki. Látszott, hogy hosszabb távra sem a derékszíj, sem a csizma, sem a feszes, fekete egyenruha nem neki való.” – *Mester Miklós*: Arcképek két tragikus kor árnyékában. Bp. 2012. 123.

⁷² A Népszava számol be arról, hogy tiltott egyenruha viselése miatt pénzbírságot róttak ki rá, épp egy nappal azután, hogy kijelentette: „nem veszi fel többet a »lovasított kéményseprők« uniformisát, mert az nemcsak *idegenszerű*, hanem nevetséges is.” – Ismét elítéltek két nyilas képviselőt tiltott egyenruhaviselés miatt. *Népszava*, 1940. január 12. 7.

⁷³ Kardpárbajban súlyosan megsebesült Rátz Kálmán nyilaspárti képviselő. *Amerikai Magyar Népszava*, 1940. február 16. 1.

⁷⁴ „Hozzám nem tapad semmi sem a zsidóktól, nem éltem belőlük, egyedül a szavazatukat vettem igénybe, ezekre azonban többé nem reflektálok” – mondta nagy hanggal a képviselőházban. – Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter: „Nem tűrhettem tovább!” *Pesti Napló*, 1939. március 2. 5.

⁷⁵ Államfelforgatásra irányuló izgatás vétsége miatt például büntető eljárást indítottak ellene „mivel 1939. évi január hó 14. napján a Magyar Nemzetiszocialista Párt cinkotai szervezetének az ottani Iparoskör helyiségében rendezett táncmulatságán az egybegyűlteket előtt beszédet mondott, ahol a következő kijelentéseket tette: »Vigyázzanak Szálasi minden hajszálára, mert a magyar milliókkal találják magukat szemben, ha legkisebb baja is történik.«” – KN 1939–1944, XIV. 282. ülés, 1942. júl. 14. 513.

⁷⁶ „Évek óta mérgező hadjárat folyik Németország ellen, minden módon, nyíltan és burkoltan, és ha mást nem tehetnek, citálják legalább bizonyos francia, angol vagy amerikai lapok tudósításait. Hogy kik ezek a tudósítók, azt nem írják meg, mi azonban nagyon jól tudjuk, hogy kicsodák: a zsidó Tabouis asszony és mások, akik ezt a propagandát kívülről irányítják vagy legalább is befolyásolják.” – KN 1939–1944, I. 15. ülés, 1939. júl. 29. 336.

⁷⁷ Szeptember 14-ig szabadságra ment a Ház. *Újság*, 1939. augusztus 12. 7.

⁷⁸ Paksy Zoltán szerint a választásokon a szélsőjobb társadalmi támogatottsága még a 30-35%-ot is meghaladhatta. – *Paksy Zoltán*: Nyilas mozgalom Magyarországon. 1932–1939. Bp. 2013. 218.

a harmadik zsidótörvény, a zsidók jogfosztása, a második bécsi döntéssel pedig az újabb területi revízió – és a nyilas szavazókat elnyelte a kormánypárt. Innentől valójában szükség sem volt már a nyilasokra, és megkezdődött a párt szétesése, amely korifeusainak menekülése miatt könnyen ment, a párt magukra hagyott tagjai pedig könnyen alkalmazkodtak a kínáló új lehetőségekhez. Állítólag Keresztes-Fischer belügyminiszternek és Sombor-Schweinitzer főrendőrnek is megvolt a maga finanszírozta nyilas ellenpártocskája.

Nincs egyértelmű bizonyíték, utalás azonban van arra, hogy az egyik ilyen politikai alakulat élére Rátz őrnagy állt.⁷⁹ Ezt támasztaná alá a rendőrségi besúgó, szélhámos, a későbbi Rajk-per hamis tanúja, Stolte István,⁸⁰ akinek a szavait azonban semmiképp sem lehet perdöntőnek tartani.⁸¹

Egy azonban biztos: Rátz még 1940 elején kilépett a Nyilaskeresztes Pártból,⁸² és egy új nyilas formációt alakított. Önmeghatározása szerint ez egy marxizmus nélküli és természetesen nemzeti alapon nyugvó szocialista párt volt.⁸³

Nem tudni pontosan, hogy Rátz mikor jött rá arra, hogy mégsem ez lesz a jó politikai irányvonal. 1940-ben még publikálta a *Magyarság és zsidóság* című brosúráját a *Nyilaskeresztes Füzetek*ben (érdekes lenne tudni, hogy ezt vajon ki írta meg a nevében), de ez év novemberében már az ellen tiltakozott, hogy Gömbös Gyula elképzeléseit „nemzeti szocialistáknak” nevezzék.⁸⁴ Az is bizonyos, hogy 1940-ben még nem vállalt különösebb kockázatot, amikor a magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatok bővítését pártolta: „A múltban tehát nálunk az egyébként érthető érzelmipolitika meggátolta a reálisérdekek érvényesülését. Nem így

⁷⁹ Vö. „A háború alatt, inkább a végefelé, amikor nácipártok alakultak (és ezt már csak hallomás alapján állíthatom) Keresztes-Fischer belügyminiszternek volt egy nácipártja, amit ő pénzelt és Sombor-Schweinitzer rendőrfőnöknek is volt egy [...]; ezek azt igyekeztek megakadályozni, hogy egyetlen hungarista, németbarát nácipárt alakuljon [...] és az egyik ilyen kis nácipártot vezette a Rátz Kálmán – azt a pártocskát, amelyet a Keresztes-Fischer pénzelt.” – *Gömöri György: Beszélgetés Szász Bélával. Új Látóhatár* 32. (1981) 414–415.

⁸⁰ „Talán 1939 végén vagy 1940 elején hívatott, mégpedig egy meglehetősen furcsa ügyben. Arra kért, tegyek meg mindent, hogy a Szálasival éppen összekülönbözött Rátz Kálmán képviselőt és híveit leválaszthassuk a nyilas pártról. A feladatot vállaltam, és sikerrel végre is hajtottam. Rátz a továbbiakban Sombor utasításait hajtotta végre.” – *Nagy Csaba: A pénzre szükségem volt. Beszélgetés Stolte Istvánval. Respublika* 1. (1994) 4. sz. 52.

⁸¹ Kiváló jellemzését adja *Hajdú Tibor*: Júdás mindig velünk van. Két különös karakter: Stolte István és Cseresnyés Sándor. *Valóság* 35. (1994) 4. sz. 53–58.

⁸² *Paksa Rudolf*: Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója. Bp. 2013. 331.

⁸³ A korabeli Népszava ezt így látta: „Nos, ez az új Rátz Kálmán-féle párt – a hírek szerint – szocialista, sőt »független magyar szocialista párt«-nak hirdeti és nevezi majd magát. Szocialistáknak és ugyanakkor antimarxistáknak vallják magukat. Szocialistáknak azért, mert ez mostanában olyan kelandós divat, amelyről Rátz Kálmánék semmiképpen sem akarnak lemondani. És mindezek után, hogy szocialisták és egyben antimarxisták akarnak lenni, természetesen megmaradnak nyilaspártnak is.” – *Ugyanaz – zöldben. Népszava, 1940. január 11. 3.*

⁸⁴ KN 1939–1944, VIII. 162. ülés, 1940. nov. 28. 983.

történt pl. a németeknél, mert hiszen ők a legellentéteesebb politikai konstellációk közepette – mint, ahogy békében is – igen intenzív gazdasági kapcsolatban állottak Oroszországgal. A hitleri Németország hosszúléjartatú hitelekkel, illetve előlegekkel támogatta az orosz exportot, amelyet az oroszok is tőlük telhetőleg elősegítettek. De hasonlóképen alakult a helyzet Oroszország és Japán, továbbá az Észak-amerikai Egyesült Államok és Oroszország között is. Mindezek az országok részt vettek a Szovjet birodalom felépítésében s abból mindenesetre hasznot húztak, mert különben nem tették volna.”⁸⁵

Nagy valószínűséggel Rátz maga is hasznot akart volna mindebből húzni, különben nem vállalkozott volna egy szovjetunióbeli útra több vállalat (a Budapest Székesfőváros Elektromos Műveket nevesíti is) kijáróembereként.⁸⁶ Érdeemes e tekintetben megvizsgálni, hogy igyekezett aprópénzre váltani – az egyébiránt roppant szakszerű – képviselői interpellációját wolfram-, kriolit-, alumínium-, nyers gumi, gyapot és egyéb ügyekben⁸⁷ folytatott, kultúrdiplomáciainak álcázott, sikertelen moszkvai tárgyalásai során. Előtte és utána csaknem egy évig passzivitás és némaság jellemezte a parlamenti munkáját. Láthatóan komolyan gondolta, amit az 1941. évi külügyi költségvetési vitában mondott a számára is váratlan fordulatként megélt szovjet–német megneemtámadási szerződés kiváltotta új külpolitikai helyzetben: „Hallgatni arany.”⁸⁸

Amikor ismét szólásra jelentkezett, akkor a „sertésvágóhídon uralkodó munkásviszonyokat kifogásolta”,⁸⁹ majd újabb év elteltével, 1942 végén és 1943-ban ismét látványosan aktivizálódott. Már „szocialistaként” a munkáslakások és a munkaközvetítés anomáliáit tárta fel továbbra is „nemzeti” stílusban: kifogásolta, hogy a zsidó munkaszázadok „elég jó kosztot kapnak, félkiló kenyert naponta és hetekig nem csinálnak mást, mint csuklógyakorlatokat végeznek”.⁹⁰

1942. november 21-én már a szlávok (köztük az oroszok) és a magyarok közötti hagyományosan jó kapcsolatok mellett érvelve kibökte: „Annak idején az általános disznótoros hangulatban én voltam bátor illetékes helyeken hangoztatni, hogy ez a háború beláthatatlan ideig tarthat és beláthatatlan módon érhet véget.”⁹¹ December 2-án pedig már azt is szóvá tette, hogy a hatóságok „pocskéolják a zsidó munkaerőt és szadisztikus tünetek mutatkoznak”, és az egész „zsidó-problémát” a „nagy zsidók” és „kis zsidók” szembeállításának keretében

⁸⁵ Rátz Kálmán: Az orosz–magyar kereskedelmi kapcsolatok felvétele. Magyarország, 1940. augusztus 7. 5.

⁸⁶ Moszkvai útjával kapcsolatos dokumentumokat közli Seres Attila – Renfer Ágnes: Egy nyilas képviselő hihetetlen kalandjai a Szovjetunióban. Archivnet 9. (2009) 2. sz.

⁸⁷ KN 1939–1944, VII. 153. ülés, 1940. nov. 15. 473–475.

⁸⁸ KN 1939–1944, VII. 151. ülés, 1940. nov. 13. 302.

⁸⁹ KN 1939–1944, XII. 225. ülés, 1941. nov. 26. 57.

⁹⁰ KN 1939–1944, XV. 307. ülés, 1942. nov. 17. 430–432.

⁹¹ KN 1939–1944, XVI. 311. ülés, 1942. nov. 21. 77.

tárgyalta.⁹² Mindazonáltal kijelentette, hogy ő „mindenkor hirdette a szabadságot, egyenlőséget és testvériséget. A szocializmus végcélja is ez.”⁹³

A parlamenti patkó szélsőbal oldalán (ami a korabeli sajtós ülésrend szerint valójában a szélsőjobbot jelentette) jól látták: egykori párttársuk eljutott a gyónásig, sőt annak deklarálásáig, hogy „amikor az általános világpolitikai és katonai helyzetet mérlegelem, nem nagyobb szükség volna-e rájuk [a magyar csapatokra – Sz. Gy.] közelebb most és a jövőben egyaránt. (Zaj és ellenmondások a szélsőbaloldalon. – Elnök csenget.) Tessék megcáfolni. (Baky László: Ez defetizmus!)”⁹⁴ Ehhez kétségtelenül bátorság kellett a „hazafias” többségű parlamentben, bár ekkor már az a Kállay-kormány volt uralmon, amely szíve szerint levált volna a német köldökzsínorról. Innentől kezdve Rátz „beleállt” a képviselőházi szócsatákba, sőt gyakran bekiabálásokkal adta tudtul véleményét, például többször Bajcsy-Zsilinszkyt támogatva.⁹⁵ Nem eresztette el ugyan a hétköznapi élet „kisebb” ügyeit sem,⁹⁶ de 1943. december 16-án a kormány felhatalmazásának meghosszabbításáról folytatott vitában világossá tette ellenzéki véleményét a háborús felelősség kérdésében.

Felszólalásában kifejtette, hogy „erre a háborúra sem anyagilag, sem lelkileg, sem katonailag felkészülve nem voltunk”, s hogy a hadüzenetknél figyelmen kívül hagyták az 1920. évi I. tc. határozmányait is. Szerinte ő mindent elkövetett, hogy az akkori miniszterelnököt a hadüzenettől visszatartsa. Úgy vélte, Bárdossy volt miniszterelnököt nagy felelősség terheli, mert ő tisztában volt a körülményekkel. Tovább menve hasonló, bár nem akkora felelősség terhelte Kállay miniszterelnököt is, aki „egynéhány megnyilatkozásában különösképen figyelmen kívül hagyta azt, hogy egy kis ország miniszterelnöke, és jóval óvatosabbnak kellett volna lennie, másrészt bizonyos tekintetben jóval erélyesebbnek”. Rátz itt

⁹² KN 1939–1944, XVI. 318. ülés, 1942. dec. 2. 469.

⁹³ Uo. „Ezennel kijelentem tehát, hogy híve vagyok a parlamentarizmusnak, amelyet nem elvetni, hanem megújítani és korszerűen fejleszteni kell. (Úgy van! Balfelől.) Sohasem cselekedtem az alkotmányosság ellen, ezt reám senki sem mondhatja, azonban, ha a politikai harcokban szándékom és akaratom ellenére ilyen törekvéseket erősítettem volna, azt mélyen sajnálom és kárhozzatom. (Helyeslés bal felől. – Mozgás a szélsőbaloldalon.) Azonkívül sajnálom, hogyha bármely ártatlan embertársamnak politikumból kifolyólag bármiféle kárt okoztam volna. (Zaj és felkiáltások a szélsőbaloldalon: Mi ez? Bűnbánat?) Mindezt semmiféle kényszer vagy félelem nem mondatja velem, hanem csupán meggyőződésem alapuló lelki erő. (Felkiáltások a szélsőbaloldalon: Gyónás!)” – Uo. 469–470.

⁹⁴ Uo. 470.

⁹⁵ Pl. a magyar Volksbund ügyében (KN 1939–1944, XVI. 318. ülés, 1942. dec. 2. 348.), vagy – már 1943. december 9-én – a zsidótörvények javasolt korrekciója/eltörlése kapcsán (KN 1939–1944, XVIII. 352. ülés, 1943. dec. 9. 704.).

⁹⁶ 1943. dec. 1-jén pl. hosszan foglalkozott azzal, hogy a Szálastakormány Központ szemet vetett a Rákóczi út 30. alatti panzióra, s ott kilakoltatások történtek (KN 1939–1944, XVIII. 348. ülés, 1943. dec. 1. 486–488.), de interpellált december 15-én a Tokajhegyaljai borvidék abroncsvassal való ellátatlansága tárgyában is (KN 1939–1944, XIX. 355. ülés, 1943. dec. 15. 126.).

visszautalt arra az 1942 őszi megartott beszédére, amelyben felvetette a keleti hadszíntéren küzdő magyar csapatok visszavonásának kérdését, azt, hogy ő már jóval Sztálingrád előtt sejtette az „elviselhetetlen nehézségeket”. Beszédét ezen a ponton és később is szélsőjobboldali bekiabálások zavarták meg, sőt az elnök is óvatosságra intette. Felszólalásában Rátz immár a zsidókérdésben is radikálisan más hangot ütött meg a zsidótörvények leépítésére és a honvédelmi törvény átalakítására buzdítva a miniszterelnököt. Végezetül foglalkozott a jövőbeni – a háború utáni – kilátásokkal is: „A világhatalmak mérkőzésében a kis országoknak és népeknek igen óvatos és feltétlenül reális, öncélú politikát kell csinálniuk s lehetőleg csak saját közvetlen érdekeik védelmére szorítkozniuk [...]. Ezt kellett volna tenni a magyar politika vezetőinek is az utóbbi években [...]. Minél sürgősebben ki kellene vonni Magyarországot abból az exponáltságból, amelybe egyes vezetőink belevették nem körültekintően, nem esélyesen s nem gondolva a bekövetkező események fordulataira.”⁹⁷

Ez józan, világos beszéd volt. A nyilas megmondóemberként, majd a közpolitikától hátrább lépve, „csendben” töltött évek után Rátz jól érzékelhetően már a jövőre igyekezett (újra)pozicionálni magát, hiszen egyúttal egy szocialista rendszer eljövételéről és a kapitalizmus bukásáról is beszélt felszólalásaiban. Feltehetően ezért vállalta fel az *Oroszország története* című könyvet és az azzal járó gyűródéseket is. A még 1938-ban indított *Holnap* (majd 1939. szeptember 21-től *A Holnap*) című „tudományos” folyóiratát, ahogy 1938 végén és 1939-ben a nyilasok, úgy most az (újra)képzelt/elkerülhetetlen jövő szolgálatába állította.⁹⁸

A *Holnap* működése külön fejezetet érdemelne. Kétségtelen, hogy morális-intellektuális mélységeket,⁹⁹ sőt néhol emelkedettséget¹⁰⁰ is felfedezhetünk a közölt cikkeiben. Bibó István a lapot kezdetben még „felvágottnak”¹⁰¹ tartotta, később azonban már ez a meghatározás is túl hízog lett volna rá. Ruszisztikai szempontból nézve azonban szinte zavarba ejtő volt a lap működése: gyakorlatilag ruszista-kremlinológiai mellékletként funkcionált a Rátz nevével jegyzett könyvek mértéktartó, tárgyilagos, jól tájékozott, mondhatni ruszofil vonalvezetésével. Az álnevek dzsungelében nehezen meghatározható, hogy kik és hányan vettek

⁹⁷ KN 1939–1944, XIX. 356. ülés, 1943. dec. 16. 170–172.

⁹⁸ Két nagy, név nélküli cikk védte meg pl. a főszerkesztőt. Az egyik a „liberális”, a másik a szélsőjobbról jövő kritika ellen. – Milyen érzés, ha valaki saját „tollhegyével” szúrja meg magát? *A Holnap*, 1944. január 11. 1–2.; Válasz az „Egyedül vagyunk”-nak. *A Holnap*, 1943. december 21. 1.

⁹⁹ Pl. Leil-Davidovics Bronsteintől a „bolygó zsidó” haláláig. *A Holnap*, 1940. augusztus 27. 1. (aláírás nélkül)

¹⁰⁰ József Attila újratemetésére: „És sírja mellett álljunk, azok, akik megértették, szerették őt és költészetét és emléket soha el nem múló baráti szeretettel és az eszmei együttérzés tudatával őrzik.” – József Attila. *A Holnap*, 1942. április 28. 1–2. Más kérdés, hogy sokan, pl. Radnóti Miklós, ezt provokációnak tartották. – *Radnóti Miklós*: Napló. Bp. 1989. 207–208.

¹⁰¹ *Bibó István*: Levél Erdei Ferenchez. In: *Zsidókérdés* – Bibó István munkái 8. Bp. 2012. 17.

részt a munkájában. Az biztos, hogy Rátz korábbi cikkei, majdani könyvei nyersanyagként minden számban bőven megjelentek, ám igyekeztek nyomon követni az aktuális szovjet eseményeket is. Egy-egy írás, ismertetés aláírásánál a valódi nevek¹⁰² is felbukkantak, ahogy néhány régebbi „stróman”¹⁰³ is, így feltételezhető, hogy az 1932–1935 körüli évek „kommunista brigádja” mintegy szakmai műhelyként tovább dolgozott Rátz alkalmazásában. Erre ugyan már nehezebb volt koherens ideológiát fűzni, de a kommunisták végül is a Madzsar József által kijelölt úton haladtak, tehát „fellazítottak” a (szélső)jobboldali közegben. Rátz ugyanezt tette, legalábbis az igazolási eljárása során arra hivatkozott, hogy ő baloldali érdekekből lépett be a nyilaspártba.¹⁰⁴

Utóvédharcok

A németek bevonulása után Rátzot egy hevenyészve összeállított lista alapján le tartóztatták, majd Mauthausenbe vitték több képviselőtársával együtt, ám őt hamar elengedték.¹⁰⁵ Ez utóbbi tény, valamint a vele szemben alkalmazott állítólagos jó bánásmód az igazolási eljárása során gyanút ébresztett, ez alól azonban fogolytársai, köztük a későbbi kommunista főügyész, Domokos József tisztázták.¹⁰⁶

Hasonlóképpen homályos a kiugrási kísérletben játszott epizód szerepe. Szántó Juditnak „szocialista üdvözléssel” zárt levelében egyenesen azt állította, hogy maga a kormányzó kérte fel szeptember 24-én a delegáció vezetésére, de mivel a terv gyorsan kitudódott, bujkálásra kényszerült.¹⁰⁷ Rátzra jellemző volt, hogy igyekezett fontoskodni vagy magát fontosabbnak beállítani, mint amilyen

¹⁰² Agárdi Ferenc pl. lelkesült ismertetést írt az „Oroszország történetéről”. – Agárdi Ferenc: Oroszország története. Írta: Rátz Kálmán (Grill kiadás). A Holnap, 1943. november 30. 3.

¹⁰³ Az Eckhardt Tibor elleni vitacikket például az egykori hadifogolytárs, gr. Crouy István írta, aki megjegyezte, hogy Eckhardt „kissé meglepő módon bőséges használja fel a »Mein Kampf« frazeológiáját és tételeit.” – Oroszország felosztása? (Válasz Eckhardt Tibor cikkére) Holnap, 1938. november 15. 4.

¹⁰⁴ A katonai igazolóbizottság kutatja, mit csinált Mauthausenben Rátz Kálmán nyilas képviselő. Világosság, 1945. november 24. 2. Ezzel szemben 1938-ban még ezt írta: „hozzátok fordulok ipari munkástelevérek, akik – egyre kevesebben – még a vörös lobogó alatt vagytok és az elavult marxizmus szédítő varázsában még kábultan szolgáljátok az aranyinternacionálé és a bolsevizmus nyílt és rejtett céljait. Én mondom és életemmel garantálom, hogy a Hungarista Mozgalom biztosítja a munka szabadságát s nemcsak megtartja jóléti intézményeiteket is, hanem mindörökké felszabadít és megvédi benneteket a zsidó tőke kizsákmányoló rabszolgasága alól.” – *Rátz Kálmán*: A hungarista táborban. Magyarság, 1938. december 1. 3.

¹⁰⁵ Megfigyelés alatt... Dokumentumok a horthysta titkos rendőrség működéséből, 1920–1944. Szerk. Beránné Nemes Éva – Hollós Ervin. Bp. 1977. 433.

¹⁰⁶ A katonai igazolóbizottság kutatja mit csinált Mauthausenben Rátz Kálmán nyilas képviselő. Világosság, 1945. november 24. 2.

¹⁰⁷ Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár, V.3482 Szántó Judit hagyatéka (a továbbiakban: PIM Kt. V.3482), V.3482/86. Rátz Kálmán levele Szántó Juditnak Budapest, 1945. márc. 8.

valójában volt. Ez esetben a tény az, hogy részt vett ugyan egy előzetes megbeszélésen, ahol felmerült a fegyverszüneti küldöttségben való tagsága, de azt betegségre hivatkozva lemondta.¹⁰⁸ Mester Miklós azt állítja, hogy ő ajánlotta Ráztot Ambrózy kormányzói kabinetfőnök figyelmébe mint oroszügyekben jártas embert, ám aligha hihető, hogy Horthynak e tekintetben az ő ajánlólevelére lett volna szüksége. Bizalmi viszonyát a legfelsőbb körökkel ugyanakkor már a felkérés is elégségesen bizonyítja.

Ha ragaszkodunk a levelében foglaltakhoz, akkor már eleve kizárhatjuk azt a szóbeszédet is, hogy zsidómentő akciókban vett volna részt, hiszen előadása szerint ő végig egy volt párttársa által elbújtatva húzta meg magát a nyilas uralom alatt. Ám, ha valamilyen módon adott is volna nyilas karszalagokat és egyenruhát a haluc ellenállásnak,¹⁰⁹ azt akkor sem lenne szerencsés általában „zsidómentési tevékenységnek” nevezni. Éppen Rázt nem győzte volna ezt eléggé dokumentálni és hangoztatni, és nem panaszkodott volna Mester Miklósnak 1945-ben, hogy „bár neki lennének olyan írásai a kezében, mint nekem”.¹¹⁰

Rázt Kálmán szerencsésen túlélte a vézskorszakot, de nem jöttek be a számításai. A fentebb említett Domokos József mesélte el a következő jelenetet: „A drótkerítésnél Rázt Kálmánba ütköztem. Széttárt karokkal, hangos üdvrivalgással fogadott. Akkor láttuk egymást utoljára, amikor március 19-én a főkapitányság 200-asában külön-külön zárkába kerültünk. Az ölelésben is megnyilvánult nagy szeretet nem találta magyarázatát régi barátságban – annál nagyobb volt az ölelés okozta örömöm, mert abban a jó szimatú Rázt Kálmán hitét éreztem ki a közeli kommunista győzelemben. – Aztán vigyázatok Domokosra, szükségünk lesz rá – kiáltotta át a drótkerítésen németül.”¹¹¹

Szántó Juditnak a háború után írt levelében arról adott hírt, hogy teljesen kibombázták, kirabolták, de ideiglenesen van egy rendesebb szobája, és bízik abban, hogy „lesz itt élet és munka”.¹¹² Kutatásaim során nem találtam nyomát annak, hogy állandó munkát, netán hivatalt kapott volna. (Rendszeresen járt ugyanakkor tanúként a háborús bűnösök tárgyalásaira, ahol Meskót kivéve egyik vádlottat sem kímélte.)¹¹³

¹⁰⁸ *Korom Mihály*: Horthy kísérlete a háborúból való kiválásra és a szövetséges nagyhatalmak politikája. 1. rész. Az 1944. október 11-i előzetes fegyverszüneti feltételek elfogadása. Századok 108. (1974) 853.

¹⁰⁹ *Bartha Ákos*: A kiegészítő honvéd karhatalom és az ellenállás Budapesten, 1944–1945. Századok 154. (2020) 300.

¹¹⁰ *Mester M.*: Arcképek. i. m. 136.

¹¹¹ *Domokos József*: Innen és túl az Óperencián. Bp. 1977. 182.

¹¹² PIM Kt. V.3482/86. Rázt Kálmán levele Szántó Juditnak. Budapest, 1945. márc. 8.

¹¹³ „Meskó németellenes volt.” – Meskó, a politikai pojáca a népbírósg előtt. Népszava, 1945. május 16. 3.

Az ismert hatékonyságával azonban ki tudta jární, hogy az *Oroszország történetét* feloldják a tilalom alól.¹¹⁴ Régi kollégájának, az akkor rövid ideig tájékoztatási miniszter Balla Antalnak köszönhetően még az új követelményeknek megfelelő csehszlovák légiós könyvét is kiadhatta, igaz, álnéven és megváltoztatott címmel.¹¹⁵ A szovjet követséghez szintén gyorsan megtalálta az utat. Eljuttatta hozzájuk a „könyvét” (az *Oroszország történetét*), képviselőházi beszédeinek válogatott gyűjteményét, és ajánlkozott a létrehozandó Magyar–Szovjet Művelődési Társaságnál is. A főtitkár, Háy Gyula olyan jelentőségű kérdésnek tartotta az ügyet, hogy személyesen Rákosihoz fordult útmutatásért. Rákosi azonban mindössze ennyit írt a levélre: „Elutasítani Rác közzeledését. R.”¹¹⁶

Idővel Rátz maga is rájött arra, hogy a megváltozott viszonyok között semmi esélye sincs az új rendszerbe való betagozódásra. Az ő fő „dokumentjének” vélt *Oroszország története* egyáltalán nem működött menlevélként, vagy legalábbis nem úgy, ahogy ő remélte.¹¹⁷ Amikor például Radó György, a külügyminisztérium referense meghívta őt a TASSZ-tudósító Potyemkinnal együtt magához, akkor utóbbi kövé dermedt a Rátz könyvében található Trockij portré láttán.¹¹⁸

Ezt követően már alig-alig látni nyomát.¹¹⁹ A legtöbb információ a vele gyakran találkozó Mester Miklóstól tudható: „1945–1948 közt többször találkoztam Rátz Kálmánnal. Rendszerint én látogattam meg őt Szemere utcai lakásán. Ő ritkábban engem. Szívesen elbeszélgettem vele különböző politikai, történelmi problémákról és ezekkel kapcsolatban a magyar nép és saját egyéni sorsunk jövőjéről. Láttam nála kéziratokat és leveleket. A leveleket börtönben lévő egykori nyilas képviselőtársai írták (Hubay Kálmán, Csia Sándor stb.), akik segítséget kértek tőle. Azt hitték, tud rajtuk segíteni. Tévedtek. Rátz

¹¹⁴ Magyar Közlöny, 1945. május 4. 3.

¹¹⁵ Balla Antal „a volt nyilas képviselő, Rátz Kálmán kis könyvét adhatja ki Achár Kornél álnév alatt”. – Népszava, 1946. július 20. 2. Lásd *Achár Kornél: Magyarok véráldozatai az orosz polgárháborúban*. Bp. 1946.

¹¹⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, M-KS 274 Magyar Kommunista Párt iratai, 17. csoport Tömegszervezetek osztálya, Sportosztály (1945–1948), 7. ő. e. A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság vezetőinek levelei Rákosi Mátyáshoz és Révai Józsefhez a társaság személyi problémáiról. Háy Gyula Rákosi Mátyásnak. Bp. 1945. június 8.

¹¹⁷ Rátz egyáltalán nem volt naiv. Éppen Mester Miklósnak fejtette ki, hogy Rákosi Horthynak köszönheti az életét, mert ha a börtönből előbb a Szovjetunióba kerül, akkor Sztálin biztosan kivégeztette volna. – *Mester M.: Arcképek* i. m. 127.

¹¹⁸ *Radó György: Forgácsok (életrajzi jegyzetek)*. Palócföld 27. (1993) 629.

¹¹⁹ Máthé Áron több olyan dokumentumot látott, amelyeket – a Rubicon című folyóirat jellegének megfelelően – nem jegyzetelt, de beazonosíthatóvá tett. Ezek, egyebek mellett, erősítik azt a feltételezést, hogy Rátz valóban képes volt még bizonyos ügyeket (el)intézni. A cikkben utalás történik egy olyan államvédelmi dokumentumra is, amely arról tanúskodik, hogy Rátz külföldre távozása után 1951-es haláláig egy „menekültotthonban” élt Svájcban. – Lásd *Máthé Áron: Hetvenkedő katona vagy dörzsölt ügynök? Rátz Kálmán. Egy bizarr életút tanulságai*. Rubicon 32. (2021) 9. sz. 82.

Kálmánt a második világháború után igazolták, de csendben kellett maradnia, akárcsak nekem.”¹²⁰

A visszaemlékezésben ezután egy rejtélyes történet következik arról, hogy 1948 egy októberi napján Rátság felkereste és Nyugatra hívta őt, vállalva, hogy kettejük utazását majd ő elintézi. Mester nem követte, s csaknem egy hónap múlva le is tartóztatták. Rátság útlevéllel távozott Ausztriába, majd Svájcba,¹²¹ és nem sokkal rá „felesége, aki elszánt, vállalkozó szellemű asszony volt, szerencsésen férje után menekült”.¹²² Nehéz megítélni, hogy ez utóbbi véleményt erősíti, avagy cáfolja a *Világ* című lapban olvasott következő felhívás: „Dr. Rátság Kálmánné nem jogosult sem megrendelést, sem fizetést elfogadni, sem egyéb jognyilatkozatot tenni. Kaltenecker János kádármester.”¹²³

Plagiator

A kortársak sokféleképpen ítélték meg Rátság személyét. A források egyetértnek abban, hogy jó kávéházi partner volt: színes, anekdotázó, igazi társasági ember, aki nyitott volt minden információra, és azokat szivacsként szívta magába. Tanulékonynak is mondhatnánk, akinek igen zavaros elképzelései voltak a világról, amit a háború és szülővárosa elvesztésén való kesergés, a kiszolgáltatottság- és sértettségérzés, az egzisztenciális lecsúszástól való rettegés motivált. Ám nem volt rest tanulni másoktól, például a nálánál iskolázottabb, műveltebb, tájékozottabb kommunistáktól, és megpróbálta a tőlük ellesetteket „aprópénzre váltani”. Hamar felismerte, hogy a segítségükkel hírnevet szerezhethet, és hasznossá teheti magát a politikai életben: elfogadta világképüket a jobb jövőt hirdető szocializmusról, s azon belül a Szovjetunióról, lényegében tehát baloldali értékeket népszerűsített a sajtóban – természetesen mindig „apró” terminológiai változtatásokkal, az adott politikai helyzetnek megfelelően. Jó előadó volt. Ha kellett, a „nemzeti” aspektusokat állította a középpontba, s lett belőle nemzeti szocialista, ha pedig úgy hozta a sors, a szociális szempontokat hangsúlyozta, s lett belőle „független szocialista”. Ám még az is meglehet, hogy komolyan gondolta, amit 1937. június 3-án mondott a Képviselőházban, hogy tudniillik a szélsőjobb és szélsőbal gyakorlatilag összeér, s mindkettő progresszív, szemben a reakciós liberalizmussal.¹²⁴ A „szelektív” antisze-

¹²⁰ Mester M.: Arcképek i. m. 137.

¹²¹ Lásd Lengyel András: Ki volt Rátság Kálmán? Népszava Szép Szó, 1998. november 14. II.

¹²² Mester M.: Arcképek i. m. 139–140.

¹²³ Felhívás! Világ, 1947. július 8. 6.

¹²⁴ KN 1935–1939, XIV. 224. ülés, 1937. jún. 3. 228.

mitizmusán azonban soha nem tudott úrrá lenni vagy csak már nagyon a korszak végén, az Auschwitzról szerzett értesülései után.¹²⁵

Életének „ruszista” fordulata egyfajta „jutralomjátékként” is felfogható, de valójában kényszerpálya, hiszen se értelmiségi, se írástudó, se elméleti ember nem volt, ennek ellenére utolsó húsz évében az ígét hirdette. Ettől persze még lehetett politikus, és ő bele is élte magát a szerepébe. A harmincas évek közepére lett „valaki” Gömbös Gyulának és „kommunista strómanjainak” köszönhetően. Jellemző azonban, hogy igazolási eljárásában az őt igazoló Rassay Károly épp a komolyan-vehetetlenségével mentegette.¹²⁶ Ami pedig tudományos és hírlapírói „munkásságát” illeti, végül is egy szélhámos volt, aki a doktori címét is mások írásainak köszönhette.¹²⁷ Hazug, köpönyegforgató, manipulatív, indolens karrierista¹²⁸ – mondhatnánk, ha nem intene óvatosságra József Attila barátsága,¹²⁹ Szalai Pál magas értékelése¹³⁰ vagy az egykori főügyész empátiás véleménye: „A felszabadulás után a megérdemelnél mostohább sors várt rá.”¹³¹ Ha nincs József Attila, talán senki nem törődne ma már vele.¹³² Így viszont rosszízű történet, és örök feszengés a vele való foglalkozás. Kényelmetlen a költő miatt, kényelmetlen a jobb sorsra érdemes illegális kommunisták asszisztálása miatt, kényelmetlen a ruszofilija miatt. Nyilas ruszofil? Oximorongyanús megállapításnak tűnik, de

¹²⁵ „1943 végén vagy 1944-ben tőle hallottam először, hogy egy Auschwitz nevű város mellett embereket fojtanak meg gázzal s égetnek el.” – *Rónai Mihály András*: Feljegyzés a homályból. In: Magyar Hírek Kincses Kalendáriuma 1984. 116.

¹²⁶ „Rátz fekete ingében és antantszíjjával inkább mulatságos, mint jelentős figurája volt a politikai életnek.” – A katonai igazolóbizottság kutatja mit csinált Mauthausenben Rátz Kálmán nyilas képviselő. Világosság, 1945. november 24. 2.

¹²⁷ A Debreceni Egyetem addigi munkássága elismeréseként, szóbeli doktori szigorlatot engedélyezve ítélte neki a címet a benyújtott cikkei, valamint a csehszlovák légióról és az Afrikáról írt könyvek alapján. – Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Dékáni Hivatal. Jegyzőkönyv a m. kir. Tisza István Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának 1936. évi nov. 5-én és dec. 7-én tartott üléséről, 11–13., ill. 7.

¹²⁸ Mester Miklós még intrikusnak is mondja a következő eset miatt: „megemlített egy pikáns esetet, hogy Esztergályos János Peyér szociáldemokrata képviselőtársa Miskolcon a nyílt utcán megpofozta Peyert, mert Peyér az ő menyasszonya körül legyeskedett. Később jöttem rá, hogy Rátz Kálmán beugratott. Én ugyanis ezeket az adatokat felháborodással ismerttettem a Parlament nyilvánossága előtt.” – *Mester M.*: Arcképek i. m. 132. Ám a közlés értékét csökkenti, hogy Mester több pontatlan információt is közöl Rátzról. Egyébként a Rátz-cal kapcsolatos megnyilatkozások, lett légyen azok visszaemlékezések vagy érintőleges (irodalom)történeti közlések, hemzsegnek a hibáktól, félreértésektől, amelyek aztán tovább öröklődtek a szakirodalomban is.

¹²⁹ József Attila egyik sógora szerint Rátz „tagadhatatlanul jó irányban” gyakorolt „mély benyomást” a költőre. – *Bányai László*: Négyszemközt József Attilával. [Bp.] 1943. 169.

¹³⁰ *Szalai Pál*: Végkifejlet előtt. A magyar közvélemény alakulása a sajtó és a parlamenti naplók tükrében, 1943–44. Valóság 33. (1990) 10. sz. 63–64., 74.

¹³¹ *Domokos J.*: Innen és túl i. m. 183.

¹³² Az utóbbi néhány évben ismét érdeklődés mutatkozott személye iránt. Lásd *Máthé Á.*: Hetvenkedő katona i. m.; *Vass Krisztián*: Rátz Kálmán, aki József Attilát inspirálta I–II. Havi Magyar Fórum 25. (2017) 7. sz. 17–18.; 8. sz. 42–43. Ezek ismeretterjesztő jellegű értekezések.

talán nem is az.¹³³ Lehet, hogy nem véletlenül énekelte mindig Szántó Judittal a „Dubinkát” (Bunkócskát).¹³⁴ Egy azonban bizonyos: nem volt a 20. század első felének nagy „ruszistája”. Meglehető, a kortársak ezt jobban is tudták, mint az utókor. Radnóti Miklós felesége, Gyarmati Fanni írta 1942. május 5-én a naplójába: „a kis, koszos, nagyeszű Danczinger csinálta annak idején is [Rátz – Sz. Gy.] politikai cikkeit, mert már akkor törtetett a politikai karrier felé”.¹³⁵

THE PORTRAIT OF KÁLMÁN RÁTZ, ARROW-CROSS „RUSSIANIST”

By Gyula Szvák

SUMMARY

The first history of Russia in the 20th century to be written by a Hungarian author was published in 1943. It was written by Kálmán Rátz, a retired second lieutenant. This article traces the story of this former soldier and, drawing on both published and unpublished sources, sets out, for the first time in academic history writing, to disprove his claim to be considered the author of this monumental, professionally executed work, which expressed, paradoxically, an almost sympathetic opinion of the Russians. Rátz himself was an anti-Semite rabble-rouser who supported the idea of territorial revision. He declared himself a “National Socialist”, although he tried to distance himself from the German Nazis. He also joined the radical, far-right Arrow Cross Party. Then Rátz gradually moved away from this line. After 1945, his career was cut short. After all, Rátz was nothing more than an unscrupulous careerist and a plagiarist – and by no means an outstanding Russianist.

¹³³ Natkó Ferenc így emlékszik rá: „ő volt, aki nyíltan oroszbarát volt a parlamentben, baráti körben és Sas utcai előadásában is, amelyeken elég sok spion lappangott”. – *Tóth Pál Péter*: *Messziások*. Bp. 1987. III. Interjúk (Dr. Natkó Ferenc), 391.

¹³⁴ *Szántó Judit*: *Napló és visszaemlékezés*. S. a. r. Murányi Gábor. Bp. 1997. 90.

¹³⁵ *Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni*: *Napló*. 1935–1946. II. 1941–1946. Bp. 2014. 149.

Szántó Richárd

A HONFOGLALÁS DÁTUMA (677) A KÉPES KRÓNIKÁBAN

A *Képes Krónika* 26. fejezetében a magyar történet elején az alábbi sorok olvashatók: „Az Úr megtestesülése utáni hatszázhetvenhetedik, Attila magyar király halála után pedig a száznegyedik esztendőben, III. Konsztantinosz császár és Zakariás pápa idejében – mint ahogy az a rómaiak krónikájában írva van – a magyarok másodszer is kivonultak Szkítiából.”¹ Ez után olvasható a genealógiaként ismert rész, Álmos születésének története és származásának leírása Noéig, majd utódainak felsorolása Taksonyig. A származási rendet némi eltéréssel az előtte álló mondat ismétlése követi: „Az Úr megtestesülése utáni hatszázhetvenhetedik, Attila király halálát követően pedig a századik esztendőben tehát a népnyelven magyarok vagy hunok – akiket latinul hungarusoknak hívnak – III. Konsztantinosz császár és Zakariás pápa idejében újból bevonultak Pannóniába.”²

Az elmúlt évszázadban több kiváló kutató vizsgálta a *Képes Krónika* tudósítását a 677. évi honfoglalásról. A honfoglalás korai dátumának eredete a krónikakutatók és a korai magyar történet művelőinek érdeklődésére is számot tarthat. Talán nem hiábavaló összegezni a kutatás során megfogalmazott nézeteket, és lehetséges, hogy az eddigiektől eltérő magyarázat is adható arra a kérdésre, hogy honnan származhat a honfoglalás ezen datálása. Mivel a korai évszám a kettős honfoglalás elméletének egyik bizonyítékaként is megjelent, érdemes a krónikarészlet eredetének kérdését áttekinteni. A 677. évi honfoglalás dátuma jelentősen eltér más források 9. század végi magyar honfoglalásra vonatkozó évszámaitól, így ez nem illeszkedik az ismert kútfők adataihoz. Jelen tanulmány célja az, hogy felhívja a figyelmet egy olyan műre, amely forrásként szolgálhatott a *Képes Krónika* szerkesztőjének a 677. évi honfoglalás leírásához.

Az elmúlt évtizedekben a *Képes Krónikának* több új kiadása és fordítása is napvilágot látott egyre részletesebb kísérőtanulmányokkal, jegyzetekkel.³ A *Képes*

¹ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. Recensuit Alexander Domanovszky.* In: *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II.* Ed. Emericus Szentpétery. Bp. 1937–1938. (a továbbiakban: SRH) 217–505. I. 284.; *Képes Krónika.* Ford. Bollók János. A ford. gond., jegyz. készítette Szovák Kornél, Veszprémy László. Utószó, függ., irodalomjegyz. összeáll. Szovák Kornél. Bp. 2004. (a továbbiakban: *Képes Krónika* [2004]) 25.

² SRH I. 284–286.; *Képes Krónika* (2004) i. m. 25–26.

³ Mályusz Elemér kritikai véleményével együtt ismertette a *Képes Krónika* 1960-as évek végéig megjelent kiadásait. – *Mályusz Elemér: A Képes Krónika kiadásai.* In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései.* (Memoria saeculorum Hungariae I.) Bp. 1974. 167–186.; *Képes Krónika.* *Chronicon Pictum I–II.* Ford. Geréb László. Bp. 1964. Geréb László fordítása több kiadásban is megjelent a korábbi fordítás alapján. – *Képes Krónika.* Ford. Geréb László. Bp. 1971, 1978, 1993.; *A Képes Krónika latin*

Krónika szövege a díszkéziratról elnevezett krónikacsalád legrégebbi épségben fennmaradt szövegtanúja, ezért ezt választottam a kutatás kiindulópontjául.

A jelentős kutatási eredmények dacára sem áll rendelkezésünkre olyan, a *Képes Krónika* szövegcsaládjánál régebbi forrás, amely a 677. évi honfoglalásra vonatkozó híradást a Nagy Lajos idején pergamenre vetett díszkézirathoz hasonlóan fogalmazná meg. Az újabb kutatási eredmények azt jelzik, hogy a honfoglalás ezen korai dátuma és a hozzá kapcsolódó adatok egy olyan kései szerkesztésű forrásban is fennmaradtak, amelynek a korai honfoglalásra vonatkozó dátuma nem a *Képes Krónika* előtti szövegvariánsból származott.⁴ A *Képes Krónika* szövegének írója azonban hátrahagyott egy, a forrás felderítését segítő jelet, megemlítette ugyanis, hogy a honfoglalás dátumát, valamint az ekkoriban regnáló császár és pápa nevét a „rómaiak krónikájában” találta. Ez a forrás vélhetően Landolf Sagax *Római története*,⁵ amelyhez – nyomozásom során – az alábbi műveken keresztül jutottam el: Anastasius Bibliothecarius (800/817–877) *Historia Ecclesiasticáját* (*Tripertita*)⁶

eredetijének magyar fordítása I–II. Ford. Bellus Ibolya. A tanulmányokat írta Dercsényi Dezső, Kristó Gyula. Csapodiné Gárdonyi Klára. A jegyz. készítette Kristó Gyula. Bp. 1987. (a továbbiakban: Képes Krónika [1987]); Kiváló fényképekkel és nyomdatechnikával jelent meg a Képes Krónika hasonló kiadása. – *Chronica Picta*. Bp. 1991; *Chronici Hungarici composito seculi XIV. Recensuit Alexander Domanovszky*. In: *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II*. Ed. Emericus Szentpétery. Utószó, bibl. kieg., a ford. gond. Szovák Kornél, Veszprémy László. Bőv. repr. kiad. Bp. 1999. I. 750–761.; Képes Krónika (2004) i. m. 159–278.; A Képes Krónika könyve. Szerk. Veszprémy László – Wehli Tünde. Bp. 2009; *The Book of Illuminated Chronicle*. Eds. László Veszprémy – Tünde Wehli. Bp. 2009; *Chronica de Gestis Hungarorum e codice picto saec. XIV*. *Chronicle of the Deeds of the Hungarians from the Fourteenth Century Illuminated Codex*. Eds., transl. János M. Bak – László Veszprémy. (Central European Medieval Text 9.) Bp.–New York 2018; *Studies on the Illuminated Chronicle*. Eds. János M. Bak – László Veszprémy. Bp. 2018. A Képes Krónika kutatástörténetének teljes áttekintése túlmutat a jelen tanulmány keretein. A teljesség igénye nélkül, a témában a közelmúltban szakirodalmi áttekintéssel megjelent művekre lásd *Rókyai Péter*: *Krónikatanulmányok*. Debrecen 1999; *Thoroczkay Gábor*: *Krónikakompozíció*. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon középkor és kora újkor VI*. Főszerk. Kőszeghy Péter. Szerk. Tamás Zsuzsa. Bp. 2006. 322–324.; *Szócs Tibor*: *A 14. századi krónikaszerkesztmény interpolációi és a 11. századi okleveleink*. Fons 14. (2007) 1. sz. 59–95.; *Thoroczkay Gábor*: *A magyar krónikairadalom kezdeteiről*. In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004). Szerk. Font Márta – Fedele Tamás – Kiss Gergely. Pécs 2010. 23–31.; *Üő*: *A magyarországi legendairadalom és történetírás a 14. század közepéig*. In: *Művészet és mesterség*. Tisztelegő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére I. Szerk. Horn Ildikó et al. Bp. 2016. 27–48.; *Veszprémy László*: *Történetírás és történetírók az Árpád-kori Magyarországon (XI–XIII. század közepe)*. Bp. 2019.

⁴ *Mikó Gábor*: *Mátyás „krónikás könyve” egy 16. századi törvénygyűjtemény margóján*. *Megjegyzések a Thuróczy-kódex történetéhez*. In: *Tiszteletkőr*. *Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Szerk. Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Bp. 2012. 573–586.

⁵ Landolfi Sagacis *Historia Romana I–II*. A cura di Amedeo Crivellucci. Róma 1912–1913.

⁶ *Theophanis Chronographia*. *Theophanis Vita, Anastasii Bibliothecarii Historia Tripertita I–II*. Recensuit Carolus de Boor. Lipsiae 1883–1885; *Matthew R. Looatens*: *Anastasius Bibliothecarius*. In: *The Encyclopedia of the Medieval Chronicle I–II*. Gen. ed. R. Graeme Dunphy. Leiden–Boston 2010. 35–36. (a továbbiakban: EMC); *Anastasius Bibliothecarius műveiről, ezek között is a Tripertitáról* *Forrai Réka* publikált kutatási eredményeket. – *Réka Forrai*: *Anastasius Bibliothecarius and his Textual Dossiers*. In: *L’Antiquité tardive dans les collections médiévales. Textes et représentations VIe–XIVe*

számos középkori író felhasználta, akik közül Hugues de Fleuryt (†1122 után)⁷ és Siegeburtus Gemblacensist (1028–1112) érdemes megemlíteni.⁸ A középkori szövegmásolatok szövevényén keresztül Martinus Oppaviensis (Troppai Márton, †1278/9) művének⁹ sorai közé is eljutottak a *Tripertita* bizonyos adatai. A *Tripertitán* kívül a belőle merítő *Historia Miscella* egyes részletei ugyancsak helyet kaptak Troppai Márton művében. A *Historia Miscella* vezetett el a 10–11. század fordulóján Dél-Itáliában működő Landolf Sagaxhoz.¹⁰ Az ő *Historia Romana* című munkája a későbbi századokban kapta a megtévesztő *Historia Miscella* nevet. Ez a mű vagy bizonyos részeinek kivonata lehetett a *Képes Krónikában* említett „rómaiak krónikája”, amelyből a 677. évi honfoglaláshoz kapcsolódó adatok bekerültek a magyar krónikába. Az egyes szövegek összehasonlítása, a tartalmi párhuzamok felkutatása során haszonnal forgattam Viterbói Gottfried (1125–1202)¹¹ és Ekkehardus Uraugiensis (?–1125 után)¹² munkáit, amelyek szintén segítettek eljutni Landolf Sagax *Római történetéhez*.

Krónikakutatók véleménye a 677. évi honfoglalás datálásáról

A korai honfoglalásra vonatkozó irodalom áttekintését érdemes Domanovszky Sándor véleményével kezdeni, aki a Nagy Lajos-kori krónikasztézésben megjelenő 677. évet a korábbi krónikákban nem említett évszámnak tartotta, és vélelmezte, hogy azok a magyarok bejövételét a 888/889. évre tették. Az új dátum, a császár és a pápa neve betoldás volt a 14. századi krónika szövegében, amelyet a krónikás megismételt az Árpádok genealógiája után. További újításként jelent meg a szövegben, hogy a magyarok Attila halála utáni száznegyedik, illetve századik évben költöztek be Pannóniába, így a magyarok 677. évi bejövetele

siècle. Études réunies par Stéphane Gioanni et Benoît Grévin. Rome 2008. 319–337. *Szovák Kornél*: Irodalom. In: *Képes Krónika* (2004) i. m. 257–278.

⁷ *Hugo van Fleury*: *Historia ecclesiastica*, editio altera. Kritische teksteditie. Éd. Leendert Martin de Ruiter. Groningen 2016. Az író életidejéről annyi tudható, hogy 1122 után halt meg, itt hivatkozott műve *Gesta Romanorum Imperatorum* címen is ismert volt. – *Régis Reich*: Hugh of Fleury. In: EMC I. 816.

⁸ *Siebert Gemblacensis*: *Chronica*. Ed. L. C. Bethmann. (MGH SS 6. Ed. Georgius Heinrichus Pertz) Hannoverae 1844. 300–374.; *Jeroen Deploige*: Siebert of Gembloux. In: EMC II. 1358–1361.

⁹ *Martinus Oppaviensis*: *Chronicon pontificum et imperatorum*. Ed. Ludewicus Weiland. (MGH SS 22. Ed. Georgius Heinrichus Pertz) Hannoverae 1872. 377–475.; *Anna-Dorothee von den Brincken*: Martin of Opava. In: EMC II. 1085–1088.

¹⁰ Landolfi Sagax i. m. I–II.; *Wojciech Baran-Kozłowski*: Landulf Sagax. In: EMC II. 995.

¹¹ *Gotifredus Viterbiensis*: *Pantheon*. Ed. Georgius Waitz. (MGH SS 22. Ed. Georgius Heinrichus Pertz) Hannoverae 1872. 107–307.; *Simone Finkele*: Gottfried of Viterbo. In: EMC I. 722–724.

¹² *Ekkehardus Uraugiensis*: *Chronicon universale*. Ed. Georgius Waitz. (MGH SS 6. Ed. Georgius Heinrichus Pertz) Hannoverae 1844. 33–231.; *Kerstin Pfeiffer*: Ekkehard of Aura. In: EMC I. 568–569.

a krónikaszerkesztő saját kiegészítése lehetett, amellyel nem tudta összhangba hozni az Attila halála utáni éveket.¹³

A kiváló krónikakutató a forrás azonosítása nélkül ugyan, de felfigyelt arra a tényre, hogy a 677. év, a császár és a pápa neve a „rómaiak krónikájából”, tehát valamely idegen műből származott. Megállapította, hogy Zacharias pápa 741–752 között állt az egyház élén, III. Constantinus (578–582) pedig II. Justinus társuralkodójaként volt hatalmon. Domanovszky felhívta a figyelmet arra is, hogy Zacharias pápa kortársa valójában V. Constantinus császár (741–775) volt, uralkodási idejük tehát nem egyezett a magyarok bejövetelének időpontjaként megjelölt 677. évvel.¹⁴

A honfoglalás korai időpontja nem került el Hóman Bálint figyelmét sem, aki megjegyezte, hogy a hazai kútfők Regino krónikájából vették át a magyarok szkítiai kijövetelének 889. évi dátumát, így a *Képes Krónika* 677. évszámát tévesnek tartotta.¹⁵ A korábbi források szövegében a Regino krónikájából származó 889. év állhatott, és bár az évszámot Anonymus 884-re rontotta, a *Várad*i és a *Zágrábi Krónika* megőrizte a helyes dátumot (889).¹⁶

1942-ben megjelent tanulmányában Domanovszky Sándor megvizsgálta, hogy a 14. századi krónikakompozíció szerzője hogyan illesztette össze a hun történet utolsó fejezeteit a magyar eseményekkel. Véleménye szerint a *Képes Krónika* szövegének szerzője az Attila és az Árpádok genealógiája közti folyamatosság megteremtésével, valamint a honfoglalás 677-re keltezésével kötötte össze a hun és a magyar történetet. Domanovszky – megismételve korábbi véleményét – a *Budai*, a *Zágrábi* és a *Várad*i *Krónika* honfoglalásra vonatkozó évszámát (888/889) elfogadhatóbbnak tartotta a *Képes Krónika* 677. événél.

A *Képes Krónika* előadása szerint Attila a hun történet végén, 445-ben – valójában 453-ban – halt meg, amely a többi kronológiai betoldással együtt a krónikás önálló fogalmazásának tekinthető.¹⁷

Ifjabb Horváth János a krónikakompozíció 26. fejezete kapcsán megállapította, hogy a 14. századi krónikaszerkesztő helyezte az Árpádok genealógiáját a fejezet

¹³ Domanovszky Sándor: Kézai Simon mester krónikája. Forrástanulmány. Bp. 1906. 48–50., 1. jegyz.

¹⁴ Uo. 76., 5. jegyz., 75–77. A bizánci császárok és Zacharias pápa neve a latin források írásmódját követi. Szó szerinti fordítások esetében a fordító névátírása olvasható. A császárok uralkodási éveiben mutatkozó eltérések oka, hogy a kutatók az általuk használt források évszámait idézték. A modern szakirodalom sem egységes bizonyos uralkodók évei tekintetében. A császárok uralkodási éveire lásd Georg Ostrogorsky: A bizánci állam története. Bp. 2001. 499. Az eredeti mű: Georg Ostrogorsky: Byzantinische Geschichte 324–1453. München 1965; Stephen Mitchell – Geoffrey Greatrex: A History of the Later Roman Empire, AD 284–700. 3rd Edition. Hoboken, New Jersey 2023. 557–558.

¹⁵ Hóman Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói. Bp. 1925. 95–97., 95., 2. jegyz.

¹⁶ Uo. 104., 1. jegyz.

¹⁷ Domanovszky Sándor: Attilától Árpádig. Adalék krónikáink kritikájához. In: Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. Bp. 1942. 60–62.

elejére. A 13. századi krónikában, Ákos mester művében nem a magyar történet elején, hanem a hét vezér felsorolása után, a 36. fejezet végén állhatott a genealógia.¹⁸ A korai honfoglalás kérdésének vizsgálatokor Mályusz Elemér abból indult ki, hogy Thuróczy János felhasználta a *Képes Krónika* családjának egyik variánsát, valamint Troppai Márton munkáját a honfoglalás idejének megállapításához. Ugyanakkor Mályusz megemlítette, hogy Thuróczy az utóbbi műben a 677. évnél nem talált olyan adatokat, amelyek az Attila halála után eltelt száznegyedik és századik évre vonatkoztak volna; III. Constantinus uralkodásának leírásában pedig nem esett szó a hunokról vagy a magyarokról. Thuróczy – Mályusz szerint – Zacharias pápa uralkodási idejét (741–751) vette alapul: a *Képes Krónikában* szereplő III. Constantinus (643–671) sorszámát kijavította, ugyanis az e néven uralkodó ötödik császár (742–775) Zacharias kortársa volt, és a magyarok honfoglalásának évét az Attila halála (445) utáni 301. évre tette, így kapta azt a 744. évet, amely Mályusz számítása szerint valójában 746 lett volna.¹⁹ Mindezek mellett érdemes megjegyezni, hogy Troppai Márton sem a 744. évnél, sem V. Constantinus császár és Zacharias pápa uralkodásánál nem említette a hunokat vagy magyarokat, sőt az egész 8. századról szóló részben nem esett szó róluk. Mindössze III. Károly császár (881–887) uralkodásánál olvasható egy rövid bejegyzés arról, hogy a magyarok népe a besenyőktől üzve kijött Szkítiából, és Pannóniába ment.²⁰ Ez a dátum azonban már a honfoglalásnak a *Budai Krónikában* és más forrásokban fennmaradt időpontjaihoz közelít. Thuróczy kétségtelenül pontosabban számolt a *Képes Krónika* szerkesztőjénél. A történeti irodalomban pedig – Mályusz Elemér nyomán – elfogadottá vált, hogy az Attila halála óta eltelt háromszázegy év teóriája és a honfoglalás 744. évi időpontja Thuróczy korrekciójának eredménye volt.²¹

A 677. évi honfoglalásra vonatkozó, az 1980-as évekig közölt főbb kutatási eredmények, álláspontok szinte kivétel nélkül megegyeztek abban, hogy az évszám téves, sőt a kutatók véleménye esetenként még árnyalatnyi különbséget is

¹⁸ Horváth János: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 362–365.

¹⁹ Mályusz Elemér: Thuróczy János krónikája és a Corvina. Filológiai Közöny 12. (1966) 296–298.; Oppaviensis, M.: Chronicon pontificum et imperatorum i. m. 424–426., 457–460.

²⁰ Oppaviensis, M.: Chronicon pontificum et imperatorum i. m. 423–428., 457–462., 463.

²¹ Mályusz E.: Thuróczy János krónikája és a Corvina i. m. 296–298.; Johannes de Thurocz Chronica Hungarorum II. Commentarii 1. Ab initiis usque ad annum 1301. Composuit Elemér Mályusz adiuvante Julio Kristó. Bp. 1988. 148–149.; Thuróczy János: A magyarok krónikája. Ford. Horváth János. Facsimile, kísérőkötet. Bp. 1986. 59., 348–349., 154. jegyz.; Thuróczy János: A magyarok krónikája. Rogerius mester: Siralmas ének. Thuróczy művének 1–129. és 186–262. fejezeteit fordította, és a hozzájuk tartozó jegyzeteket írta Bellus Ibolya. Bp. 2001. 61., 344–345., 143. jegyz.; Veszprémy L.: A honfoglalás i. m. 203.; Szabados Gy.: A magyar történelem kezdeteiről i. m. 24–25., 34.

alig tartalmazott a kérdés megítélésében. Napjainkig ebben a vonatkozásban néhány kivételtől eltekintve alig történt változás.²²

Az egyik kivétel László Gyula, aki kettős honfoglalás elméletének kifejtésekor óvatosan ugyan, de hivatkozott a feltevéseit látszólag támogató 677. évi adatra, amely szerinte a magyarok egy – Árpád előtti – csoportjának pannóniai beköltözését tükrözhetette.²³

A másik nem feltűnő, de mégis jelentős újdonság a 677. évi honfoglalás kérdésében Bak János és Veszprémy László magyarázata a *Képes Krónika* latin és angol nyelvű kiadásának jegyzeteiben. A magyar krónikában említett 677. év, a pápa és a császár uralkodása – szerintük – átvétel a rómaiak krónikájából, amely bármely szélesebb körben olvasott mű lehetett, például Troppai Márton munkája, de ebben a magyarok nem szerepeltek a 677. évnél.²⁴ Ez a korábbi álláspontoktól eltérő elképzelés ugyanis tágabb időkeretet adott a 677. évi honfoglalás lehetséges forrásának keresésére.

Elterjedt vélemény a *Képes Krónika* 677. évi dátumával kapcsolatban, hogy vagy szövegromlás következtében állt elő, vagy a krónikaszerkesztő újítása volt. Szövegromlás esetében az a kérdés, hogy a *Képes Krónika* másolója előtt mi lehetett az a dátum, amelyet 677-re rontott, illetve hogy milyen évszám állt a szövegben, amelyből az Attila halála utáni száznegyedik és századik év kikerekedett. Az utóbbi években a *Képes Krónika* szövegét is érintő értékes kutatási eredmények jelentek meg, a 677. évi honfoglalás kérdésében azonban nem fogalmazódott meg a korábbiaktól határozottan eltérő újabb vélemény.²⁵ Jelen tanulmány a *Képes Krónika* szerkesztőjének azon állításait vette alapul, hogy a 677. év, III. Constantinus császár és

²² A krónikakutatók véleményére lásd *Mezey László*: Jegyzetek. In: *Képes Krónika*. Chronicon Pictum i. m. II. 188., 15. jegyz.; *Képes Krónika* (1993) i. m. 23., 128., 15. jegyz.; *Kristó Gyula*: Nyelv és etnikum. A „kettős honfoglalás” elméleti alapjaihoz. In: *A 80-as évek társadalomtudománya: eredmények és perspektívák*. Szerk. Róna-Tas András. Szeged 1983. 184–185.; *Uő*: Jegyzetek. In: *Képes Krónika* (1987) i. m. 60., 125., 126., 127., 128., 129., 130. jegyz.; *Képes Krónika*. Ford. Bellus Ibolya. A tanulmányokat írta Dercsényi Dezső, Kristó Gyula, Csapodiné Gárdonyi Klára. A jegyz. készítette Kristó Gyula. Bp. 1986. 40–41., 288–289., 125., 126. jegyz.; *Györffy György*: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Bp. 2002. 125., 280., 257. jegyz.; *Tóth Sándor László*: A honfoglalás időpontja. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 102. Szeged 1995. 4.; *Veszprémy László*: Troppai Márton (Martin von Troppau) a középkori magyar historiográfiában. Századok 130. (1996) 979.; *Uő*: A honfoglalás a középkori magyar historiográfiában. In: *Honfoglaló öseink*. Szerk. Uő. Bp. 1996. 202–204. A *Képes Krónika* újabb fordításának jegyzeteiben sem változott a 677. évi honfoglalás megítélése, lásd *Képes Krónika* (2004) i. m. 175–176. 202., 203., 204., 206., 207., 208. jegyz. Lásd még *Szabados Gy.*: A magyar történelem kezdeteiről i. m. 24–25., 34.

²³ *László Gyula*: A „kettős honfoglalás”. Bp. 1978. 16., 83.

²⁴ *Chronica de Gestis Hungarorum e codice picto* i. m. 61., 155. jegyz.

²⁵ *Mikó G.*: Mátyás „krónikás könyve” i. m. 582. A Hg. Eszterházy-kódexre lásd *Uő*: Élt-e valaha Szent István fia, Ottó herceg? Egy ismeretlen 15. századi krónika tanuskodása. *Történelmi Szemle* 45. (2013) 1. sz. 1–22.; *Kertész Balázs*: A 14. századi magyarországi krónikaszerkesztmények utóélete a késő középkorban. *Századok* 150. (2016) 489–49.; *Rókay P.*: Krónikatanulmányok i. m. 129–179.

Zacharias pápa neve a magyar honfoglalással együtt a rómaiak krónikájában szerepelt. A krónika szerkesztőjének megjegyzéséből arra következtethetünk, hogy ténylegesen forgatott egy római történeti művet vagy annak kivonatát.

A 677. évi honfoglalást tartalmazó szövegrészlet eredete

A *Képes Krónikában* említett „római történet” nagy valószínűséggel Landolf Sagax műve lehetett. Az első ezredforduló körül Dél-Itáliában alkotó Landolf munkájának (*Historia Romana*) négy kézírata a 12. század előtt készült. A legrégebbi példányt – Landolf irányítása alatt – egyetlen írnok a beneventói paleográfára jellemző betűkkel jegyezte le. A langobard eredetű Landolf név, a kódex írásképe, a munka tartalma és a soraiból kiolvasható Bizánc iránti tisztelet arra utal, hogy a történetíró a bizánci fennhatóságot elfogadó langobard területek társadalmi elitjéhez tartozott. Amedeo Crivellucci – a *Historia Romana* mérvadó kiadásának készítője – a kézirat keletkezésének helyét Benevento, Salerno és Capua fejedelemségeivel hozta kapcsolatba. A *Historia Romana* szerzője huszonhat könyvben dolgozta fel Róma és a birodalom történetét egészen 813-ig. A zárófejezet után a császárok és feleségeik listája található Julius Caesartól II. Basilius bizánci császárig (976–1025) és társuralkodójáig, VIII. Constantinusig (1025–1028), de utóbbiak uralkodási éveit már nem tüntette fel az író, így vélhetően az ő korokban készült az első szövegváltozat. A császárlista tehát időben tovább nyúlik a forrás elbeszélő részénél.²⁶

Pierre Pithou kiadása nyomán Landolf műve *Historia Miscella* címen vált ismertté, a kiadó ezzel utalt arra, hogy Landolf munkája eredetileg több forrás egyesítésével jött létre.²⁷ Franz Eyssenhardt némileg elfedve annak tényleges tartalmát, szintén *Historia Miscella* cím alatt jelentette meg Landolf művét.²⁸ Hans Droysen csak azt a részt közölte Landolf munkájából, amely Paulus Diaconus római történetének (*Historia Romana*) folytatása volt, így a magyar történet szempontjából fontos szöveghelyek is kimaradtak belőle.²⁹ Amedeo Crivellucci tette közzé Landolf Sagax alkotásának legjobb kritikai kiadását, amely – bár nem használja fel az összes fennmaradt kódexet – a szerző autográf kéziratán alapszik.³⁰

²⁶ Norman Underwood: *Mirroring Byzantium: Scribes, Dukes, and Leadership in Pre-Norman Southern Italy*. In: *Observing the Scribe at Work. Scribal Practice in the Ancient World*. Ed. Rodney Ast et al. (Orientalia Lovaniensia Analecta 301.) Leuven–Paris–Bristol 2021. 155–156.

²⁷ Pierre Pithou: *Historia Miscella*. Basel 1569; Paolo Chiesa: Landolfo Sagace. In: *Dizionario Bibliografico degli Italiani* 63. Dir. Mario Caravale. Roma 2004. 495–497.

²⁸ *Historia Miscella*. Recensuit Franz Eyssenhardt. Berlin 1869.

²⁹ *Eutropii breviarium ab urbe condita cum versionibus graecis et Pauli Landolfique additamentis*. Recensuit et adnotavit Hans Droysen. (MGH Auct. Ant. 2.) Berlin 1879. 225–376.

³⁰ Landolfi Sagacis i. m. I–II.; Underwood, N.: *Mirroring Byzantium* i. m. 158. Crivellucci munkája két reprint kiadásban is megjelent az utóbbi években. – Landolfi Sagacis *Historia Romana* I–II. London 2018, 2022.

Crivellucci álláspontja szerint a szövegkiadáshoz felhasznált kézirat Landolf irányításával készült. Lars Boje Mortensen a *Historia Romana* harmincöt kéziratát azonosította, mely szám Landolf munkájának középkori ismertségét jelzi. Mortensen – más Róma-történeteket (*Historia Romana*) tartalmazó kéziratokkal együtt – katalógusba gyűjtötte Landolf Sagax művének másolatait, lelőhelyüket is megadva. Ezek közül most elegendő a mérvadó kiadás alapjául szolgáló kéziratot említeni, amelynek őrzőhelye napjainkban a Vatikáni Apostoli Könyvtár.³¹ A kódex néhány éve kiváló minőségben, elektronikus változatban is hozzáférhető.³²

Amedeo Crivellucci részletesen ismertette Landolf Sagax forrásait. A fontosabb kútfők között ott találjuk Paulus Diaconus római történetét (*Historia Romana*), *A langobardok történetét*, Orosius, Rufinus, Jordanes, Cassiodorus és Anastasius Bibliothecarius munkáit, amelyeken kívül Landolf más írók műveit is felhasználta, illetve napjainkra már elveszett forrásmunkákból is dolgozott.³³ Újabban Paolo Chiesa közölt tömör áttekintést Landolf Sagax művének kézirati hagyományáról. Chiesa véleménye szerint Landolf hozzávetőlegesen száz műből kölcsönzött részeket saját történeti munkája elkészítéséhez.³⁴ A kézirat kódexe valószínűleg a 11. század elején, feltehetően II. Henrik (1002–1024) német-római császár uralkodása körüli időben került az Alpoktól északra. Egy ideig a corvey-i apátság könyvtárában őrizhették, ahol a római történelem kézikönyveként használhatták. Landolf műve német területeken vált népszerűvé, a másolatok többsége is ott készült, Itáliában lényegesen szerényebb hatást gyakorolt.³⁵

Landolf Sagax könyve hosszú utat járt be, és szintén hosszú, jelenleg ismeretlen úton jutottak el adatai a *Képes Krónika* szerkesztőjéhez. Ennek az útnak a nyomon követése további kutatást igényel. Az alábbiakban mindössze Landolf szövege és a *Képes Krónika* 26. fejezete közötti párhuzamok bemutatására szorítkozom.

A honfoglalás 677. évi dátumának magyarázata

A két forrás következő sorainak hasonlóságai alapján feltételezhető, hogy a hazai krónikás felhasználta Landolf Sagax művét, esetleg annak kivonatát.

³¹ Lars Boje Mortensen: The Diffusion of Roman Histories in the Middle Ages. A List of Orosius, Eutropius, Paulus Diaconus, and Landolfus Sagax manuscripts. *Filologia mediolatina* VI–VII. (1999–2000) 117–118., 193. Mortensen katalógusában a 174. tétel: Vaticano, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 909.

³² Lásd https://digi.vatlib.it/view/MSS_Pal.lat.909 (letöltés: 2023. jún. 9.); digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/bav_pal_lat_909 (letöltés: 2024. máj. 22.).

³³ Landolfi Sagacis i. m. II. XXI–XXXVI.; *Underwood, N.*: Mirroring Byzantium i. m. 156–158.

³⁴ Chiesa, P.: *Historia Romana*. In: *La Trasmissione dei Testi Latini del Medioevo*. (Medieval Latin Texts and their Transmission. TE.TRA 1.) Cura di Paolo Chiesa – Lucia Castaldi. Firenze 2004. 244–247.

³⁵ Chiesa, P.: Landolfo Sagace i. m. 496.; *Uő*: *Historia Romana* i. m. 245–246.

Képes Krónika
(26. fejezet):

„*Anno ab incarnatione Domini sexcentesimo LXX-o VII-o, a morte vero Atyle regis Hungarorum anno centesimo quarto, tempore Constantini imperatoris tertii et Zacharie pape, sicut scribitur in cronica Romanorum, Hungari de Scythia egressi sunt hoc modo [...]*”³⁶
(„Az Úr megtestesülése utáni hatszázhetvenhetedik, Attila magyar király halála után pedig a száznegyedik esztendőben, III. Konsztantinosz császár és Zakariás pápa idejében – mint ahogy az a rómaiak krónikájában írva van – a magyarok másodszor is kivonultak Szkítiából a következőképpen.”³⁷)

„*Anno igitur ab incarnatione Domini sexcentesimo vel sexingentesimo septuagesimo septimo, a morte vero Atyle regis anno centesimo vulgariter Magori sive Huni, Latine vero Ungari, tempore Constantini tertii imperatoris et Zacharie pape, denuo ingressi sunt Pannoniam [...]*”³⁸
(„Az Úr megtestesülése utáni hatszázhetvenhetedik, Attila király halálát követően pedig a századik esztendőben tehát a népnélven magyarok vagy hunok – akiket latinul hungarusoknak hívnak –, III. Konsztantinosz császár és Zakariás pápa idejében újból bevonultak Pannóniába.”³⁹)

Landolf Sagax, *Historia Romana*
(XXI. könyv):

„*Anno ab incarnatione Domini sexcentesimo sexagesimo Constantinus imperat.*” („Az Úr megtestesülése utáni hatszázhatvanadik évben Constantinus uralkodik.”)⁴⁰

Landolf Sagax, *Historia Romana*
(XXI. könyv):

„*Anno imperii sui septimo decimo requievit pius imperator Constantinus, cum imperavit annis decem et septem [...]*” („Uralkodásának tizenhetedik évében Constantinus a kegyes császár meghalt, midőn tizenhét évig uralkodott [...].”)⁴¹

„*Anno ab incarnatione Domini sexcentesimo septuagesimo octavo Iustinianus Romanis imperat, [...]*” („Az Úr megtestesülése utáni hatszázhetvennyolcadik évben Iustinianus uralkodik a rómaiak felett [...].”)⁴²

³⁶ SRH I. 284.

³⁷ Képes Krónika (2004) i. m. 25.

³⁸ SRH I. 286.

³⁹ Képes Krónika (2004) i. m. 26.

⁴⁰ Landolf Sagax i. m. II. 149. A szerző fordítása.

⁴¹ Uo. 157. A szerző fordítása.

⁴² Uo. 157. A szerző fordítása.

Az idézetek alapján látható, hogy Landolf Sagax és a *Képes Krónika* dátumozási gyakorlata ezen a szöveghelyen egyezik, és Constantinus császár uralkodása esetében a dátumok is összeillenek a két szöveg párhuzamos részeiben. Ezt a hasonlóságot nem lehet a véletlennel vagy egy közös forrással magyarázni, amint a hasonló esetekben elkövethető módszertani hibákra Madzsar Imre felhívta a figyelmet.⁴³ A véletlent azért lehet kizárni, mert a szövegegyezés nem csak egy-két szó esetében áll fenn, és mert Constantinus császár uralkodásához köthető tartalmi megfelelés is megállapítható. Közös forrásra sem lehet visszavezetni a két szöveg egyező részeit, mert Landolf Sagax művénel korábbi és a *Képes Krónikával* megegyező szövegű forrás nem ismert. Landolf Sagax az érintett szövegrészt Anastasius Bibliothecarius művéből, a *Tripertitából* vette át, Anastasius azonban más dátumszerkesztést alkalmazott, és szóhasználata is eltért Landolf stílusától.⁴⁴

Landolf művének kronológiai rendszere és dátumszerkesztése következetes volt, műve 16. könyvéig az egyes részeket és az új uralkodók hatalomra kerülésének évét Róma alapításának évétől (*anno ab urbe condita*) számolta. A 17. könyv elején azonban új kronológia jelent meg, ugyanis Landolf ettől kezdve az új könyveket és trónra lépő uralkodókat az Úr születésének évétől számított évekkel (*anno ab incarnatione Domini*) vezette be.⁴⁵ Ez utóbbi eljárás jelent meg a *Képes Krónika* 26. fejezetében, de a krónikaszerkesztő a szöveg más pontjain ettől eltérő datálást alkalmazott.

Anastasius Bibliothecarius és Landolf Sagax párhuzamos mondatai között bár nagyfokú a hasonlóság, nem éri el a Landolf és a *Képes Krónika* szövege közötti egyezések mértékét. Ez alapján megállapítható, hogy nagy valószínűséggel Landolf Sagax munkája vagy annak kivonata volt a magyar krónikaszerkesztő forrása.

Landolf művének a fentiekben elsőként idézett sora a 660. évvel jelezte Constantinus császár uralkodásának kezdetét, a császár trónra lépését. Az író ezzel a mondattal vezette be a császár uralkodásának részletesen elbeszélte eseményeit, az azt követő soraival pedig Constantinus fennhatóságának végét írta le. A császár történetét lezáró mondat szerint uralkodásának tizenhetedik évében meghalt, és tizenhét évig uralkodott. A következő mondatot bevezető dátum, a 678. év (*sexcentesimo septuagesimo octavo*) pedig Constantinus utódja, II. Justinianus hatalomra kerülésének évét rögzítette.⁴⁶

A Landolf Sagax művét felhasználó magyar krónikás Constantinus császár uralkodásának tizenhét évét hozzáadta trónra lépésének dátumához (660), így megkapta a 677. évet. Ez a dátum került be a *Képes Krónikába* a császár nevével

⁴³ Madzsar Imre: A II. Géza korabeli Névtelen. (Értekezések a történettudományok köréből 26.) Bp. 1926. 8., 4. jegyz.

⁴⁴ Tripertita i. m. 222–230.; Landolfi Sagacis i. m. II. 149–157.

⁴⁵ Uo. 13., 24.

⁴⁶ Uo. 149–157.

együtt, és hozzá kapcsolva kapott helyet a krónika szövegében a császár uralkodása alatt bekövetkezett honfoglalás.

A hun király halálát követő évek és Constantinus császár uralkodói évszámának lehetséges magyarázata

A *Képes Krónikában* pontatlanul szerepel az Attila halála és Árpád népének jövetele között eltelt időszak hossza. Krónikakutatók generációi keresték a hibás számítás okait és magyarázatát – az általuk közreadott vélemények mellett egy további lehetséges magyarázat is megfogalmazható. A *Képes Krónika* 24. fejezete szerint Attila halála 445-ben következett be, a 26. fejezetben pedig a magyarok visszatérése Pannóniába 677-ben történt. A két eseményt 232 év választotta el, ez szerepelhetett a *Képes Krónika* alapjául szolgáló szövegben, ha elfogadható, hogy a 677. év nem szövegromlás eredménye.

Magyarázatot kíván az is, hogy a *Képes Krónika* szövegében Constantinus miért kapta a harmadik uralkodói sorszámot. Landolf Sagax művének végén felsorolta a római császárokat saját koráig, de az azonos nevű uralkodókat nem számozta meg, mindössze a személyneveket írta egymás után.⁴⁷ A császárlistában az első Constantinus nevű uralkodó Heléna fia, a napjainkban (I.) Nagy Constantinusként ismert császár volt. Az ő neve és több császárutódjának említése után a második Constantinus nevű uralkodó, Heraclius (610–641) fia következett a sorban. Ennek a második Constantinusnak volt utódja Constans, akit a lista harmadik Constantinus nevű uralkodója váltott a hatalomban (Landolf szerint utóbbi 660–677 között irányította a birodalmat). Ez a sorrend a forrásnak a császárok uralkodása alatti eseményeket tárgyaló elbeszélő részében is megtalálható.⁴⁸ A magyar krónikás, esetleg a krónikás által használt kivonat készítője a császárlista alapján a sorrendben harmadik Constantinusnak adta a III. sorszámot, de uralkodásának teljes időszaka helyett csak utolsó évét (677) tüntette fel, majd ez alá jegyezte fel a császár uralkodása alatti eseményként a magyar honfoglalást.⁴⁹

⁴⁷ Uo. 293–295.; Pal. lat. 909. 303v. col. II. https://digi.vatlib.it/view/MSS_Pal.lat.909 (letöltés: 2023. jún. 9.).

⁴⁸ Landolfi Sagacis i. m. II. 139–157. Landolf művében az évszámok bizonyos esetekben eltérnek a modern bizantinológia által rekonstruált évszámoktól. A szakirodalomban esetenként az uralkodók sorszáma is eltér a középkori művekben olvasható sorszámoktól. Vö. *Ostrogorsky, G.*: A bizánci állam története i. m. 499.; *The Dictionary of Byzantium* I. Ed. Alexander P. Kazhdan. New York–Oxford 1991. 496–501.

⁴⁹ Landolfi Sagacis i. m. II. 157., 293–295.

Zacharias pápa

A krónikakutatás Zacharias pápa (741–752) uralkodásának idejéből kiindulva megállapította, hogy a magyar krónikás tévedett, amikor pápaságát a 677. évhez kapcsolta. Erre a különös hibára az alábbi magyarázat adható. Landolf két Zacharias nevű főpapot is megemlített művében: az elsőt akkor, amikor elbeszélte a perzsák Bizánc elleni hadjáratát, Jeruzsálem elfoglalását (614), Zacharias jeruzsálemi pátriárka elfogását, majd pedig a bizánci ellentámadást, Heraclius császár bevonulását Jeruzsálembe (630) és Zacharias pátriárka visszahelyezését a főpapi székbe. Figyelmet érdemel, hogy Landolf először *presul*, másodszer *pontifex* címmel jelölte Zacharias tisztségét.⁵⁰ Ez utóbbi zavarhatta össze a magyar krónikást, aki – a pápák *pontifex* címének ismeretében – Zacharias jeruzsálemi pátriárkát pápaként írta le a magyar krónikában.

További érvként említhető, hogy Landolf művének későbbi felhasználóit ugyancsak megtéveszthette Heraclius császár perzsa hadjáratból való visszatérésének leírása. Az elbeszélés szerint Konstantinápolynak az uralkodót köszönteni kívánó népe a császár elé vonult, és velük tartott a pátriárka mellett Heraclius fia, Constantinus császár is. Landolf ebben a szövegrészben *imperator*nak nevezte Constantinust. Bár Landolf nem számozta az uralkodókat, tudhatjuk, hogy ez a Constantinus a császárlistában a második volt.⁵¹ A mű későbbi kivonatolója, illetve felhasználója könnyen összetéveszthette az egyező nevű, de néhány évtized különbséggel uralkodó Constantinus császárokat. A magyar krónikás III. Constantinus uralkodásának idejére (660–677) is kiterjesztette Zacharias *pontifex* vélt pápaságát, így a krónika szövegében a császáré mellett Zacharias nevé is megemlítette.

Landolf műve egy későbbi szakaszában egy másik Zacharias főpapról is írt, aki a hazai krónikakutatók által is azonosított pápa volt. Tehát a *Historia Romanát* felhasználó magyar krónikás Zacharias pápa nevét is olvashatta, ugyanis Landolf feljegyezte, hogy Leó császár uralkodásának tizennyolcadik évében, 727-ben Zacharias lett a római pápa. Mivel Landolf ugyanazzal a jeruzsálemi főpapot illető *presul* szóval jelölte Zacharias pápai címét,⁵² a két Zacharias – a pátriárka és a pápa – egyetlen személyként, III. Constantinus kortársaként került Landolf művének kivonatába. Így a 14. századi hazai krónikás is pápaként hivatkozott az egyetlen személyként azonosított Zachariásra. Eltérő időszakokban uralkodó személyek egymás mellé helyezése több esetben is megfigyelhető

⁵⁰ Uo. 128–129. Az események időpontjára lásd *Ostrogorsky, G.*: A bizánci állam i. m. 100., 105.

⁵¹ Landolfi Sagácsis i. m. II. 128.

⁵² Uo. 183., 200. Landolf évszámai nem egyeznek a modern történeti irodalom időrendjével.

a *Képes Krónikában*. A 24. fejezetben például Attila halálának 445. éve kapcsán Marcianus császár és Gelasius pápa egymás kortársaiként szerepelnek, a valóságban azonban Gelasius uralmának időszakát (492–496) négy évtized választotta el Marcianusétól (450–457).⁵³

Azonos vagy hasonló nevű személyek felcserélése, egymással való azonosítása szintén előfordul a hazai krónikákban. A *Budai Krónika* szövegében olvasható, hogy a honfoglalás (888) idején Germániában és Itáliában Ottó császár, Franciaországban pedig Lothár király fia, Lajos uralkodott.⁵⁴ Már Domanovszky Sándor felfigyelt a szöveg belső ellenmondásaira. A *Budai Krónikában* és az alapjául szolgáló forrásban – Regino krónikájában – említett személyeket a korszak német császáraival és francia királyaival összevetve rámutatott arra, hogy I. Ottó (936–973) és V. Lajos francia király (986–987) uralmi időszaka nem esett egybe sem egymással, sem a honfoglalás (888) évszázadával. II. Ottó kora (973–983) ugyan közel állt a francia király uralkodásához, de távol esett a honfoglalás évtől. Domanovszky megállapította azt is, hogy a *Budai Krónika* írója hibázott, amikor Lothár fiát, II. Lajost említette francia királyként. A magyar krónikás tévedése arra vezethető vissza, hogy Regino krónikájában, a 876. évnél Lajos neve együtt szerepelt Odo párizsi gróféval, majd királyéval. Utóbbi a *Budai Krónika* 888. évi feljegyzésben is megjelent: a magyar krónikás Odo gróft tette meg Germánia és Itália – magyar honfoglalás kori – uralkodójának.⁵⁵ Az egyes szereplők uralkodási évei és a honfoglalás dátuma között hasonló jellegű az eltérés a *Budai Krónika* és a *Képes Krónika* párhuzamos szövegeiben. A *Képes Krónikában* a 677. év és III. Constantinus uralkodása időrendileg egyezik, de a honfoglalás tényleges időpontja nem illeszkedik ehhez a korai évszámhoz. Zacharias kora pedig több évtizednyi eltérést mutat a 677. esztendőhöz viszonyítva.

A modern történettudomány szinte tökéletes kronológiát próbál felvázolni, a történeti szereplőket pedig kétséget kizáróan igyekszik azonosítani, a középkori művek azonban nem minden esetben nyújtanak ehhez a törekvéshez biztos támpontot. Ebben szerepe van a középkori krónikások relatív kronológiát is alkalmazó időszemléletének, és annak, hogy számos esetben nem hangolták össze az uralkodók uralkodási évéhez kötött esemény dátumát az időszámítás

⁵³ SRH I. 282., 5. és 6. jegyz.

⁵⁴ SRH I. 285–286.; *Chronica Hungarorum* 1473. Latin szöveg, magyar fordítás és tanulmány. Szerk. Farkas Gábor Farkas – Varga Bernadett. Bp. 2023. 25–26., 163–164.

⁵⁵ *Domanovszky Sándor*: A Budai Krónika. Századok 36. (1902) 739–741.; *Uő*: Attilától Árpádig i. m. 61–62.; SRH I. 164., 285–286. Újabban Veszprémy László tekintette át az uralkodók és a kronológia kérdését, Antoninus Durus nevére vonatkozóan új magyarázatot adott. – *Veszprémy László*: A krónikás nevet – Cum vultu hilaris et iocoso. In: *Auxilium Historiae*. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére. Szerk. Körmendi Tamás – Thoroczkay Gábor. Bp. 2009. 401–403.

kezdetétől számított évekkel.⁵⁶ Az uralkodók, illetve más személyek és események időrendi egyeztetése csak kevés esetben volt pontos. Landolf Sagax időszámítási rendszerében Róma alapításától, majd pedig Krisztus születésétől számította az éveket, de egy-egy császár uralkodásának történéseit a császár uralkodásának éveivel datálta. Ez megnehezítette a későbbi felhasználók dolgát, és növelte az időrendi hibák elkövetésének esélyét.

Landolf Sagax műve kivonatának, amelyből a 14. századi hazai krónikás vélhetően dolgozott, eddig nem sikerült nyomára akadni, felkutatása további munkát igényel. Ebben Landolf szövegének több átszerkesztett és rövidített változatát is megvizsgáló Marek Thue Kretschmer eredményei nyújthatnak segítséget.⁵⁷ Az eddig feltárt és azonosított kivonatok mellett további rövidített szövegek és töredékek is létezhetnek.

A rómaiak krónikája

Nem került el a krónikakutatók figyelmét a *Képes Krónika* megjegyzése a „rómaiak krónikájáról” sem, amely nemcsak a honfoglalás évére, hanem az akkori uralkodó pápa és császár neveire nézve is forrásul szolgált a szerkesztő számára. Mályusz Elemér ezt a krónikát Troppai Márton művével azonosította.⁵⁸ Bár a krónikakutatás eddigi évtizedei alatt más forrásra nem tekintettek a *Képes Krónika* forrásaként, Troppai Márton műve mellett Landolf Sagax munkájára is illik a „rómaiak krónikája” megnevezés. A 14. századi hazai krónikás, illetve a kezébe került kivonat készítője Landolf Sagax művének elején és végén találkozhatott a *Historia Romana* kifejezéssel.⁵⁹ Ez alapján állíthatta, hogy olvasta, felhasználta a rómaiak krónikáját.

A korai magyar történet és Landolf elbeszélése közötti párhuzamok

Választ kíván az is, hogy milyen okok alapján hozta összefüggésbe a római történet szövegét kivonatól, illetve felhasználó krónikás a magyarok pannóniai beköltözését a 677. évvel. Másként, mi lehetett a kapocs Landolf műve és a magyar

⁵⁶ *Veszprémi László: A korai magyar évkönyvekről. Kapcsolatok és kölcsönzések az évkönyvek, krónikák és krónikakivonatok között.* In: Aktualitások a magyar középkorkutatásban. Szerk. Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs 2010. 15.

⁵⁷ *Marek Thue Kretschmer: Rewriting Roman History in the Middle Ages: The 'Historia Romana' and the Manuscript Bamberg.* Hist. 3. Leiden–Boston 2007. 27–28., 39–43.

⁵⁸ *Mályusz E.: Thuróczy János krónikája i. m. 297.; Kristó Gy.: Jegyzetek i. m. 60., 126. jegyz.*

⁵⁹ Landolfi Sagacis i. m. I. 3.; Pal. lat. 909. 1v. col I. (Incipit Historia Romana); Landolfi Sagacis i. m. II. 292.; Pal. lat. 909. 302v. col II. (Explicit liber XXVI. Historiae Romanae)

történet között, amely révén a hazai krónikaszerkesztő a honfoglalás történetébe beillesztette Landolf művének adatait. A 14. századi krónikás a hazai krónikákból tudta, hogy a magyarok honnan érkeztek Pannóniába, ismerte az őshaza földrajzi környezetét és neveit, tájékozott volt a honfoglalás irányáról. A krónikás Landolfnál talált egy, a krónikákban foglaltakra emlékeztető történetet, amely elbeszélte, hogy egy bizonyos fejedelem fia hogyan vándorolt el egy olyan területről, amelynek egyes földrajzi nevei egyeztek a magyar őshaza neveivel, és végül hogyan telepedett le Pannóniában. Ezen közös pontok és események alapján a krónikás tartalmi párhuzamot vélt felfedezni a korai magyar történet és Landolf Sagax művének alább bemutatott részlete között.

A *Historia Romaná*ban – Landolf Sagax császárlistája alapján a harmadik – Constantinus császár uralkodásának tizenegyedik éve alatt olvasható a szerinte 671-ben lezajlott bolgár (onogundur) vándorlás leírása. Landolf röviden bemutatta a bolgár őstörténet földrajzi környezetét megemlítve Meóthisz mocsarait, a Thanaist, Atelt és a Pontusi-tengert, Kuvrat kán halálát, birodalma felbomlását és egyik fiának Pannóniába vándorlását.⁶⁰ A magyar krónikást a bolgár vándorlás története a korai magyar történetre emlékeztethette, így azt hasznosítani tudta saját krónikájában. Györffy György már 1948-ban felfigyelt a bolgár és a magyar eredetmonda közötti hasonlóságra, majd Györffy nyomán Szovák Kornél fogalmazta meg véleményét a két hagyomány viszonyáról. A magyar népalakulásban szerepet játszó magyar és onogur (bolgár) népesség őshazájának emlékezete fennmaradt. A későbbiekben, de még a *Képes Króniká*ból ismert változat elkészülte előtt az ősi hagyományelemek biblikus motívumokkal kombinálódva számos módosuláson átesetek.⁶¹ A magyar krónikás számára ismerős volt Landolf művének leírása a Pontusi-tenger és a meóthiszi mocsarak vidékéről is, mely ráillett a krónikás hagyományban található magyar őshazára.

A *Képes Krónika* és Landolf műve között egy további párhuzam is található. Landolf a magyar krónikaszerkesztőkhöz nagyon hasonlóan nevezte el a Dont: az északi óceán felől a szarmaták földjén keresztül hömpölygő, a Meóthiszba ömlő nagy folyó az Atel nevet kapta.⁶² Ez a víznév Anastasius Bibliothecarius

⁶⁰ Landolfi Sagacis i. m. II. 152–154. Landolf művében Constantinus császár a bolgár vándorlással együtt átvétel Anastasius Bibliothecarius művéből. – Theophanis Chronographia i. m. II. 225–226. Anastasius az említett események leírását Theophanes és Nicephoros műveiből kölcsönözte. – *Forrai, R.*: Anastasius Bibliothecarius i. m. 327–328.; Nicephori Patriarchae Constantinopolitani Breviarium Historicum. Ed. Cyril Mango. (Corpus Fontium Byzantinae 13.) Dumbarton Oaks 1990. 86–91.; Theophanis Chronographia i. m. I. 352–357.; The Chronicle of Theophanes Confessor. Eds. Cyril Mango – Roger Scott: Oxford 1997. 491–499.

⁶¹ *Györffy György*: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok. Bp. 1993. 34–35., 27. jegyz., 55.; *Szovák Kornél*: Szkítia és a szittyia azonosságutadat. Scythia and the Scythian Identity. Magyar Tudomány (2021/S1) Különszám 186.

⁶² Landolfi Sagacis i. m. II. 153.

közvetítésével Theophanesig vezethető vissza, aki a tudós földrajzi és történeti irodalomban szokásos Tanais/Thanais névtől eltérve, Atelnek nevezte az említett folyót.⁶³ Az elnevezés hasonlít Kézai Simon és a 14. századi krónikások szóhasználatára, akik leírták, hogy a magyarok Etulnak nevezték a folyót, kiegészítve azzal a megállapításukkal, hogy az Etul azonos a Donnal.⁶⁴ A kivételt képező Anonymus az Etyl nevet nem kapcsolta egyértelműen egyik folyóhoz sem, műve alapján az Etyl a Volgával azonosítható.⁶⁵

Történeti és nyelvészeti szempontból többen is kifejtették véleményüket az Etul, Etyl víznév eredetéről és arról, hogy az egyes kútfők mely folyókat jelölték ezzel a névvel.⁶⁶ A jelen okfejtés középpontjában Landolf műve és a *Képes Krónika* szövegében látható Atel/Tanais és Etul/Don párhuzam áll, ezért az Etul/Etyl folyónév vitájának részletes ismertetésétől el lehet tekinteni.

Az Atel és Etul folyóknak a maiakkal való azonosságáról kialakult álláspontok ellenére eléggé egyértelmű, hogy Landolf és forrásai (Anastasius Bibliothecaeus és Theophanes) Atelnek a mai Dont nevezték, ugyanis a távoli észak irányából csak ez a nagy folyó ömlött a Meótságba, más folyó nem. Landolf – követve forrásait – különös módon hozta össze az Atelt a Tanais (saját írásmódja szerint Tanahis) folyóval, ugyanis utóbbiról azt állította, hogy a Kaukázusban levő ibériai kapuk felől érkeve futott az Atelbe. A két folyó keveredése (*mixtura vero Tanahis et Atel*) nyomán keletkező közös szakaszuk a meótszi mocsaraktól északra folyt, majd az Atel ágakra szakadva ömlött a Meótságba.⁶⁷ A *Képes Krónika* lapjain pedig a Don három ágban ömlött a Kerek-tengerbe.⁶⁸ Az Atel és Etul folyó ágakra szakadása a két forrásban megtalálható tartalmi párhuzam. Landolf művének Atel/Tanahis vízrajzi képe és a magyar krónikák Etul/Don azonosítása közötti hasonlóság, illetve a földrajzi környezet egyezése arra bátoríthatta a *Képes*

⁶³ Theophanis Chronographia i. m. II. 225.; Uo. I. 356–357.; The Chronicle of Theophanes i. m. 497–498. A Don neve a hazai krónikások műveiben Thanais, Thanay, Tanay alakban is megjelent. – SRH I. 34., 54., 244.

⁶⁴ SRH I. 145., 146., 252., 253., 269.

⁶⁵ SRH I. 41.; Györffy Gy.: Krónikáink és a magyar őstörténet i. m. 57–59.

⁶⁶ Gyula Moravcsik: Byzantinoturcica II. 3. Aufl. Berlin 1983. 77–79.; Györffy György: Levedia és Etelköz kérdéséhez. In: Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. (Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 172.) Bp. 1985. 4–6., 9.; Benkő Loránd: A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Lëved és Etełköz kapcsán. In: uo. 22–30.; Harmatta János: Lebedia és Atelkuzu. In: uo. 45–47.; Ligeti Lajos: Levédia és Etełköz. In: uo. 66–72.; Harmatta János: Anonymus a magyarok kijöveteléről. Antik Tanulmányok 24. (1977) 2. sz. 207–209., 219. Az Etyl folyónév eredetére, azonosítására vonatkozó újabb összegzést lásd Zimonyi István: Etełköz, Etyl. In: Korai Magyar Történeti Lexikon. Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. 203–204.; Václav Blažek: Volga – The First River of Europe. Volga – pirmoji Europos upė. Acta Linguistica Lithuanica 81. (2019) 55–60., 79–81.

⁶⁷ Landolfi Sagacis i. m. II. 152–153.

⁶⁸ SRH I. 253.

Krónika szerkesztőjét, hogy a magyar előtörténet megírásakor adatokat kölcsönözzön a *Historia Romaná*ból.

Összegzés

A krónikakutatók a *Képes Krónika* szerkesztőjének betoldásaként tartották számon a 26. fejezetben megemlített 677. évi honfoglalást, III. Constantinus császár és Zacharias pápa nevét, és Troppai Márton művéből származtatták ezeket az adatokat. A 677. évről napjainkig megfogalmazott vélemények szerint a krónikás – a hun király halála és a 677. év közti kétszázharminckét évnyi időszakot száznégyszer és száz évre csökkentve – rosszul datálta a honfoglalást, így a 677. évi dátum téves számítás eredménye volt. Szerencsés módon a krónikaszerkesztő forrását megnevezve hagyott egy nehezen visszakereshető jelet, amely szerint a 677. évet és az említett neveket a „rómaiak krónikájában” olvasta. Ezen a szálon jutottam el Landolf Sagax művéig, a *Historia Romaná*ig. Landolf Sagax dátumszerkesztéséhez nagyon hasonló datálás került a *Képes Krónika* szövegébe, a 677. év Constantinus császár halálának évével egyezik, a császár harmadik (III.) sorszáma pedig a *Historia Romana* végén található császárlistából származhat. Landolf megemlítette Zacharias jeruzsálemi pátriárkát és a vele azonos nevű pápát is. A magyar krónikaszerkesztő Zacharias pátriárka életét III. Constantinus császár uralkodására is kiterjesztette, a pátriárkát és a pápát – *pontifex* és *presul* címük alapján – pápaként és egyetlen személyként írta le. Így az eltérő évtizedekben élt császár és pápa neve egymás mellé került a *Képes Krónika*ban.

Tehát Landolf Sagax alapján – a krónikakutatásban elfogadott véleménytől eltérve – megállapítható, hogy a honfoglalás 677. évi dátuma nem téves számítás eredménye, hanem III. Constantinus bizánci császár uralkodásának utolsó éve. Landolf művének kivonatolója a 677. esztendő alatt összegezte a császár életének eseményeit, kiemelve ezek közül a bolgár vándorlás történetét. A hazai krónikás a magyar őstörténethez hasonló leírást talált a bolgár őstörténetre vonatkozó szövegrészben. A földrajzi környezet, Meótisz mocsarai, a Pontusi-tenger, a Tanais és Atel folyók neve és az egyik bolgár herceg pannóniai beköltözése párhuzamot kínált a korai magyar történethez. A krónikás saját népe pannóniai beköltözését kapcsolta a 677. évhez, a császár és a pápa uralkodásának idejéhez, így népe történetét hozzáfűzte az egyetemes történelmet jelentő római történelemhez.

Amint fentebb szó esett róla, nem lehet figyelmen kívül hagyni a lehetőséget, hogy a 14. századi magyar krónikás nem közvetlenül Landolf Sagax művéből, hanem egy kivonat vagy egy másik krónikarészlet felhasználásával dolgozott. Ebben az esetben a 677. év, a császár és a pápa neve, valamint a magyarok pannóniai beköltözése egyetlen mondatban lehetett, kiegészülve azzal a megjegyzéssel,

hogy mindez a rómaiak krónikájában szerepelt. Ezt a mondatot a forrás megjelenésével együtt is átvehette a 14. századi krónikaszerkesztő, majd némi módosítással két mondatra választotta szét saját művében.

THE DATE OF THE HUNGARIAN CONQUEST (677) IN THE
ILLUMINATED CHRONICLE

By Richárd Szántó

SUMMARY

Based on Hungarian and foreign sources, historians have located the taking of the Carpathian Basin by the Hungarians in the late 9th century. The 26th chapter of the *Illuminated Chronicle*, however, asserts that the Hungarians occupied Pannonia in 677, when Constantinus III was the emperor and Zacharias the pope. According to the consensus that has been achieved over the past century in the research of the Hungarian chronicles, the 14th-century Hungarian chronicler erroneously attached the date of the Hungarian conquest to the year 677, borrowing the names of emperor Constantinus and pope Zacharias from the chronicle of Martinus Oppaviensis.

The aim of the present paper is to establish the provenance of the year 677 as the date of the Hungarian conquest, and the way in which the names of emperor Constantinus III and pope Zacharias made it to the *Illuminated Chronicle*. It is supposed that the Hungarian chronicler borrowed such information from the *Historia Romana* of Landolf Sagax, or from an excerpt made therefrom. This hypothesis is underpinned by the identical wording of a brief passage in the work of Landolf Sagax and in the *Illuminated Chronicle*, as well as further similarities in the content of the two works.

AZ ARANYBULLA ÉS A RÓMAI-KÁNONI-HÜBÉRI JOG

Az 1222. évi szerviensi Aranybulla¹ olyan privilégium volt, amelyben a magyar király elismerte a birtokos szabadok, a királyi szerviensek szabadságait, és ezt a privilégiumot a magyar állam feje ünnepélyesen aranypecséttjével erősítette meg. Jelentősége többek között abban áll, hogy a magyar uralkodó ekkor adott ki egy olyan kiváltságlevelet, amelyben az addigi legbővebb terjedelemben nemcsak felsorolta e társadalmi réteg legfontosabb jogait, hanem ezek tiszteletben tartására jogi biztosítékot is adott. Ez volt a magyar középkori jogtörténetben az egyik legfontosabb írásbeli dokumentum, amely a szerviensi (később nemesi) jogokat tételesen írásba foglalta arra törekedve, hogy a kiváltságok felsorolása lehetőség szerint teljes legyen. Ennélfogva az Aranybulla kiemelkedő helyet foglal el a magyar történelemben, és forrásainak kutatása is hatalmas jelentőséggel bír.

Az Aranybulla és forrásai

Amint Szovák Kornél egy konferencián összefoglalta, a 13. században négy olyan oklevél volt, amelyet a történeti hagyományban aranybulla néven említettek. Az első ezek közül II. András 1222. évi ún. egyházi aranybullája² volt, amelynek a kutatás eddig nem szentelt kellő figyelmet. Ezt követte az 1222. évi szerviensi dekrétum, amelyet a köztudatban egyszerűen Aranybullaként ismerünk.³ Alig egy évtizeddel később, 1231-ben II. András kiadta az úgynevezett egyházi-szerviensi aranybullát, amelyet az Aranybulla 1231. évi megújításaként⁴ is szoktak említeni, végül a negyedik aranybulla az 1267-ből származó, IV. Béla és fiai törvényeit tartalmazó oklevél volt.⁵ Az utóbbi három aranybulla szövege szoros rokonságot mutat.

¹ Az 1222. évi szerviensi Aranybulla legfontosabb kiadásai: De Bulla Aurea Andreae regis Hungariae MCCXXII. Szerk. Besenyei Lajos – Érszegi Géza – Maurizio Pedrazza Gorlero. Verona 1999. (A latin szöveget és az Érszegi Géza által készített magyar fordítást e tanulmányban ebből a kiadványból idézem.); The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary I. 1000–1301. Decreta Regni Mediaevalis Hungariae I. 1000–1301. Eds., transl. János M. Bak – György Bónis – James Sweeney. Idyllwild 1999. (a továbbiakban: DRMH); Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvényczikkek. Az 1000–1301 közt alkotott törvényeket ford., jegyz. Nagy Gyula. Bp. 1899. (a továbbiakban: CIH)

² Kiadása: *Augustinus Theiner*: Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia I. Roma 1859. (a továbbiakban: VMH) 111–112.

³ Kiadása: CIH I. 130–145.; DRMH I. 32–35.

⁴ Kiadása: VMH I. 109–110.

⁵ Kiadása: DRMH I. 105. *Orsós Julianna*: Beszámoló az Aranybulla kiadásának 800. évfordulójára rendezett konferenciáról. Századok 156. (2022) 4. sz. 836. A kéziratok bonyolult kérdéseiről, és

A szerviensi Aranybullát – amelyre a köztudatban „az Aranybulla”-ként hivatkoznak, ezért e tanulmányban is így kerül majd említésre – 1222-ben adta ki II. András király, de többször megújították, és többé-kevésbé megváltoztatott szöveggel újra kiadták. Az 1222. évi Aranybulla eredeti példányai nem maradtak fenn. A legkorábbról fennmaradt megújítás, az úgynevezett egyházi-szerviensi Aranybulla 1231-ből származik, és a pápai udvarhoz kötődő Liber Censuum részeként őrződött meg.

Az 1222. és 1231. évi Aranybullák forrásait a jogtörténeti szakirodalom már számos alkalommal kutatta. Összehasonlították az 1215-ből származó angol Magna Charta Libertatummal, felvetették szövegbeli rokonságát egyes aragóniai kiváltságokkal, és rámutattak az Aranybulla és a Jeruzsálemi Királyság jogkönyvei közötti kapcsolatra.⁶

Mindezek a próbálkozások azonban nem tudták teljes mértékben megoldani az Aranybulla forrásainak problémáját. A magyar Aranybulla ugyanis nem egy másik ország alkotmánylevelének vagy szabadságlevelének hatása alatt, azok rendelkezéseinek átvételével jött létre, hanem hosszabb fejlődés eredménye volt. Az Aranybullában rögzített jogok és kiváltságok gyökerei a nyugati jogi kultúrába, az egyetemeken tanított római és kánoni jog rendszerébe nyúlnak vissza, és benne voltak a 13. századi korszakban. Ez magyarázza, hogy az Aranybulla lehetséges forrásaiként felsorolt angol, aragóniai vagy jeruzsálemi jogforrások számos hasonlóságot mutatnak, vagyis a közös forrásra, a *ius communé*ra, a nyugati jogi kultúra 13. századi fejlődésére utalnak, mert mindannyian a *ius commune* szabályaiban gyökereznek.

Noha a középkori egyetemeken tanított jogot a régebbi jogtörténetírás pusztán a római jog újraalkalmazásának tekintette, és ezzel kapcsolatban a római jog recepciójáról, újbóli hatályba léptetéséről beszélt, a *ius communé*t az ókori római

a szintén 1222-ben kiadott egyházi Aranybulláról lásd Szovák Kornél: Az egyházi Aranybulla 1222-ből. In: Aranybulla 800. Szerk. Zsoldos Attila. Bp. 2022. 33–55. Az 1222. évi egyházi Aranybulla nem részesztendő össze az 1231. évi egyházi-szerviensi Aranybullával.

⁶ Blazovich László: The origins of the Golden Bull and its most important provisions as reflected in Hungarian constitutional and legal history. In: De Bulla Aurea Andreae regis Hungariae MCCXXII. Szerk. Besenyei Lajos – Érszegi Géza – Maurizio Pedraza Gorlero. Verona 1999. 181–190.; *Uő*: L'ambiente storico della Bolla d'Oro. In: De Bulla Aurea i. m. 113–120.; *Uő*: Az Aranybulla létrejöttének előzményei és kiadása. In: *Uő*: Demográfia, jog és történelem. Válogatott tanulmányok. Szeged 2013. 153–159.; *Balogh Elemér*: Az Aranybulla helye a magyar alkotmánytörténetben. In: De Bulla Aurea i. m. 61–77.; *Csukovits Enikő*: Az Aranybullát átíró 1351. évi törvény. In: Aranybulla 800. Szerk. Zsoldos Attila. Bp. 2022. 177–200.; *Horváth Attila*: Az 1222. évi Aranybulla, mint a történeti alkotmányunk sarkalatos törvénye. In: Bulla Aurea 800: Nyolc évszázad közjogi üzenete. Szerk. Ábrahám Márta. Bp. 2022. 95–127.; *Tringli István*: A nemesi kiváltságok és az Aranybulla. In: Andreae II regis Hungariae decretum anni 1222 bulla aurea roboratum. Tanulmányok. Szerk. Mayer Gyula – Szovák Kornél – Rácz György. Bp. 2022. 207–224.; *Zsoldos Attila*: II. András Aranybullája. Történelmi Szemle 53. (2011) 1. sz. 1–38.

joggal egyenlőnek tekinteni túlzottan leegyszerűsítő lenne. A *ius commune* (közös jog) nem volt azonos az ókori római joggal, mert a római jog a középkorban már elavult volt, nem igazodott a középkori társadalom igényeihez, viszont hasznos jogi elveket (*argumenta*) lehetett belőle meríteni. A római jogot ezért modernizálni kellett, és radikálisan át kellett alakítani. A középkorban a római jogot az egyetemeken a glosszátorok értelmezése révén korszerűsítették, kiegészítették a hűbéri jog szabályaival, és a kánonjoggal együtt a középkori európai jogrend alapjává tették. A *ius commune* ezért magában foglalta a római jogot, a kánonjogot és a hűbérjogot, ahogyan azt a glosszátorok kifejtették és kiigazították.⁷

Jelen tanulmány célja, hogy összevesse az Aranybulla és az európai *ius commune* rendelkezéseit, és rámutasson arra, hogy a középkori egyetemeken kifejlesztett közös jogtudomány a jogi egyetemeken tanult magyar jogtanulók révén hogyan hatott a magyar jogtörténet eme igen fontos dokumentumára.

A szerzett jogok védelme az Aranybulla alapja

Az Aranybulla a királyi szerviensek elégedetlenségéből született. A birtokos szabadok elégedetlenek voltak a király politikájával, azzal vádolva őt, hogy megsértette szerzett jogaikat, elvette birtokaikat, és másoknak osztotta szét azokat, és felrótta a királynak személyi szabadságuk megsértését is. Úgy vélték, hogy természetes jogaik sérültek.

Nem kétséges, hogy az uralkodó az Aranybullát a királyi szerviensek jogainak védelmére adta ki, bár emellett egyéb céljai is voltak. A szerviensek követeléseik érvényesítésére a római-kánoni elvekre hivatkozhattak, hiszen a római jogot közvetítő kánonjognak Magyarországon is kötelező érvénye volt. Ilyen fontos római-kánoni elv volt, hogy senkit sem szabad vétkesség és jogos ok nélkül megfosztani jogaitól (*nullus potest privari iure suo sine culpa et sine causa*). Ez volt a magyar Aranybulla alapgondolata, és bár az Aranybullában nem szó szerint szerepel, tagadhatatlan, hogy ez az elv képezte számos rendelkezésének alapját.

Ezt az elvet a kánonjog fogalmazta meg, és megjelent a feltehetően magyar származású, bolognai professzor, Damasus Hungarus 1217 körül Bolognában kiadott *Brocardájában* is.⁸ Az Aranybulla legtöbb rendelkezése nem más, mint

⁷ Francesco Calasso: *Introduzione al diritto comune*. Milano 1951. 72–75.; Manlio Bellomo: *The Common Legal Past of Europe, 1000–1800*. Washington D.C. 1995; Bónis Péter: *Az európai közös jog születése*. Bp. 2011; *Uő*: *A ius commune és ius proprium (1100–1800)*. In: *Uő et al.*: *Egyetemes állam- és jogtörténet*. Bp. 2019. 97–112.; *Uő*: *A nyugati jogtudomány születése*. In: *Uo.* 44–58.; *Uő*: *Az egyház szerepe a jogtudomány művelésében*. In: *Uo.* 59–66.; *Uő*: *A glosszátorok és kommentátorok*. In: *Uo.* 67–95.

⁸ „Nunquam est privandus quis iure suo sine culpa et sine causa.” – *Damasus Hungarus*: *Brocarda*, nr.2. ms. Bibliothèque Nationale, Paris, ms. lat. 14320, fol. 213rb. Bár az Aranybulla szó szerint nem

ennek a római-kánoni jogelvnek a konkretizálása. E római-kánoni jogelv erős alapot biztosított a magyar királyi szerviensek természetes vagy szerzett, nem csorbítható vagy el nem vehető jogainak a védelméhez. A természetes jogok védelme magában foglalta a tulajdonviszonyok védelmét, a személyes szabadság védelmét, a túlzott adóztatás elleni védelmet, és megjelent a magyar Aranybulla számos más rendelkezésében is.

A személyi szabadság védelme az Aranybullában és a közös jogban (*ius commune*)

Az 1222. évi Aranybulla a következőképpen rendelkezik a királyi szerviensek szabadságáról (2. tc.): „Azt is elhatározzuk, hogy sem mi, sem utódaink szervienst le ne tartóztassanak, vagy romlását ne okozzák valamelyik hatalmas úr kedvéért, csak akkor, ha előzőleg perbe idézték, és a bírói eljárás során elítélték.”⁹

A későbbi törvények szintén megerősítették a királyi szerviensek személyi szabadságát. Az 1267. évi 3. tc. például így rendelkezett: „Úgyszintén elrendeltük, hogy ne legyen szabad nekünk a nemesek közül senkit sem rossz tanácsra bírói ítélet nélkül elfogni, bebörtönözni vagy vagyonában vagy személyében megkárosítani. Hanem bíróság elé vonva, a bárók jelenlétében, harag, gyűlölet vagy kedvezés kizárásával kell ítélni felőle, megtartván a jog rendjét.”¹⁰

A tisztességes eljárás követelményét és a személyes szabadság védelmének doktrínáját számos más korabeli szabadságlevélben és kiváltságban is elismerték és alkalmazták Európa-szerte. Például az angol Magna Charta 39. cikke kimondta: „Egyetlen szabad embert sem lehet elfogni vagy bebörtönözni, törvényt kívül helyezni, vagy száműzni, vagy bármilyen módon tönkretenni, és nem fordulunk ellenük magunk vagy küldöttjeink útján, kivéve a vele egyenrangúak törvényes ítélete vagy az ország törvénye alapján.”¹¹

említette ezt a jogelvet, de a magyar oklevelekben gyakorta szerepel. „nos neminem suo iure priuari” – Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Ed. Georgius Fejér. Budae 1828–1844. (a továbbiakban: CDH) IX/1. 497.; „Et quia nos neminem regnicolarum nostrorum suo iusto iure, nequaquam indebite, destitui volumus et priuari.” – CDH X/6. 360.; Uo. V/1. 34.; Uo. X/7. 863. „Conuentum ipsorum iustus iuribus sic minus iuste et sine lege destitui nolumus et priuari.” – CDH X/7. 344.; „omnia iura canonica et ciuilia in haec concordent, et tradant manifeste, quod ante cognitionem causae nullus iure suo priuari debeat, imo ante omnia restituendus sit spoliatus” – CDH VIII/2. 644.

⁹ „Volumus eciam quod nec nos nec posteri nostri aliquo tempore serientes capiant vel destruant favore alicuius potentis, nisi prius citati fuerint et ordine iudiciario convicti.” – CIH I. 132.

¹⁰ Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához I. 1000-tól 1526-ig. Szerk. Lederer Emma. Bp. 1964. 80–82.

¹¹ „Nullus liber homo capiatur, vel imprisonetur, aut dissaisiatur, aut utlagetur, aut exuletur, aut aliquo modo destruat, nec super eum ibimus, nec super eum mittemus, nisi per legale iudicium

Ezek a rendelkezések a *ius commune*-ben gyökereznek. *Decretum*-ában (C. 2 qu. 1) Gratianus azt írta, hogy senkit sem lehet elítélni tisztességes jogi eljárás nélkül (*nullus sine iudicario ordine dampnare ualeat*).¹² Gratianus ezt az elvet számos forrással bizonyította, idézte például Nagy Szt. Gergely pápát, aki kijelentette: „Ahogyan bírói eljárás nélkül nem kívánjuk, hogy bárkit is elítéljenek, úgy azt sem engedjük, hogy amit igazságosan döntöttek el, annak végrehajtását bármilyen ürüggyel halogassák.” (C. 2 qu. 1 c. 3)¹³ Gratianus Melciades pápa levelét is felelevenítette, aki arra szólított fel, hogy az ítélkező bírók mindig mindent szorgalmasan vizsgáljanak meg, igazságosan és szeretettel ítélkezzenek, és senkit ne ítéljenek el igazságos tárgyalás nélkül (C. 2 qu. 1 c. 13).

Ez a jogelv valószínűleg nemcsak azért volt ismert a középkori magyar jogtudó értelmiség előtt, mert Gratianus *Decretuma* volt az egyházjog legerjedtebb tankönyve Magyarországon és egész Európában (így tehát aligha lehetett jogtudónak nevezni azt, aki a *Decretumot* nem olvasta), hanem azért is, mert Damasus Hungarus *Summa decretalium*-ában is szerepelt: „Jegyezd meg, hogy senkit ítélet nélkül elmarasztalni nem szabad.” (*Item nota neminem sine iudicio condemnandum*).¹⁴

Mint fentebb bemutattam, a *ius commune* elvei szerint senkit sem volt szabad letartóztatni, bebörtönözni, személyében vagy javaiban neki kárt okozni bírósági tárgyalás nélkül. Magyarországon és egész Európában az egyházi bíróságok következetesen érvényesítették az egyházjog elveit. Ez az elv nemcsak azért került be a magyar Aranybullába, mert ez a királyi szerviensek egyik fontos követelése volt, hanem azért is, mert a középkori egyetemeken képzett magyar klerikusok számára természetesnek tűnt, hogy a korabeli jogtudománynak ezt a jól ismert elvét hazánkban is érvényesítsék.

A királyi szerviensek birtokainak védelme az Aranybullában

Az 1222. évi Aranybulla a következőképpen rendelkezik a királyi szerviensek birtokairól (17. tc.): „Becsületes szolgálattal szerzett birtokaitól soha senkit se fosszának meg.”¹⁵ Az Aranybulla e rendelkezése a becsületes szolgálatok révén, érvényes

parium suorum vel per legem terrae.” – *John Baldwin*: Due process in Magna Carta. In: Magna Carta, Religion and the Rule of Law. Eds. Robin Griffith-Jones – Mark Hill. Cambridge 2015. 31–50.

¹² Corpus iuris canonici I–II. Ed. Aemilius Friedberg. Lipsiae 1879–1881. (a továbbiakban: CIC) I. Decretum magistri Gratiani, coll. 438.

¹³ CIC I. 439.

¹⁴ *Damasus Hungarus*: Summa decretalium in tit. De iudiciis. Bibliothèque Nationale, Paris, lat. 14320, fol. 155rb. A tanulmányban szereplő magyar nyelvű forrásszövegek részben a szerző fordításai.

¹⁵ „Possessionibus etiam quas quis iusto servitio obtinuerit, aliquo tempore non priuetur.” – CIH I. 138.

jogcímmel szerzett birtokok védelmét szolgálta. Valószínű, hogy ennek a rendelkezésnek a mintáját is a kánonjogban vagy a hűbéri jogban kell keresnünk.

Johannes Teutonicus szerint senkit sem lehet vétkeisége nélkül megfosztani a javadalmas birtokaitól (*nullus debet privari suo beneficio sine culpa*),¹⁶ egy másik helyen pedig úgy fogalmazott, hogy senkit sem lehet megfosztani a jogaitól, ha csak nem követett el súlyos bűncselekményt.¹⁷ A hűbéri jogban ezeket a súlyos bűncselekményeket hűtlenségnek (*felonia, infidelitas*) nevezték.

A hűbéri szerződés magában foglalta a földbirtok adományozását hűség és bizonyos, szerződésben meghatározott szolgálatok fejében. Szerződésszegés, azaz hűtlenség esetén a hűbérúr visszakérhette a földeket, mivel nem igazságos, hogy az egyik fél köteles teljesíteni a szerződést, miközben a másik a saját szerződéses kötelezettségét nem tartja be. Ha azonban nincs szerződésszegés, és nincs hűtlenség, akkor senkit sem lehet megfosztani a jogosan szerzett birtokaitól. A *Libri Feudorum* is hangsúlyozta, hogy a hűbéri viszony természete az, hogy a fejedelem nem veheti el hűbéresei birtokát azok vétkes szerződésszegése (*culpa*) nélkül.¹⁸ Másutt a *Libri Feudorum* a császári törvényt idézve kiemelte, hogy bűnösségének, vétkeisége (*culpa*) megállapítása nélkül senkit nem lehet kivetni a birtokából.¹⁹ A magyar Aranybulla a *ius commune* mintájára rendelkezett hasonlóképpen.

Az 1231. évi Aranybulla 7–8. cikkei szerint „a szerviensek házaiba vagy falvaiba sem mi nem szállunk, sem a mi lovászaink, sem solymáraink, sem pecéreink, sem szekereink nem szállnak az ő akaratuk ellenére. Ha pedig valahol mi vagy a mi tisztviselőink megszállnánk, igazságos térítést fogunk fizetni, miként az alábbiakban foglaltatik. És mivel emiatt, tudniillik mind a mi és a királyné asszony és fiaink megszállásai miatt, mind érsekeink, püspökeink, báróink és nemesseink beszállásolásai miatt az egész országban elviselhetetlen károk és terhek keletkeztek, szigorúan elhatározva megparancsoljuk, hogy semmit se fogadjanak el a mi vagy a mieink konyhája számára, csak az igazságos ár megfizetése után. Hasonlóképpen sem gabonából, sem borból, sem más szükséges dolgokból semmit se fogadjanak el, csak az igazságos ár megfizetése után.”²⁰

Ebből a szakaszból különösen „az igazságos ár megfizetése után”, latinul a *dato iusto precio* kifejezés ragadta meg a figyelmemet. Bár ez a kifejezés csak az 1231. évi

¹⁶ „Item arg. quod nullus debet privari suo beneficio sine culpa sua, ut 56. dist. c. satis perversum (D. 56 c. 7).” – *Johannes Teutonicus*: Gl. nisi gravi ad C. 16 qu. 7 c. 38. Lugduni 1584, coll. 1171.

¹⁷ „Non enim privandus est quis iure suo, nisi pro gravissimo delicto” – *Johannes Teutonicus*: Gl. satis perversum ad D. 56 c. 7. Romae 1582, coll. 391.

¹⁸ „Natura feudi haec est ut si princeps investierit capitaneos suos de aliquo feudo, non potest eos disvestire sine culpa.” – *Libri Feudorum* 1.7.pr.

¹⁹ „Sancimus ut nemo miles eiciatur de possessione sui beneficii nisi convicta culpa.” – *Libri Feudorum* 1.21(22).2.

²⁰ Latinul: VMH I. 109. Magyar fordításban: Szöveggyűjtemény Magyarország i. m. I. 75.

Aranybullában szerepel, mégis a római jog alapos ismeretéről tanúskodik. A szakasz nemcsak arra utal, hogy az Aranybulla védi a dologi jogokat, a magántulajdont az állam jogtalan beavatkozása ellen, és kötelezi az uralkodót a teljes vételár kifizetésére, hanem arra is, hogy az Aranybulla fogalmazója ismerte a római jog szakki-fejezéseit. Ahhoz azonban, hogy teljesen megértsük a mondanivalóm lényegét, távolabbról kell kezdenem. Otto Morena krónikája meséli el a következő eseményt.

A több forrásban fennmaradt elbeszélés szerint Rótszakállú Frigyes császár az iránt tudakozódott Bulgarustól és Martinustól, hogy vajon megilleti-e őt a *dominus mundi* cím.²¹ (A *dominus* szó a latin nyelvben nagyon sok jelentéssel bír. Jelentése lehet például 'úr, uralkodó' [közjogi értelemben], 'tulajdonos' [magánjogi értelemben]).²² Bulgarus tagadólag, Martinus ellenben igenlően válaszolt. A legenda szerint Martinus „császárhű” válaszának jutalma nem is maradt el, mert a császár neki ajándékozta saját gazdagon felszerelt lovát. Bulgarus pedig latin szójárással így vigasztalta magát: „Elvesztettem a lovat, mert igazságosan szoltam; ami nem volt méltányos.” (*Amisi equum, quia dixi equum, sed non erat equum.*) Az elbeszélést Otto Morena krónikájának egy interpolált része rögzítette,²³ a történelmi valóság azonban ettől kissé eltérő lehetett.

Nem Bulgarus és Martinus, hanem Azo és Lotharius Cremonensis volt az, akinek a császár a fogós kérdést feltette. A császár kérdése valójában úgy hangozhatott, hogy kit illet meg a *merum imperium*, a teljes büntető jogszolgáltatás hatalma (a pallosjogot is beleértve); csak a császárt vagy más közhatalmat gyakorlót is. A császár pedig, aki magát a világ urának hitte, azt a választ várta, hogy őt illeti meg minden hatalom a földkerekségen. Odofredus is így beszéli el a történetet, és erre utal Azo megjegyzése is.²⁴

Ami Bulgarus álláspontját illeti, az ő véleménye a tulajdonjog vonatkozásában az volt, hogy a császár magát csak közjogi értelemben tekintheti *dominus*-nak, magánjogi értelemben azonban nem tulajdonos.²⁵ A közhatalom gyakorlása

²¹ A *dominus mundi* eredeti forrása a Dig. 14.2.9 volt.

²² *Emanuele Conte*: "Ego quidem mundi dominus." Su Federico Barbarossa e il diritto giustiniano. In: *Studi sulle società e le culture del Medioevo* per Girolamo Arnaldi. Ed. Ludovico Gatto. Firenze 2002. 135–148.

²³ „Cum dominus Fredericus imperator semel equitaret super quodam suo palefredo in medio dominorum Bulgari et Martini, exquisivit ab eis, utrum de iure esset dominus mundi. Et dominus Bulgarus respondit, quod non erat dominus quantum ad proprietatem. Dominus vero Martinus respondit, quod erat dominus. Et tunc dominus imperator, cum descendisset de palefredo, super quo sedebat, fecit eum presentari dicto domino Martino. Bulgarus autem hec audiens, dixit hec elegantia verba: Amisi equum, quia dixi equum, quod non fuit equum.” – *Otonis Morenae et continuatorum Historia Frederici I.* Ed. Ferdinand Güterbock. (MGH SS rer. Germ. N. S. 7.) Berlin 1930. 59.

²⁴ *Kenneth Pennington*: *The Prince and the Law 1200–1600: Sovereignty and Rights in the Western Legal Tradition.* Berkeley 1993. 31–39.

²⁵ „Hic voluit colligere dominus Martinus, quod imperator sit dominus omnium rerum singularium. Item pro sua opinione inducit legem que dicit quod imperator potest dare predia nostra militibus ob

érintetlenül hagyja a magántulajdont, a császár pedig köteles tiszteletben tartani azt, és nem adhatja oda például bárki tulajdonát katonáinak fizetségül. Bulgarus álláspontja az olasz városállamok elemi igényeire válaszolt. A városi polgárságnak érdeke volt, hogy a magántulajdont az állam tiszteletben tartsa, és jogsértés esetén a bírósághoz fordulás jogát és a hatékony jogvédelmet is biztosítsa. Emiatt ismerte el Bulgarus a császár bírói joghatóságát, ha az a törvények keretein belül marad, és emiatt utasította el a császár szabad, korlátlan rendelkezési jogát a polgárok tulajdona felett. A császár annyiban a világ ura (*dominus mundi*), hogy joghatóságot gyakorol közjogi értelemben, de magánjogi értelemben nem *dominus* (tulajdonos), mert nem rendelkezhet az alattvalók tulajdonával.

Az Aranybulla ugyanúgy védte a dologi jogokat, a magántulajdont az állami beavatkozástól, mint ahogyan Bulgarus és Odofredus tiltakozott a római jog olyan értelmezése ellen, amely szerint a császár lenne a világ ura, és tulajdonosként rendelkezhetne az alattvalók vagyonáról. Az egyházjogban Sinibaldus Fliscus, a későbbi IV. Ince pápa a *Liber Extrá*hoz írt kommentárjában szintén a természetjogba ütközőnek és ezért érvénytelennek bélyegezte a természetjog által is védett tulajdonjog megsértését.²⁶ A középkori egyetemeken ekkoriban tűnt fel az a törekvés, amely szűkíteni próbálta a hatalom mozgásterét, és a törvények uralma alá vetette a közhatalom gyakorlóit. Az Aranybullának és az angol Magna Chartának éppen ez volt a lényege, az önkényuralom helyett a törvények uralmát helyezte előtérbe.

A birtokukból kivetett szerviensek védelme

Az 1231. évi 4–5. tc. így rendelkezett: „Akarjuk, hogy sem mi, sem a mi utódaink soha senkit el ne fogjanak, vagy (birtokaikat) fel ne düljék, hacsak előbb bírói úton el nem ítélték őket. És mivel ezek a mi eskünkkel és a mi főembereink esküjével erősítetttek meg: ha valakit mi vagy a mi fiaink vagy bárki ezen idő,

stipendia, ut ff. de rei uendic. l. item si uerberatum (D. 6.1.15) et f. de euict. l. Lucius (D. 21.2.11). ... Item pro sua opinione inducit ff. de offic. pretor. l. Barbarius (D. 1.14.3) et sic respondit imperatori Frederico seniori, dum esset apud Ronchaliam, timore vel amore. Sed Bulgarus dixit contra in eodem loco. Set dicimus contra, quia cum quis habeat rei uendicationem pro sua re, ut supra de rei uendicatio. l. Doce. (C. 3.32.9); ergo imperator non habet rei uendicationem, cum duo non possunt esse domini unius rei insolidum, ff. commod. l. Si ut certo § Si duobus uehiculum (D. 13.6.5.15). Et intelligebat dominus Bulgarus quod dicitur hic, quod ‘omnia sunt principis’ quo ad protectionem vel jurisdictionem vel verius ‘omnia sunt principis’, scilicet, fiscalia et patrimonialia. Non obstat leges que dicunt quod licet imperatori dare predia nostra militibus ob stipendia, quia uerum est dato nobis pretio, ut supra pro quibus causis. l. ult. (C. 7.13.2).” – *Odofredus*: Lectura in C. 7.37.3.pr., de quadriennii praescriptione, l. bene a Zenone. Lugduni 1552, fol. 111va.

²⁶ „Princeps faceret aliquam constitutionem contra ius naturale, puta quod dominia de uno in alium transferrentur sine causa, si constitutio in foro animae esset servanda? Et videtur nobis quod non, immo nec in foro iudiciale.” – *Sinibaldus Fliscus*: Lectura in X.3.49.8., de immunitate ecclesiarum, c. quia plerique, nr. 5, s.v. restituat Francofurti ad Moenum 1570, fol. 461rb.

tudniillik a mi uralkodásunk tizenhetedik éve után, bírói ítélet nélkül kifosztának (az ilyenek javait) teljes mértékben vissza kell állítani.”²⁷

Az 1231. évi Aranybulla e rendelkezése a királyi szerviensek birtokainak, dologi jogainak további védelmét volt hivatott biztosítani. A hatékonyabb jogvédelem érvényesítését az a rendelkezés biztosította, hogy akit a király, fiai vagy bárki más – II. András uralkodásának tizenhetedik éve (vagyis 1222) óta – bírói ítélet nélkül kifosztott, annak teljes visszaszolgáltatást kell nyújtani.

Az egyházjog már régóta sürgette a visszaszolgáltatást kifosztás esetén, és követelte, hogy a kifosztott birtokost haladéktalanul, késedelem nélkül helyezték vissza birtokába. Különösen nagy hatást gyakorolt a jogtörténetre Gratianus *Decretum*ának *Redintegrandae* kánonja (C. 3 qu. 1 c. 3), amely előírta, hogy a püspökök, később pedig minden birtokától megfosztott személy jogosult a visszahelyezésre.

A negyedik lateráni zsinat 39. kánonja szintén sürgette a visszaszolgáltatást. Ez a kánon később bekerült a *Liber Extrá*ba is (X.2.13.18). A negyedik lateráni zsinat után számos új dekretálist adtak ki ebben a témában. A *Compilatio tertia* is tartalmaz néhány dekretálist erről a kérdésről. Ez utóbbi glosszátora, Johannes Teutonicus is megismételte 1215–1217 körül a *Decretum*ban foglalt jogelvet, amikor azt írta: „A kivetettet először is vissza kell helyezni birtokába.” (*Exspoliatus est prius restituendus*).²⁸ Johannes Teutonicus *In continenti* glosszája talán az Aranybulla egyik forrása volt.

Ezt a jogelvet a magyar jogászok bizonyára jól ismerték, hiszen a híres bolgognai magyar jogászprofesszor, Damasus Hungarus *Brocardá*iban is szerepel: „A kivetettet a per kezdete előtt vissza kell helyezni birtokába.” (*Spoliatus ante litis ingressum principaliter sit restituendus*).²⁹

Ennek a jogelvnek a széleskörű elismertségét bizonyítja, hogy Accursius is írt egy azonos tartalmú glosszát, ahol kijelentette: „A kivetettet haladéktalanul vissza kell helyezni birtokába.” (*Est enim spoliatus statim restituendus*).³⁰

²⁷ „Volumus, quod nec nos nec posterius aliquos unquam capiant vel destruunt, nisi prius ordine iudiciario conveniantur. Et cum ista sacramento nostro et principum nostrorum fuerint confirmata, si qui per nos vel per filios nostros, vel per quoscumque post idem tempus, scilicet decimo septimo anno regni nostri sine iudicio sunt spoliati, plene restituantur.” – VMH I. 109.

²⁸ Johannis Teutonicus Apparatus glossarum in Compilationem tertiam, (Monumenta Iuris Canonici A–3). Città del Vaticano 1981. 216.: *Johannes Teutonicus*: Gl. in continenti ad 3Comp. 2.6.3. A kánonjog forrásairól lásd Péter Erdő: *Storia delle fonti del Diritto Canonico*. Venezia 2008; *Uő*: *Storia della scienza del diritto canonico: Una introduzione*. Roma 2000; *Uő*: *Az egyházjog forrásai*. Történeti bevezetés. Bp. 1998; *History of Medieval Canon Law in the Classical Period, 1140–1234*. Eds. Wilfried Hartmann – Kenneth Pennington. Washington D.C. 2008.

²⁹ *Damasus Hungarus*: *Brocarda*, nr.38. Bibliothèque Nationale, Paris, lat. 14320, fol. 215rc.

³⁰ „Est enim spoliatus statim restituendus.” – *Accursius*: Gl. ad recuperandum ad D. 43.15.1., de vi et vi armata, l. praetor (Coloniae Allobrogum 1612, coll. 673.).

Az Aranybullában lévő szakasz nagyon hasonlít a *Liber Extra* egyik dekretálisához (X.2.13.7), amelynek lényegét a dekretálisgyűjtemény szerkesztője, Raymundus de Pennaforte címfeliratként így foglalta össze: „A kivetettet mindenek előtt, peres eljárás nélkül is, vissza kell helyezni birtokába.” (*Spoliatus etiam a iudice, iuris ordine praetermisso, ante omnia restituitur*).³¹

Bár a *Liber Extrát* csak 1234-ben hirdették ki, de talán hosszabb időt vett igénybe annak összeállítása. Raymundus de Pennaforte megfogalmazása nyilvánvalóan nem tartalmazott lényeges újdonságot, de megfordul a kutató fejében az a kérdés, hogy lehetett-e valami távoli köze a pápai udvarban ekkor működő Raymundusnak az 1231. évi magyar Aranybullához. Ez persze nem túl valószínű, a feltételezés túl merésznek tűnik, és a jogelv amúgy is rendkívül közismert volt, más szerzők is hivatkoztak rá, ezért inkább konzervatív megközelítéssel azt mondhatnánk, hogy inkább Johannes Teutonicus hatása valószínűbb. A magyar Aranybulla szövegezői ismerhették Johannes Teutonicus *In continenti* glosszáját, így az említett glossza, amely a Magyarországon is nélkülözhetetlen jogkönyvként használt *Decretum*-példányok lapszélein rendelkezésre állt, talán az Aranybulla egyik forrása volt.

A leánynegyed és a *ius commune*

Az 1222. évi Aranybulla így rendelkezik a leánynegyedről (4. tc.): „Ha egy szerviens fiúutód nélkül halna meg, akkor birtokának egy negyedét a leánya kapja meg; a többivel úgy rendelkezék, ahogy neki tetszik.”³²

A leánynegyed (*quarta puellarum*) az Aranybullában tűnik fel a magyar jogtörténetben, bár talán már korábban is létező jogszokásról volt szó, noha ezt bizonyítani nem tudjuk, így ez is csak feltételezés. A leánynegyed eredetét Murarik Antal kutatta, aki 1938-ban megjelent könyvében annak a véleményének adott hangot, hogy a magyar leánynegyed a római jogi *quarta Falcidiából* ered.³³

Az ókorban Falcidius római néptribunus indítványára Kr. e. 40-ben hoztak egy *plebiscitumot*, mely szerint vagyonának háromnegyed részét meghaladó

³¹ CIC II. Decretalium collectiones, 282. A jogelv hazánkban közismert volt a középkorban. Példaként idézhetjük: „omnia iura canonica et ciuilia in haec concordent, et tradant manifeste, quod ante cognitionem causae nullus iure suo priuari debeat, imo ante omnia restituendus sit spoliatus” – CDH VIII/2. 644.

³² „Si quis seruiens sine filio decesserit, quartam partem possessionis filia obtineat, de residuo – sicut ipse voluerit – disponat. Et si morte preventus disponere non potuerit, propinqui sui, qui eum magis contingunt, obtineant. Et si nullam penitus generationem habuerit, rex obtinebit.”

³³ Murarik Antal: Az ősiség alapintézményeinek eredete. Bp. 1938. 163–193. Összefoglalóan: Komáromi László: A bizánci hatás kérdése a középkori magyar jogban és a magyarországi egyházjogban. Bp. 2013. 167–174.; Novák István: Szellemi mozgalmak, kultúra és a kánonjog kapcsolata. In: Jog és kultúra. Szerk. Kiss Zsolt. Szeged 2018. 91–102.

hagyományokat³⁴ senki sem rendelhet, ellenkező esetben az örökös jogosult a hagyományokból levonni annyit, amennyi ahhoz szükséges, hogy ő a negyedrészt megkapja. A hagyatékna az örököst feltétlenül megillető és hagyományokkal nem terhelhető negyedrészt *quarta Falcidiának* nevezték.

Gerics József, a magyar középkorkutatás egyik legkiemelkedőbb alakja, így fogalmazott: „Az Aranybullán konkrét jogintézmény mutatja a római jog egyházi közvetítésű hatását. Murarik Antal ezt a leánynegyedről bizonyította be. Érvelését meg lehet erősíteni, a közvetítő forrás pedig, amely figyelmét elkerülte, közelebről is meghatározható. A leánynegyedet bevezető 4. cikkely legközelebbi rokonát és minden bizonnyal mintáját Gratianusnak egyik Isidorustól átvett helyén jelölhetem meg, a c.2, D.6-ban. Eszerint »... Falcidius néptribunus törvényt hozott, hogy végrendeletében senki ne hagyjon extraneusoknak többet, hanem csak annyit, hogy hereseinek a negyedrészt megmaradjon.« Az Aranybulla tehát közvetlen bizonyítéka a magyar jogfejlődést ért római-kánoni hatásnak.»³⁵

Bár egyetértek a kiváló középkorkutató professzorral abban, hogy az Aranybulla közvetlen bizonyítéka a magyar jogfejlődést ért római-kánoni hatásnak, de véleményem szerint a leánynegyed közvetlen mintája nem a *quarta Falcidia* volt, mert az egy lényegesen eltérő jogintézmény, a leánynegyedre sokkal inkább a kötelelrész hasonlít, amelyet a középkorban *quarta legitimának* neveztek a glosszátorok.

A bolognai egyetemen tanult magyar középkori jogászok számára természetesen tűnhetett, hogy a leányokat illető kötelelrész mértékét a *quarta legitima* szerint határozzák meg, amely az ókori jogban *debita portio*nak nevezett kötelelrész középkori megnevezése volt. (A *quarta legitima* másik neve a glosszátorok szerint a *quarta iure naturae* volt.)

III. Ince pápa 1210-ben adta ki a *Compilatio tertia*nevű dekretális-gyűjteményt, amelyben a *Raynutius* kezdetű dekretális szintén szerepelt (3Comp. 2.18.13), és 1234-ben a *Liber Extrá*ba is bekerült.³⁶ E dekretális szerint Raynutiusnak két lánya volt, Alterocha és Adiecta; a dekretális a két lány közötti örökösödési jogvitáról tudósít.

A híres glosszátor, Johannes Teutonicus készítette el a *Compilatio tertiá*hoz annak közhasználatú glossza-apparátusát. A Raynutius-dekretálissal kapcsolatban megjegyzi, hogy három különböző negyedet különböztethetünk meg: a) *quarta Trebellianica*, b) *quarta Falcidia*, c) *quarta legitima (quarta iure naturae)*.

³⁴ A hagyomány (legatum) a római jogban olyan végintézkedés volt, mellyel az örökgyó a hagyatékából valamely személynek vagyoni előnyt juttatott. Ennek egyik módja volt, hogy az örökösnek meghagyta, hogy a hagyaték egy hányadrészét a hagyományosnak szolgáltassa ki.

³⁵ Gerics József: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Bp. 1987. 237.

³⁶ Kiadása pl. CIC II. coll. 544. (=X. 3.26.16., de testamentis, c. Raynutius)

Johannes így folytatja: *Est tertia quarta quae debetur filiis iure naturae, et hanc semper tenetur pater relinquere filio, nisi eum ex iusta causa exheredet.*³⁷ Vagyis lefordítva, Johannes Teutonicus szerint (a *quarta Trebellianán* és a *quarta Falcidián* túl) van egy harmadik negyedrészt is, amely a leszármazóknak a természetjog alapján jár, és a szülő mindig köteles legalább a vagyona negyedrészt a gyermekének hagyni. A *quarta legitima* tehát nem más, mint a kötelesrész. A kötelesrész a leányoknak is járt, amint ez jól látható a Raynutius-dekretálisból is, ahol Raynutius két lánya volt a főszereplő.

A kötelesrész mértéke változott a római jog története során. Jusztiniánusz idején a hagyaték negyedrészt tette ki, de később Jusztiniánusz *Novellájában* megnövelte a kötelesrész mértékét, és elrendelte, hogy amennyiben négy vagy kevesebb leszármazó örökös van, a kötelesrész a hagyaték harmada legyen, ha pedig többen vannak, mint négyen, akkor a hagyaték fele. A *Digestában* és a *Codexben* azonban a korábbi rendelkezések maradtak benne, így természetes, hogy a kötelesrészre továbbra is a *quarta* („negyed”) elnevezést használták a glosszátorok.

A *ius commune* szerint ez honosodott meg, olyannyira, hogy még a 18. században a híres holland jogtudós, Arnoldus Vinnius is *quarta legitimának* nevezte a *debita portiót*, és megkülönböztette azt a *quarta Falcidiától*.³⁸

A fentiek alapján tehát helyes Gerics József véleménye, amely szerint „az Aranybulla közvetlen bizonyítéka a magyar jogfejlődést ért római-kánoni hatásnak”.³⁹ Nem a *quarta Falcidia* volt azonban a leánynegyed mintáját adó jogintézmény, hanem a kötelesrész, a *quarta legitima*, ahogyan ez Johannes Teutonicusnak a *Raynutius-dekretális*hoz (3Comp. 2.18.13) írt *In continenti* glosszájában is szerepelt.

³⁷ „Ad intelligentiam huius nota quod triplex est quarta. Una dicitur quarta Trebellianica, ut cum aliquis est institutus heres, et rogatus est alii restituere totam hereditatem; talis potest retinere sibi quartam de tota hereditate, et hec dicitur quarta Trebellianica. Est alia quarta que dicitur Falcidia, et hec est debita iure institutionis, ut cum aliquis est institutus heres, et hereditas illa est exhausta per legata uel fideicommissa, tunc heres institutus potest detrahare tantum de singulis legatis seu fideicommissis ut habeat quartam, ut instit. de fideicom. hered. § Set quia. Est tertia quarta que debetur filiis iure nature, et hanc semper tenetur pater relinquere filio, nisi eum ex iusta causa exheredet, et hec quarta uocatur debitum bonorum subsidium. Et si sunt iiii. filii, uel pauciores, habebunt trientem. Si plures, habebunt semissem, ut C. de inoffic. testa. authen. Nouissima. Quandoque tamen pater necesse habet relinquere tres partes sue substantie suis filiis, quarta parte suo arbitrio reseruata, scilicet si sunt ei filii curiales uel filie nubentes, ut in authen. de triente et semisse § Excipiatur, coll. iii. jo.” – Johannis Teutonici Apparatus glossarum in Compilationem tertiam, (Monumenta Iuris Canonici A–3). Città del Vaticano 1981. 333.

³⁸ *Arnoldus Vinnius*: In quatuor libros Institutionum imperialium comentarius. Venetiis 1736. 450. Hasonlóképpen *Hugo Donellus*: Opera omnia. Tomus quintus. Lucca 1764. 459.: „De quarta legitima quae dicitur debita portio.”

³⁹ *Gerics J.*: A korai rendiség i. m. 237.

A királyi szerviensek hadbavonulási kötelezettsége az Aranybullában és a *ius commune* szerint

Az 1222. évi Aranybulla szerint (7. tc.) „ha a király az országon kívülre hadsereget szándékozik vinni, akkor a szerviensek vele menni csak az ő költségén tartozanak, és visszatérte után sem szed be tőlük hadbírságot. Ha pedig az ellenfél jönne az országba, akkor mindnyájuknak egyetemlegesen el kell menniük. Szintúgy, ha az országban kívülre haddal mennénk, mindazok velünk jönni tartoznak, akik megyével vagy a mi pénzünkkel rendelkeznek.”⁴⁰

Az 1231. évi Aranybulla pedig úgy rendelkezett (15–16. tc.), hogy „ha mi az országban kívül vezetünk hadat, a nemesek nem tartoznak velünk menni, csupán az ispánok és a zsoldosok, várjobbágyok és azok, akik tisztségüknel fogva erre kötelesek, és akiknek nagyobb birtokokat adományoztunk. Ha azonban hadsereg jön az ország ellen, mindnyájan együtt és külön-külön tartoznak a haza védelmére az ellenség ellen kiállni. S ha az ellenség ellenünk jövő hadserege visszavonul, ezeket megtorlás végett tartoznak üldözni.”⁴¹

A hűbérjog egyik lényeges kérdése volt, hogy a hűbéres köteles-e minden esetben háborúba menni hűbérura oldalán, vagy csak védekező háború esetén kell-e az urát hadbavonulásával támogatni. A kérdés, amely nemcsak a magyar Aranybullában, hanem a jeruzsálemi királyság szokásjogában és sok más középkori európai állam törvényeiben is előfordul, egyáltalán nem volt ismeretlen a korabeli jogtudományban, hiszen azt a *ius commune* is tárgyalta. A *ius commune* részét képező *Libri Feudorum* szintén rendelkezett erről a kérdéstről.

A *Libri Feudorum* szerint, ha a hűbérúr jogos, vagyis védekező háborúban vesz részt, akkor a hűbéres tartozik őt fegyverrel segíteni. Ha kétséges, hogy a háború jogos, akkor is. Ha viszont nyilvánvaló, hogy a háború nem jogos, a hűbéres támogatassa hűbérurát a védekezésben, a támadásban viszont csak akkor, ha a hűbéres akarja (*adiuvet eum ad eius defensionem; ad offendendum vero eum adiuvet si vult*).⁴² Obertus de Orto úgy vélte, nem fogadható el az a vélemény, hogy

⁴⁰ „Si autem rex extra regnum exercitum ducere voluerit, servientes cum ipso ire non teneantur, nisi pro pecunia ipsius et post reversionem iudicium exercitus super eos non recipiet. Si vero ex adversa parte exercitus venit super regnum, omnes universaliter ire teneantur. Item – si extra regnum cum exercitu iverimus – omnes, qui comitatus habent vel pecuniam nostram, nobiscum ire teneantur.” – CIH I. 134.

⁴¹ „Nobis facientibus exercitum extra Regnum, nobiles nobiscum ire non tenentur, nisi comites et stipendiarii et iobagiones castri, et qui ex officio debito tenentur, et quibus amplas concessimus possessiones. Si vero exercitus super regnum venerit, universi et singuli ad defensionem patrie contra inimicos se opponere tenentur.” – VMH I. 110.

⁴² „Domino guerram facienti alicui, si sciatur quod iuste aut cum dubitatur, vasallus ut eum adiuvet tenetur. Sed cum palam est quod irrationabiliter eam facit, adiuvet eum ad eius defensionem; ad offendendum vero eum adiuvet si vult. Sed si eum adiuvere noluerit, non tamen feudum perdet:

a hűbéres minden esetben támogassa fegyverrel hűbérurát, akár védekező, akár támadó háborúról van szó, mert a kiközösített hűbérurat a hűbéres nem köteles sem támogatni, sem segíteni, mert az egyház szerint az esküszegés feloldotta őt a hűbéri kötelék alól. A kánonisták, mint például Huguccio⁴³ vagy Hostiensis⁴⁴ ugyanezt a véleményt képviselték.

Az Aranybulla szerkesztői feltehetően úgy gondolták, hogy az ország határain kívüli hadakozás általában hódító háború, viszont a támadó és hódító háború az egyház tanítása szerint sohasem igazságos, így a hűbéres nem is köteles részt venni benne. Az országon belüli háború viszont védekező háború, így igazságos háborúnak minősül, ezért ebben a szerviensek mindig kötelesek részt venni.

Lényegében azt mondhatjuk, hogy az Aranybulla a *Libri Feudorum* megoldását alkalmazta, bár erősen leegyszerűsített alakban. Az Aranybulla a *Libri Feudorum*-ban említett hármass megkülönböztetést elhagyta, és csak a védekező és a hódító háború közötti különbségtételt vette át. Az Aranybulla szerint tehát ha a háború támadó, hódító jellegű, vagyis az ország határain kívüli hadakozásra szól, a szerviensek nem kötelesek a királlyal hadba menni. Ha azonban ellenség támadja meg az országot, kötelesek voltak a királyt segíteni a védekező háborúban.

A Jacobus Ardicionis (Jacobus de Ardizone) által írt *Summa feudorum* és az Aranybulla között még szorosabb egyezés van. Ebben a summában Jacobus Ardicionis azt a nézetet képviselte, hogy a vazallusnak szolgálnia kell hűbérurát az állam területén kívül, ha a hűbérúr hajlandó kifizetni a költségeit, de amennyiben nem fizet, a vazallus sem köteles annak szolgálatára.⁴⁵

Jacobus de Ardizone nevéhez fűződik egy másik munka is, a *Capitula extraordinaria Jacobi de Ardizone*. Ez a munka császári konstitúciók, pápai dekretálisok és más tisztázatlan eredetű iratok rendezetlen gyűjteménye, amelyet Jacobus de Ardizone gyűjtött össze, és a *Libri Feudorum* függelékeként másolták, és később így nyomtatták ki. A *Capitula extraordinaria Jacobi de Ardizone* nagy része egyébként a *Summa iuris feudorum Jacobi de Ardizone* nyomtatott kiadásában is szerepel a *De feudis et beneficiis constitutiones imperiales* című 150. fejezetben.

Obertus et Gerardus. Alii vero sine distinctione dicunt semper debere eum adiuvare, sed Obertus et Gerardus eo utuntur argumento quod quemadmodum dominum excommunicatum vel a lege bannitum, non est obligatus vasallus ad adiuvandum vel servitium eum praestandum, immo solutus est interim sacramento fidelitatis, nisi ab ecclesia vel a rege fuerit restitutus ita nec istum iniuste guerram alicui facientem.” – *Libri Feudorum* 2.28.pr.

⁴³ „Quid si uelit inuadere illum uel res eius? In hoc casu non ei tenetur obedire nisi iustum esset bellum.” – *Hugutius*: *Summa* in C.22 q.5 c.18, s.v. consilium et auxilium.

⁴⁴ „Quoniam non tenetur vasallus dominum adiuvare, si velit aliquem offendere; nisi ad domini defensionem, vel nisi dubitetur iuste vel iniuste guerram faciat.” – *Henricus de Segusio* (Hostiensis): *Summa* in X.3.20., de feudis, no. 10. Venetiis 1574, coll. 974.

⁴⁵ „Vasallus debet servire domino extra civitatem, si dominus vult praestare expensas, ut dictum est, alioquin non.” – *Jacobus de Ardizone*: *Summa sive Epitome Iuris Feudorum*. Coloniae 1569, fol. 10r.

E fejezet a következő részletet tartalmazza: „A tapasztalatból régi gyakorlatként ismertük meg, hogy a hűbéresek a hűbérurak költségén teljesítenek szolgálatot, ha másként nem állapodtak meg. Mert az a tisztességes, hogy azok, akik ebben az időben szolgálatot teljesítettek, megtérítést kapjanak, mert senkit sem lehet arra kötelezni, hogy a saját költségén katonai szolgálatot teljesítsen, különösen, ha a saját városállamán kívül kell a szolgálat teljesítése céljából fáradoznia.”⁴⁶

Amint látjuk, mindkét forrás lényege megegyezik, és mindkettő ugyanahhoz a szerzőhöz köthető. A *Capitula* eredete tisztázatlan, különösen az idézett szakasz eredetét nehéz megmondani, mert a többi szakasznál a kibocsátó császár vagy a pápa neve általában fel van tüntetve, itt viszont erre nincs semmiféle utalás, ezért az is feltehető, hogy az idézett rész eredetileg glossza volt vagy egy jogi szakvélemény része.

A *Summa iuris feudorum Jacobi de Ardizone* és a *Capitula extraordinaria Jacobi de Ardizone* még jobban hasonlít az Aranybullához, mint a *Libri Feudorum* 2.28. pr eredeti szövege, ezért valószínű, hogy szorosabb kapcsolat van az Aranybulla és Jacobus Ardicionisközött. Az Aranybulla megfogalmazása idején Jacobus Ardicionis *Summája* a legkorszerűbb hűbérjogi szakirodalom közé számított, így feltehető, hogy a kissé elavult, akkor csaknem százéves *Libri Feudorum* korábbi redakciója helyett talán Jacobus de Ardizone *Summája* volt az Aranybulla egyik forrása.

Bár Magyarországon a király nem hűbéri alapon, hanem uralkodói jogon várt hűséget és szolgálatot a nemesektől, és ezért nem beszélhetünk nyugat-európai értelemben vett hűbériségről Magyarországon, ez még nem zárta ki azt, hogy a *Libri Feudorum* egyes szabályai mintául szolgáljanak a magyar törvények megfogalmazásához vagy egyes magyar jogintézmények kialakításához.

Az universi et singuli római-kánoni kifejezés használata az Aranybullában

Gerics József érdeme, hogy behatóan elemezte a jogi személyiség, az *universitas* középkori közjogi jelentőségét a magyar jogtörténetben. Gerics helyesen hangsúlyozta, hogy „az egyházzogászok a római jog alapján azt tanították, hogy

⁴⁶ „Antiquatum esse ipsis rerum experimentis nos ipsi cognovimus, fideles, nisi aliud contractibus pactiones insertae desiderent, dominorum sumptibus eisdem servitia ministrare. Justum namque est, ut illi consequantur stipendium, quo tempore suum commodare reperiuntur obsequium, praesertim cum nec quisquam propriis cogatur impendiis militare, maxime cum extra civitatis suae territoria servitiis exhibendis eos convenit fatigare.” – *Jacobus de Ardizone: Summa sive Epitome Iuris Feudorum. Coloniae 1569, fol. 126v.* A szakasz a *Libri Feudorum* későbbi kézírataiban Jacobus de Ardizone neve alatt hagyományozódott függelékként szerepel. – *Karl Lehmann: Das langobardische Lehnrecht (Handschriften, Textentwicklung, ältester Text und Vulgertext, nebst den capitula extraordinaria). Göttingen 1896. 196.*

az *universitas*nak mint az egyes tagok felett álló, közös egységnek önálló jogi személyisége van”.⁴⁷

Az Aranybullában az *universi et singuli* kifejezés jelentőségét Gerics így magyarázta: „Gratianus és a 13. századi kánonisták művei világosan mutatják, hogy az *universi et singuli* jogi szakkifejezés volt. Ennek megállapítása azért jelentős, mert a terminus más-más összefüggésben mind az 1222. évi, mind az 1231. évi Aranybullában előfordul. Az 1222. évi Aranybulla ti. a benne foglalt rendelkezések megsértése esetére híres záradékában a királlyal szemben hűtlenség vétke nélkül ellenállásra jogosítja (»liberam habeant [...] contradicendi [...] facultatem») »mind országunk püspökeit, mind más jobbágyurait és nemeseit, összességükben és egyenként (tam episcopi, quam alii jobagiones ac nobiles regni nostri *universi et singuli*).«⁴⁸ Következtetése pedig ez volt: „Az előbb mondottak figyelembevételével az Aranybullában 1222-ben a püspökök, jobbágyurak és nemesek a szó római-kánoni értelmében vett *universitas* tagjaiként is és fejenként is kapták az ellenállási jogot.”⁴⁹

Gerics szerint tehát az Aranybulla is bizonyítja, hogy a rendiségnek néhány, a római-kánoni jogból merített alapfogalma: az országos *universitas nobilium* és a rendek törvényalkotási, beleszólási joga Magyarországon a 13. század vége előtt ismert volt. E megállapítások véleményem szerint teljességgel helytállóak.

A pénzben követelt tized az Aranybullában

Az 1222. évi Aranybulla szerint (20. tc.) „a tizedet ne váltsák meg ezüstben, hanem – ahogy a föld termi – borban és gabonában fizessék ki, és ha a püspökök elleneznék ezt, akkor nem fogjuk pártolni őket”.⁵⁰

A középkorban a katolikus egyház Európában saját adót szedett, amelyet tizednek (*decima*) neveztek. Jelentése ’egy tized’, mivel az adófizetőknek minden megkeresett jövedelmük egytizedét az egyháznak kellett adniuk.

A tizedet (*decima*) a föld terméséből, a halászatból, a vadászatból és a kereskedelemmel elért haszonból egyaránt fizetni kellett. Hogy természetben vagy pénzben kellett-e leróni a tizedet, azt általában a helyi szokásjog határozta meg. Általában természetben kellett kiadni, de az egyház számára jelentős költséggel járt a termény elszállítása vagy raktározása, és az egyháznak kellett gondoskodni

⁴⁷ Gerics József: A középkori rendiség egyes terminusainak római és kánonjogi vonatkozásairól. Levéltári Szemle 37. (1987) 4. sz. 13.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ „Decimo argento non redimantur, sed – sicut terra protulerit – vinum vel segetes persolvantur et si episcopi contradixerint, non iuvabimus ipsos.” – CIH I. 138.

az értékesítésről is. Ezért aztán az egyház idővel inkább a pénzbeli megfizetést szorgalmazta, mivel az egyház számára könnyebbséget és azonnali bevételt jelentett.

Az adózók számára viszont általában a természetbeni teljesítés volt kedvezőbb. Ha az egyház pénzben követelte az adót, akkor az adózónak kellett gondoskodnia az értékesítésről. A pénzben követelt tized általában sok nehézséget okozott, és nagyon népszerűtlen volt, ezért a szerviensek azt követelték, hogy a tizedet ne ezüstpénzben fizessék, hanem ahogy a föld terem, természetben fizessék.

Az 1222. évi Aranybullában a király engedett a szerviensek követelésének, és kimondta, hogy a tizedet az egyház nem követelheti pénzben, hanem fogadja el természetben. Ezzel természetesen az egyház nem volt elégedett, és 1223. március 29-én III. Honorius pápa levélben érvénytelenítette ezt a cikkelyt.⁵¹ Ezt követően az 1231. évi egyházi Aranybulla szintén kihagyta a cikkelyt. Ez is mutatja, hogy milyen nagy politikai befolyása volt a pápaságnak szerte Európában: a pápa képes volt rábírní a magyar uralkodót arra, hogy egy korábban már elfogadott törvényt visszavonjon, ha az az egyház jogait, pénzügyi érdekeit sértette.

Talán az említett vitára utal Paulus Hungarus *Notabiliájának* egyik részlete, ahol Paulus Hungarus amellet foglalt állást, hogy a tized lerovásakor a helyi szokást kell figyelembe venni, ami szerinte a magyar klérus javára szól: *Item in decimis exigendis et persolvendis consuetudo regionis debet observari, et est notandum pro clericis Hungarie.*⁵²

Paulus Hungarus túlságosan tömör notabiliái nem teszik lehetővé, hogy részletesebben megtudjuk, a szerző vajon a tized megfizetésének melyik részletkérdésére utalt, és hogy az általa említett és a magyar klerikusok javára szóló jogszokás alatt mit értett. III. Honorius pápa éppen a korábbi jogszokások megsértése miatt vetette el az Aranybulla tizedre vonatkozó rendelkezését. A magyar klerikusok javát szolgáló jogszokás említésekor talán Paulus Hungarus is arra a jogszokásra gondolt, amely megengedte a tized pénzben való követelését.

Az Aranybulla megszegése esetére szóló szankciókról

Ha az egyik szerződő fél nem tartja be a szerződést, a vétlen félnek sem kötelessége betartani azt (*fides non est servanda ei qui non servat fidem*). Ez az elv a kánonjog hatására nyert elismerést a jogtudományban.⁵³

⁵¹ VMH I. 38–39. Nr. 78–79.

⁵² Kiadása: *Kapitányffy István – Szepessy Tibor*: Paulus Hungarus Notabiliájának magyar vonatkozású helyei. In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Szerk. Horváth János – Székely György. Bp. 1974. 285.

⁵³ Az vitatott, hogy a tévesen Irneriusnak tulajdonított Summa Trecensis hasonló megjegyzése hatott-e a kánonjogra. „Iniquum est enim ei qui contra fidem fecit fidem servari.” – *Hermann Fitting*: Die Summa Codicis des Irnerius. Berlin 1894. 26.

Ha a király megszegi a nemesekkel kötött szerződést, a nemeseknek sem kötelességük a szerződést betartani. Ezzel kapcsolatban két elméleti jogi megoldás volt elképzelhető. Vagy a nemesek maguk állapíthatják meg a szerződésszegés tényét, és ellentmondhatnak a királynak (ez az 1222. évi szerviensi Aranybulla megoldása), vagy szerződésszegés esetén egy harmadik, független szereplő szabhatja ki a szankciót (ez az 1231. évi Aranybulla megoldása). Nyilvánvaló, hogy ez utóbbi a jogilag fejlettebb megközelítés, mert elkerüli az anarchiát.

Az egyház és a kánonjog tartózkodott attól, hogy általános érvénnyel mondja ki az alattvalók lázadáshoz való jogát.⁵⁴ Nyilván az egyház is észrevette, hogy egyes uralkodók az egyház elveivel ellentétesen járnak el, sanyargatják az alattvalókat, és ami számukra a legfontosabb volt, megsértik az egyház jogait. Ezt a kérdést úgy próbálták megoldani, hogy az egyház hatáskörébe utalták az uralkodók és az alattvalók közötti vitákat.⁵⁵ Így rendelkezett az 1231. évi Aranybulla is, amely az esztergomi érseknek biztosította azt a jogot, hogy a királyt szankcionálja, kiközösítse. Fontos azonban megemlíteni, hogy ez a megoldás már évszázados hagyományokkal rendelkezett a kánonjogban, különösen VII. Gergely pápa óta.

A középkorban is léteztek azonban olyan kisebbségi vélemények a kánonisták között, amelyek ezt a jogot elvitatták a pápától. Laurentius Hispanus szerint például a királyt nem a pápa teheti le a hivatalából, hanem maguk a nemesek, a pápa ezt csak jóváhagyja.⁵⁶

A hűbérjogban a *Libri Feudorum* a hűbéres jogai között felsorolta a hűbérúr elleni fellépés jogát is mint végső eszközt arra az esetre, ha a hűbérúr még a bíróságnak sem engedelmeskedne. A *Libri Feudorum* 2.22.1 szerint, ha a hűbérúr és a hűbéres között vita támad, a hűbéres forduljon az illetékes bírósághoz. A bíróság szólítsa fel háromszor a hűbérurat az engedelmességre. Ha a hűbérurnál ez hatástalan lenne, a hűbéres forduljon a felettes hatalomhoz, és ha hűbérúr továbbra is vonakodik, a hűbéresnek joga van a hűbérúr vagyonát lefoglalni, és

⁵⁴ Itt most eltekintek attól, hogy a zsarnok elleni fellépés kérdéseiről ennél merészebb nézetek is megfogalmazódtak a fejedelemségekben, a tractatus de tyranno műfajában, illetve az invesztitúraharc röpirataiban, vagy hogy Johannes Saresberiensis Policraticus (VIII. 17–21) című művében jogosnak tartotta a zsarnok megölését. Ezek a szerzők ugyanis nem tekinthetők a hivatalosan recipiált joggyűjtemények glosszatorainak, és általában véve nem is voltak mindig jogászok.

⁵⁵ „Et sic eadem fide tenetur quis subdito suo, sicut subditus domino, [...] sed si non fecerit, privatur illo, vel dominio quod habet in vassallo, et transit feudum in superiorem, ut in lib. de feudis.” – *Johannes Teutonicus*: Gl. vicem ad C. 22 qu. 5 c. 18. Lugduni 1584. Vol. II. coll. 1281.

⁵⁶ „id est deponentibus consentit. Princeps enim ab hominibus reici debet, ff. de l. ii quod principi, non autem a papa, quia imperium prius fuit Rome, quam papatus, unde ab imperatore habet papa quod habet, non autem econtra” – Gl. deposuit ad C. 15 qu. 6 c. 3., Vat. Pal. lat. 658, fol. 56ra. A Vatikáni Apostoli Könyvtárban őrzött Vat. Pal. lat. 658 kódex Glossa Palatina néven ismert, és általában Laurentius Hispanusnak tulajdonítják, aki egy kánonistától szokatlan módon néha eléggé császárpárti nézeteket hangzottatott.

abból kielégítést keresni, sőt a *Libri Feudorum* úgy fogalmaz, a hűbérurat kirabolni (*depraedare*).⁵⁷

E kisebbségi nézetekhez képest a jogtudósok többsége a jól bevált, régebbi megoldást támogatta, mely szerint nem a nemeseknek, hanem az egyháznak van joga az uralkodó és a nemesek közötti jogvitában állást foglalni, a királyt megbüntetni, kiközösíteni vagy hivatalából letenni, és az alattvalókat a király iránti engedelmesség kötelezettsége alól feloldani. Így foglalt állást az 1231. évi Aranybulla is, és ez volt a középkori gyakorlat is Magyarországon. Például a Párizsban egyházjogot tanult Lukács esztergomi érsek évtizedekkel korábban három magyar királyt is kiközösített.⁵⁸

Az 1222. évi Aranybulla a nemeseknek megadta azt a jogot, hogy a királynak a hűtlenség vétké nélkül ellentmondhassanak, amennyiben a király az Aranybulla rendelkezéseit nem tartaná be. Az 1222. évi Aranybulla e tárgy körben megfogalmazott cikke sohasem érvényesült. Az 1231. évi Aranybulla ezt az ellenállási jogot már nem tartalmazza.

Ez utóbbi szerint a király saját akaratából hozzájárult, hogy „akár mi, akár a mi fiaink és a mi utódaink ezt az általunk engedélyezett szabadságot meg akarnák sérteni, az esztergomi érseknek jogában álljon, hogy szabályszerű előzetes megintés után, minket és őket a kiközösítés büntetésével fenítse meg”.⁵⁹

Már az Aranybulla kibocsátása előtt is magának követelte az egyház azt a jogot, hogy az engedetlen királyokat megfenítse, őket kiközösítse, hivatalukból elmozdítsa, alattvalóikat pedig feloldja a hűségeskü alól.

Az egyház szerint az a király, aki ellenszegül a pápa döntéseinek, elveszíti hivatalát, méltóságát és hatalmát, és ha nem tér meg, kiátkozzák, és elszenvedni a végső kárhozatot. Míg I. Gergely pápa a kiközösítésre utalt, addig VII. Gergely pápa és nyomában a kánonisták egy jelentős része úgy értelmezte I. Gelasius pápa szavait (D. 96 c. 10), hogy az nemcsak a király kiközösítését, hanem trónfosztását is lehetővé teszi. VII. Gergely abból indult ki, hogy a kiközösítés, amely lelki természetű (és így sokkal nagyobb büntetés, mint a világi tisztségtől való megfosztás), a világi hatalom elvesztését is magában foglalja.

Később nemcsak az egyháznak, a pápának vagy a püspököknek volt joguk fellépni az egyházi törvényeket vagy saját esküjüket megszegő királyok ellen,

⁵⁷ „Quod si ter admonitus facere noluerit, tunc liceat vasallo ad aliam maiorem potestatem ire et sibi consulere. Et si dominus ei iustitiam facere noluerit, poterit eum depraedare.” – *Libri Feudorum* 2.22.1.

⁵⁸ Az érsek megvesztegethetetlensége akkora figyelmet vívott ki, hogy még egy távoli angol summában is hivatkoztak rá. Erről lásd *Bónis Péter*: Some Remarks on the Sources of an Anglo-Norman Summa attributed to magister Honorius. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 82. (2014) 1–2. sz. 60–74.

⁵⁹ Latinul: VMH I. 110. Magyar fordításban: Szöveggyűjtemény Magyarország i. m. I. 77.

hanem a közhatalom szerződéses eredetéről szóló középkori jogi tanok kialakulásával a nemesek is erős fegyvert kaptak. Eszerint a nemesek szerződést kötöttek az uralkodóval, amelyet a király esküjével erősített meg, és amelyből kölcsönös jogok és kötelezettségek keletkeztek. Ha az egyik fél megszegte a szerződést, a másik fél nem volt köteles azt teljesíteni, azaz kérhette a szerződés felbontását.

Az ókori római jog csak az innominát reálszerződések esetében tette lehetővé – a teljesítés elmaradása esetén – a szerződéstől való szankciós elállást. A nevesített szerződések (például az adásvétel) esetében a jusztiniánuszi jog szerint erre nem volt lehetőség. Ha a kötelezett nem teljesített, a jogosult perelhetette őt, de a szerződéstől nem állhatott el. A civilista glossátorok ezt a nézetet képviselték. Így például Accursius úgy vélekedett, hogy ha a vevő nem teljesít, csak a vételár megfizetésére lehet őt perelni, de a szerződéstől nem lehet elállni.

A római jognak ez a merev álláspontja számos nehézséget okozott. A kötelezett beperlése nehézkes volt és költségekkel járt, és főleg hosszú időt vett igénybe. A jogosult érdekét jobban szolgálta volna a szerződéstől való elállás (*resolutio*). A jusztiniánuszi jog ezt azonban csak az innominát reálszerződések esetében tette lehetővé, ezek viszont csak egy nagyon szűk csoportját képezték a szerződéseknek.⁶⁰

A római jogi forrásokhoz való ragaszkodás kevésbé kötötte a dekretistákat. 1188 körül Huguccio summájában úgy vélekedett, hogy nem kell teljesíteni annak, aki ígéretét maga sem teljesítette (*fides non est habenda cum infidelibus*). Ezt az elvet Huguccio nem általános jelleggel fogalmazza meg, de Summájában többször alkalmazza például a hűbéri szerződésre vagy a házassági jogban. Ha a hűbérúr nem teljesíti kötelezettségét, a vazallus is mentesül kötelezettsége alól. A prelátus tisztelje alárendeltjeit, mert csak akkor követelheti tőlük a kötelesség-teljesítést, ha ő is teljesíti kötelességét velük szemben. Az előljáró és az alárendelt között ugyanis Huguccio szerint kölcsönösségnek kell fennállnia.⁶¹

Goffredus Tranensis szerint a szerződésszegő fél büntetése az, hogy a másik fél sem köteles a szerződést teljesíteni.⁶² Hostiensis ugyanígy vélekedett, mert az esküről szólva a *fides non est habenda cum infidelibus* elvet egyfajta hallgatólagos feltételnek (*conditio tacita*) tekintette. Szerinte minden szerződésbe bele kell érteni

⁶⁰ A kérdésről bővebben Bónis Péter: A szerződésszegés a középkori jogtudományban. Jogtudományi Közlöny 78. (2023) 2. sz. 85–95.

⁶¹ „Et hic est arg. quod non petat debitum, qui quod debet, non impendit, nec enim fides videtur servanda ei, qui fidem non servat, ar. xxxii q. vi, Si ducturi iniquum, xviii q. ij, Abbatibus. Debet enim esse inter prelatos et subditos quaedam reciprocatio, ut xxii q. v c. Prodest.” – Huguccio: Summa ad D. 95 c. 7. Bibliothèque Nationale, Paris, ms. lat. 15396, fol. 95v. Ezt a kölcsönösséget a D. 95 c. 7 is kiemeli.

⁶² „Poena non servantis pactum est ne alius teneatur stare pacto et poena apposita committatur.” – Goffredus Tranensis: Summa in X. 1.35., de pactis, n. 8. Venetiis 1586, fol. 55ra.

azt a hallgatólagos feltételt, amely szerint csak akkor kötelez a szerződés, ha a másik fél is betartja szavát.⁶³ Szintén hallgatólagos feltételnek tekintette ezt III. Ince egy dekretálisa (X.2.24.25).

Az Aranybulla 1222. évi és 1231. évi szövegében egyaránt szerepel az uralkodó esküje, amellyel megerősítette ezeket az okleveleket. Ha az uralkodó nem teljesítette kötelezettségét, ez azzal a veszéllyel járt, hogy esküszegés címén büntetőjogi jogkövetkezményekkel kellett számolnia. Mivel pedig az eskü a hit kérdését is érintette, az esküszegés magával vonta az egyház hatáskörét is, így valójában nem a nemesek, hanem az egyház dönthetett arról, hogy a király megszegte-e az Aranybullát vagy sem, illetőleg kiközösítéssel sújthatta a királyt. Ez a megoldás állt összhangban a korabeli jogtudományban (*ius commune*) megfogalmazódott többségi véleménnyel.

Az Aranybulla egyéb rendelkezései és a kánonjog

Az 1222. évi Aranybulla 24. cikke szerint „a pénzügyi, a só- és a vámtisztek az ország nemesei és ne izmaeliták és zsidók legyenek”.⁶⁴ Az Aranybulla a muzulmánok és zsidók elleni intézkedésként tiltotta, hogy muzulmánok és zsidók fontos udvari tisztségeket viseljenek. Az Aranybullának ez a rendelkezése az 1215-ben tartott IV. lateráni zsinat 69. cikkének átvétele, amely a zsidókat eltiltotta a közhivatalok viselésétől. 1234-ben a IV. lateráni zsinatnak ezt a tilalmát a *Liber Extrá*ba is felvették (X.5.6.16: *prohibentes, ne Iudaei publicis officiis praeferantur*). Ennek alapján nyilvánvaló, hogy az Aranybulla 24. cikke a kánonjog befolyását bizonyítja.

Következtetések

Ahogy a fenti jogösszehasonlítás alapján láttuk, sem az Aranybulla, sem más európai jogbiztosító kiváltságlevél nem volt független a korabeli jogtudománytól, hanem éppen ellenkezőleg, ezeket az okleveleket, bullákat és szabadságleveleket a helyi jogalkotók a középkori jogi egyetemeken oktatott egyetemes jogrendszerre, a római-kánoni-hübéri jog, a *ius commune* hatása alatt fogalmazták meg.

Az Aranybulla részletes elemzése mutatja, hogy a korábban elterjedt kutatási irányok, amelyek elzárkóztak a külföldi párhuzamok feltárásától, vagy amelyek a középkori jogtudományt és az egyetemes jogrendszereket figyelmen kívül hagyva keresték az Aranybulla forrásait, vagy amelyek elválasztották egymástól az egyetemes jogrendszereket, miközben nyilvánvaló volt a kánonjog és római jog összefonódása és

⁶³ *Hostiensis*: Summa in X. 2.24., de iureiurando, n. 3. Venetiis 1574, coll. 669.

⁶⁴ „Comites camere monetarii, salinarii et tributarii nobiles regni, Ismaelite et Iudei fieri non possint.” – CIH I. 141.

az, hogy a római jogot közvetítő kánonjog Magyarországon is hatályos volt, nemcsak teljesen tévesek, hanem jelenleg már teljesen korszerűtlenek is. Francesco Calasso már 1931-ben felhívta arra a figyelmet, hogy a középkorban a *ius commune* befolyásáról, hatásáról érdemes beszélni, mert a három jog, a római-kánoni-hűbéri jog anynyira összefonódott, hogy egymás nélkül e három jogrendet megérteni nem lehet.⁶⁵

A fentiek alapján is láthattuk, hogy az Aranybullára mindhárom jog hatott valamilyen mértékben, sőt gyakran ugyanaz a tartalom szó szerint feltűnik mindhárom jogban. A kánonista Hostiensis például kimásolta a civilista Pillius hűbérjogi summáját. Ha ugyanaz a tartalom egyszerre jelenik meg egy római jogi, egy kánonjogi és egy hűbérjogi munkában, akkor vajon a római jog, a kánonjog vagy a hűbérjog hatásáról kell-e beszélnünk? Ilyen kényelmetlen kérdés nem merül fel, ha tudomásul vesszük azt a valóságot, hogy a középkorban a három jogot együtt *ius communénak* tekintették.⁶⁶

A római-kánoni-hűbéri jog és a helyi jog, valamint az európai *ius commune* és a magyar jog viszonyát helyesen írta le Gerics József, amikor a híres középkori glosszátort, Henricus de Segusiót, más néven Hostiensist idézve úgy fogalmazott, hogy „Magyarország is azok közé az országok közé tartozik, amelyeket nem kormányoznak ugyan a római jog szerint, de ennek argumentumait mégis felhasználják, amikor saját szokásjoguk és statutumaik elégtelennek bizonyulnak. Ő tehát a civiljognak Magyarország világi jogrendjében kiegészítő forrásként való felhasználásáról ad számot. Ez szinte magától értetődően történhetett így. A királyi udvar jogtudós klerikusai ugyanis a »két jogot« láthatóan kb. úgy alkalmazták a világi szférában, mint ahogyan a római jog használata az egyház törvénykezésében szokásos volt.”⁶⁷ Véleményem szerint Gerics helyesen fogalmazta meg az európai *ius commune* és a magyar jog viszonyát.

Az 1222. évi Aranybulla, különösen pedig az 1231. évi Aranybulla terjedelméhez képest viszonylag nagyszámú utalást tartalmaz arra vonatkozóan, hogy rendelkezéseinek megfogalmazásában a tudós jogok ismerői vettek részt. Az európai *ius commune* hatása vitathatatlan.⁶⁸ Szöveges egyezések azt mutatják, hogy Johannes Teutonicus, Damasus Hungarus, a Libri Feudorum és a pápai dekretálisok gyakorolták a legnagyobb hatást az Aranybullára.

⁶⁵ Francesco Calasso: *Introduzione al diritto comune*. Milano 1951. 72.

⁶⁶ A *ius utrumque* kifejezés nem áll ellentétben a fentiekben kifejtettekkel, mert a Libri Feudorum a középkori kiadásokban a jusztinianuszi joggyűjtemény függelékeként, az ún. *Volumen parvum* részeként került kiadásra, így a *ius utrumque* a világi és az egyházi jogot jelentette, viszont a hűbéri jog is világi jog volt, nem csak a római jog.

⁶⁷ Gerics József: Az államszuverenitás védelme és a „két jog” alkalmazásának szempontjai XII–XIII. századi krónikáinkban. *Történelmi Szemle* 18. (1975) 2–3. sz. 353. (Gerics József a lábjegyzetben kifejezetten Bónis György kutatásaira hivatkozott.)

⁶⁸ A *ius commune* alkalmazásáról részletesebben lásd Bónis Péter: *A ius commune és ius proprium* (1100–1800). In: *Bónis P. et al.*: *Egyetemes i. m.* 97–114.

THE GOLDEN BULL AND THE ROMAN, CANONICAL AND FEUDAL LAW

By Péter Bónis

SUMMARY

Neither the Hungarian Golden Bull (1222), nor any other European charter of privilege, including the Magna Carta Libertatum (1215) was independent of the universal legal order of the Middle Ages, but these charters were formulated by local legislators under the influence of the universal legal systems taught in medieval law schools, medieval Roman, Canon and Feudal law, known as *ius commune*. The Hungarian Golden Bull has been influenced to some extent by all three laws, and often the same content appears verbatim in all three laws. The Golden Bull of 1222, and especially the Golden Bull of 1231, contain a relatively large number of references to the involvement of scholars of the learned law in the drafting of its provisions. The influence of the European *ius commune* is indisputable. Textual correspondences show that Johannes Teutonicus, Damasus Hungarus, the *Libri Feudorum*, Jacobus de Ardizzone and the papal decretals had the greatest influence on the Hungarian Golden Bull.

Pósán László

A TELEPES FALVAK ELŐLJÁRÓI A KÖZÉPKORI POROSZORSZÁGBAN: A SOLTÉSZOK

Európa más területeihez hasonlóan a Német Lovagrend államában is egy telepes falu létrejöttét követően alakult meg az ott megtelepedettek gazdálkodási, igazgatási, egyházi, és bíraskodási közössége, melynek élén a soltés (scultetus) állt, aki korábban általában telepítési vállalkozóként, úgynevezett lokátorként (locator, populator advocatus) magát a telepítést is intézte, szervezte, és jórészt finanszírozta. Az örökíthető, sőt el is adható soltészi tisztséget a telepítési vállalkozónak a telepítési tevékenységre megbízást adó tartományúr, a Német Lovagrend adományozta. Grunenfeld falu alapító oklevelében az olvasható, hogy a tisztség a falualapítás, a telepítés 'díjazása', 'fizetése' volt.¹ Számos falu a telepítő lokátor (későbbi soltés) nevét is viselte.² A lokátorok a 14. század első harmadáig általában még külföldről származtak, s ők maguk is betelepülők voltak. Egy 1326-ban kelt oklevelben például egy brandenburgi telepítési vállalkozó, Henrech Brandinburger szerepelt.³ Heinrichsdorf lokátora a sziléziai Glatzból,⁴ Königsblumenaué pedig ugyancsak Sziléziából, Mechwitz településről (Cunradus de Mechwitz) származott.⁵ Az erlandi (warmiai) püspökség földjén telepítő Joanni de Colonia nevű lokátor a Rajna-vidékről, Kölnből jött Poroszországba.⁶ A soltés tisztség jövedelme, társadalmi presztízst és helyi hatalmat egyaránt jelentett.⁷

A középkori telepítési gyakorlatban általános volt, hogy a kiváltságlevelekben meghatározták, milyen ügyekben ítélezhetett a falu előljárója.⁸ A soltés

¹ Preußisches Urkundenbuch IV. Hg. Hans Koeppen. Marburg 1960. (a továbbiakban: PUB IV.) Nr. 599.

² *Heide Wunder*: Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte der Komturei Christburg (13–16. Jahrhundert). (Marburger Ostforschungen 28.) Wiesbaden 1968. 24.

³ Preußisches Urkundenbuch II. Hg. Max Hein. Königsberg 1939. (a továbbiakban: PUB II.) Nr. 370.

⁴ *Wunder, H.*: Siedlungs i. m. 26.

⁵ Regesta Historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198–1525. II. Regesta Privilegiorum Ordinis S. Mariae Theutonicorum. Mit einem Anhang: Papst- und Konzilsurkunden. Hg. Walther Hubatsch. Göttingen 1949. (a továbbiakban: Regesta II.) Nr. 362.

⁶ Codex diplomaticus Prussicus II. Hg. Johannes Voigt. Königsberg 1842. (a továbbiakban: CDP II.) Nr. 56.

⁷ *Adrienne Körmendy*: Melioratio terrae. Vergleichende Untersuchungen über die Siedlungsbewegung im östlichen Mitteleuropa im 13.–14. Jahrhundert. Poznań 1995. 99.

⁸ *Werner Rösener*: Bauern im Mittelalter. München 1987. 35.; *Fügedi Erik*: Középkori magyar városprivilegiumok. In: *Uő*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 284.

mint a falu bírója, bíraskodási jogot kapott az úgynevezett kisebb ügyekben.⁹ A Német Lovagrend már az 1233. évi kulmi kiváltságlevélben megszabta a *hospes* közösségek bírójának jogkörét: 4 schilling értékhatárig szabhattak ki önállóan büntetést, ennél nagyobb értéket jelentő ügyekben már csak a lovagrend jóváhagyásával hozhattak jogerős ítéletet (*eis totaliter concedendo, ita ut, quitquid de talibus iudex intra tribunal de quatuor solidis videlicet et infra undulserit, id etiam ex parte domus nostre sit indultum*).¹⁰ Az olyan súlyos esetekben, mint az emberölés, vérontás és hasonlók, tehát a testi csonkítással vagy halállal járó bűnügyekben a lovagrend nélkül nem bíraskodhattak (*verumtamen de maioribus culpis, ut sunt homicidia, sanguinis effusio et hiis similia, iudex absque fratrum nostrorum assensu nil remittat*).¹¹ A kulmi adománylevél szerint a kisebb bűnök, vétségek után kirótt csekélyebb összegű büntetéspénz 12 dénárig a telepés közösség elöljáróját illette, az ezt meghaladó összegű bírságnál a pénz $\frac{1}{3}$ részét a soltész, $\frac{2}{3}$ részét pedig a Német Lovagrend kapta (*Eisdemque iudicibus cessimus perpetualiter de parte tertia mulctarum iudicialium pro culpis maioribus pensatarum, penum minorum excessuum, que cotidiana dicitur, videlicet duodecim nummos et infra, eis totaliter concedendo*).¹² Az 1233-ban meghatározott bírói hatáskörre vonatkozó feltételek a poroszországi telepítésben mindvégig meghatározó szerepet játszottak. A Karl von Trier nagymester (1311–1324) által 1317-ben Arnsdorf falunak kiállított oklevélben például a következő olvasható: „a soltészi tisztség a teljes bírság harmadával” (*officium schultecie cum tertia parte mulctarum iudicialium omnium iudiciorum*).¹³ Ugyanilyen tartalmúak voltak a Mielenz vagy Marienau falvak 1321. évi oklevelei is.¹⁴ Grunenfeld falu 1350. évi oklevelében az olvasható, hogy a soltész önállóan 4 schilling értékhatárig terjedően szabhatott ki bírságot, és a 12 dénárt meghaladó büntetési összeg harmada őt illette.¹⁵ A középkor folyamán a Német Lovagrend poroszországi államában mintegy 1400 cenzusfizető telepés falvat (*Hufenzinsdorf*) alapítottak,¹⁶ s ezek elöljárói mind ilyen feltételek mellett bíraskodtak.¹⁷ A soltészok azonban csak a német (kulmi, magdeburgi) jogú falvak

⁹ Günther Franz: Geschichte des deutscher Bauernstandes vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. (Deutsches Agrargeschichte IV.) Stuttgart 1976. 114.; Herbert Helbing: Ordensstaat, Herzogtum Preußen und preußische Monarchie. In: Preußen. Epochen und Probleme seiner Geschichte. Hg. Richard Dietrich. Berlin 1964. 1–30., itt: 13.; Rösener, W.: Bauern i. m. 234.

¹⁰ Preußisches Urkundenbuch I., 1. Hg. Rudolf Philippi. Königsberg 1882. (a továbbiakban: PUB I,1.) Nr. 105.

¹¹ PUB I,1. Nr. 105.

¹² PUB I,1. Nr. 105.

¹³ PUB II. Nr. 171. A főszerzőben lévő magyar nyelvű forrásrészletek a szerző fordításai.

¹⁴ PUB II. Nr. 359., 360.

¹⁵ PUB IV. Nr. 599.

¹⁶ Franz, G.: Deutscher Bauernstandes i. m. 112.

¹⁷ Vö. pl. PUB IV. Nr. 2., 4., 20., 29., 30., 39., 82., 98., 107., 124., 703.

közösségéhez tartozók felett gyakorolhattak bíraskodási jogot. A *hospes* falvak telepesei és a nem ott élők viszályában, peres ügyeiben – abban az esetben, ha ez utóbbiak maguk is német jog alapján éltek, s éppen átutaztak a falun, vagy ott jószágot, gabonát vettek –, legalábbis a kisebb ügyekben a soltész joghatósága alá tartoztak. Ha egy ilyen faluban poroszok vagy lengyelek fordultak meg, s nekik támadt peres ügyük a helyiekkel, kizárólag a Német Lovagrend ítélezhetett.¹⁸ A falun keresztül vezető országútra sem terjedt ki a soltész bírói jogköre, mert az útbíraskodást a lovagrend fenntartotta magának.¹⁹ Általában a telepes falvakban tevékenykedő molnárok sem tartoztak a soltészok bírói hatáskörébe,²⁰ sőt előfordulhatott, hogy a malomhoz tartozó földeken maga a molnár gyakorolhatta a bíraskodás jogát. Egy 1380-ban kelt ermlandi (warmiai) oklevélben például az olvasható, hogy a molnár a maga 4 *Hufe*²¹ földjén ugyanolyan bírói jogkört kapott, mint amilyen a soltészokat illette (*ut idem molendinator in dictis IV mansis haberet iudicium, quo dalii sculteti communiter habent in villis nostris*).²²

Az 1233-ban kiadott kulmi kiváltságlevél (*Kulmer Handfeste*) 4. cikkelye szerint Poroszországban a magdeburgi jog büntetési tételeinek felét kellett alkalmazni az ítélezési gyakorlatban.²³ Ugyanilyen arány érvényesült Sziléziában is, ahol szintén a magdeburgi jog alapján szabták ki a büntetéseket.²⁴ A 13. század első harmadában írásba foglalt szász joggyűjtemény, a Szász Tükör (*Sachsenspiegel*) előírása szerint a büntetésképpen kiszabott összeget hat héten belül kellett

¹⁸ *Hans Patze*: Die deutsche bäuerliche Gemeinde im Ordensstaat Preußen. In: Die Anfänge der Landgemeinde und ihre Wesen II. Hg. Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte. (Vorträge und Forschungen VIII.). Konstanz-Stuttgart 1964. 149–200., itt: 157–158.

¹⁹ Preußisches Urkundenbuch I., 2. Hg. August Serphin. Königsberg 1909. (a továbbiakban: PUB I,2.) Nr. 830.; Preußisches Urkundenbuch III., 2. Hg. Hans Koeppen. Marburg 1958. (a továbbiakban: PUB III,2.) Nr. 427.; Preußisches Urkundenbuch V., 1. Hg. Hans Koeppen – Klaus Conrad. Marburg 1969. (a továbbiakban: PUB V,1.) Nr. 31., 32., 34., 44.; Preußisches Urkundenbuch V., 2. Hg. Hans Koeppen – Klaus Conrad. Marburg 1973. (a továbbiakban: PUB V,2.) Nr. 525.

²⁰ *Hans Steffen*: Das ländliche Mühlenwesen im Deutschordenslande. Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins 58. (1918) 73–92.; *Rafal Kubicki*: Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Mühlenbesitzern und Müllern in Preußen. Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica 19. (2014) 53–71.

²¹ Poroszországban a három kötél hosszú és egy kötél széles terület jelentett egy holdat (Morgen), s 30 hold volt egy Hufe. A mai mértékegységek szerint egy Hufe 43,2 méter x 1296 méter földterületet, azaz 16,8 hektárt jelentett. – *Pósn László*: A paraszti birtokok mérete és szolgáltatási kötelezettségei a középkori Poroszországban. Agrártörténeti Szemle 46. (2004–2005) 27.

²² Codex Diplomaticus Warmiensis III. Hg. Carl Peter Woelky. Braunsberg–Leipzig 1874. (a továbbiakban: CDW III.) Nr. 94.

²³ PUB I,1. Nr. 105.

²⁴ *Josef Pfitzner*: Besiedlungs-, Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Breslauer Bistumslandes, I. Bis zum Beginne der böhmischen Herrschaft. (Prager Studien aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft 18.) Reichenberg i. B. 1926. 258.

kifizetni.²⁵ A magdeburgi jog, különösen a büntetőjog terén, sok szállal kapcsolódott a szász joggyűjteményhez, amely a német keleti kolonizációs területekre is nagy hatást gyakorolt.²⁶ Ez alapján feltételezhető, hogy ugyanilyen határidő lehetett a lovagrendi államban, s így a soltészi bírászkodásban is. A magdeburgi jog szerint, amely városi jog volt, a bíró nem egyedül, hanem választott ülnökökkel együtt gyakorolta az igazságszolgáltatást.²⁷ Az 1233. évi kulmi adománylevélben még nem találkozunk ülnökökkel, de közel három évtizeddel később, 1258-ban Thorn (Toruń) városában egy oklevélben már szerepeltek,²⁸ és a források tanúsága szerint a 13. század második felétől Poroszországban is elterjedt a városi bírászkodásban az ülnöki rendszer.²⁹ A városok mintájára a 14. század végétől egyre több német telepes faluban is megjelentek a közösség tagjaiból választott ülnökök, akik a soltész elnökletével a település bíróságát alkották.³⁰ A soltész azonban nemcsak a saját falujában bírászkodhatott, hanem ő maga is lehetett ülnök, amikor a kamarási körzeteket irányító kamarásokkal együtt a területileg illetékes lovagrendi komtur bírászkodásában vett részt, ahogyan ez a christburgi komtur 1429. évi beszámolójában és számos más oklevélben olvasható: „Mivel többször kell bírászkodnom, így többször kérem fel christburgi soltészaimat és kamarásaimat.” (*So habe ich itczunt alle meine scholczen und kemerer uff morne ken Christpurge verbottet, da ich ouch morne richten werde.*)³¹

A bírászkodásból származó bevétel mellett a soltészok a földesúri járadékokból, censusjövödelmekből is részesülhettek. A legtöbb esetben ez a telkek után fizetett censusbevétel tizedrészét jelentette. Kelet-Közép-Európában a telepes falvak többsége általában 60 paraszti telekből (Hufe) állt, ezért a soltészt illető censusrészt az oklevelekben gyakran *sextus denarius* elnevezéssel illették.³² A lovagrendi államban azonban a soltészok csak ritkán kaptak a paraszti telkek után

²⁵ *Eike von Repgow: A szász tükör. Közreadja Blazovich László – Schmidt József. (a Pólay Elemér Alapítvány könyvtára 5.) Szeged 2005. II. 5.2. (163.)*

²⁶ *Pfizner, J.: Besiedlungs i. m. 252.; Joachim Leuschner: Deutschland im späten Mittelalter. (Deutsche Geschichte 3.) Göttingen 1983. 90.*

²⁷ *Wilhelm von Brünneck: Zur Geschichte des kulmer Oberhofes. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanische Abteilung 34. (1913) 1–48., itt: 3.; Heinrich Felix Schmid: Das deutsche Recht im Polen. In: Deutschland und Polen. Beiträgen zu ihren geschichtlichen Beziehungen. Hg. Albert Brackmann. München–Berlin 1933. 64–80., itt: 74–76.*

²⁸ PUB I,2. Nr. 41.

²⁹ Vö. pl. PUB I,2. Nr. 457 (Rheden, 1285); CDP II. Nr. 6. (Braunsberg, 1284); Liber memoriarum Colmensis civitatis. Das Kulmer Gerichtsbuch 1330–1430. (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz 44.) Hgg. Carl August Lücknerath – Friedrich Benninghoven. Köln–Weimar–Wien 1999. Nr. 4.

³⁰ *Patzke, H.: Bäuerliche Gemeinde i. m. 165–166.*

³¹ Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens I. Hg. Max Toepfen. Leipzig 1878. (a továbbiakban: ASP I.) Nr. 391.; PUB I,2. Nr. 898.; PUB II. Nr. 546.; PUB IV. Nr. 599.

³² *Körmeny, A.: Melioratio i. m. 148–150.*

fizetett, földesurat illető cenzusból, s akkor sem egy tizedet, hanem annál kevesebbet. Konrad von Almenhausen, Leunenbug (Sątoczno) komturja a Groß Schwansfeld falut telepítő Lamperto nevű lokátornak 1346. április 23-án kiállított oklevelében minden 15. paraszti Hufe cenzusbefizetését engedte át.³³ A Löbau (Lubawa) térségében (Kelet-Pomeránia) fekvő Radomno falu esetében viszont megfelelő módon a cenzus 50–50 %-ban oszlott meg a Német Lovagrend és Johann soltész között.³⁴

A paraszti telkek után fizetett cenzus bizonyos hányadának átengedése helyett Poroszországban sokkal gyakoribb volt az, hogy a lovagrend kiskereskedelmi tevékenységre, kocsmá- vagy malomtartásra vonatkozó kiváltságot adományozott a soltészoknak, vagy az ezekből származó bevétel bizonyos hányadát engedte át nekik. Konrad von Bruiningsheim christburgi komtur 1346. január 20-án kiállított oklevelében hal- és kenyérárusító jogot adományozott Auer falu előljárójának, az ebből származó haszon pedig fele-fele arányban oszlott meg a lovagok és a soltész között.³⁵ Ugyanilyen jogot kapott Dietrichswalde falu előljárója, Andreas is 1352-ben az ermlandi káptalantól.³⁶ 1357-ben az ermlandi káptalan a kocsmacenzus felét engedte át egy Johann nevű lokátornak.³⁷ Osterode (Ostróda) komturja szintén a kocsmacenzus 50%-át adta át Scharnau és Klein Schläfen falvak soltészainak.³⁸ II. Johann, ermlandi püspök Groß Köllen falu alapításakor (1359. június 11.) ugyancsak átengedte a lokátornak a kocsmacenzus felét.³⁹ A kereskedelmi cenzusbevételek megoszlása a soltészok és a Német Lovagrend között Poroszország egyes komturságaiban igen eltérő volt. A lovagrend osterode-i komturjai vagy az ermlandi püspökök például a déli nagy erdőterületek benépesítését igyekeztek ösztönözni, és ezzel összefüggésben a kocsmacenzus fele-fele arányú elosztásának gyakorlatát folytatták.⁴⁰ Hasonló megfontolásokat követett a lovagrend Kelet-Pomeránia gyéren lakott délnyugati részein is, ahol általában szintén 50–50%-ban oszlott meg a kocsmacenzus a lokátor és a tartományúr között.⁴¹ Ugyanakkor más területeken a cenzusbevételeknek csak kisebb hányadát engedte át a lovagrend a soltészoknak. Tuchel (Tuchola) komturja Siegfried von Gerlachsheim 1359-ben kiadott oklevele szerint például Heinrich Gruben soltész a kocsmacenzus harmadát kapta meg, kétharmada

³³ PUB IV, Nr. 20.

³⁴ PUB II,1. Nr. 146.

³⁵ PUB IV, Nr. 4.

³⁶ PUB V,1. Nr. 57.

³⁷ PUB V,2. Nr. 539.

³⁸ PUB V,2. Nr. 587. (1357. okt. 28.), Nr. 697. (1358. dec. 7.)

³⁹ PUB V,2. Nr. 742.

⁴⁰ Ld. pl. PUB II. Nr. 146.; PUB V,1. Nr. 28., 37., 44.

⁴¹ PUB V,1. Nr. 39.

a Német Lovagrendet illette.⁴² Más oklevelek ugyanilyen arányú cenzusmegosztásról számoltak be.⁴³ A kocsmák után fizetett cenzus bizonyos hányadának átengedése azonban csak abban az esetben történt meg, ha a telep faluban működő kocsmák nem a soltsészé volt, hanem a tartományúré. Amennyiben egy soltsész kocsmatartási joggal rendelkezett, a cenzus teljes egészében a lovagrendet illette, a soltsész jövedelmét a kocsmák forgalmának bevétele biztosította.⁴⁴ 1284-ben például Heinrich von Wilnowe, marienburgi komtur évi 2 márka cenzusfizetési kötelezettség fejében adományozott kocsmatartási jogot.⁴⁵ Más oklevelekben is hasonló előírásokkal találkozunk.⁴⁶ Marineau falu soltsésza évente 1,5 márka és 30 tyúk cenzust fizetett a lovagrendnek az italkiméresi kiváltságért,⁴⁷ de nemcsak a falu kocsmáját mondhatta a magáénak (amit maga üzemeltetett), hanem megkapta a szomszédos Deutsch-Cekzin falu italkimérese utáni cenzus felét is. Ez utóbbi ivót egy vállalkozó bérelte a Német Lovagrendtől, aki a cenzus másik felét a lovagoknak fizette.⁴⁸ Európa északibb területein, így Poroszországban is, a sör, a kenyér és a kása (Bier, Brot, Brei) jelentette a főétkezések legfontosabb összetevőit, ezért egy kocsmák mindenhol jelentős bevételt hozott.⁴⁹ (A középkori sörfogyasztás Angliától Lengyelorszáig és a Baltikumig terjedően fejenként átlagosan napi 3 litert tett ki.⁵⁰) Egy kocsmák jövedelmezősége szempontjából fontos körülmény volt az, hogy a vállalkozó az italkimérés mellett rendelkezett sörfőzéssel is, vagy csak a lovagrendi, püspöki, káptalani és városi főzdekből származó sört értékesíthette.⁵¹ Tiefensee falu kocsmája például csak Elbing (Elbląg) városában készített sört forgalmazhatott, de a kocsmáros tarthatott egy bárkát, amellyel Elbingből ő maga szállíthatta a sört, s így nem kellett külön fizetnie a fuvarozásért.⁵² Hasonló volt a helyzet Dollstädt kocsmáját illetően

⁴² PUB V,2. Nr. 792.

⁴³ PUB V,2. Nr. 521., 946.

⁴⁴ *Pósán László*: Iparosok és egyéb foglalkozású rétegek a Német Lovagrend falvaiban. Történeti tanulmányok XIV. Szerk. Velkey Ferenc. (Acta Universitatis Series Historica LVIII.) Debrecen 2006. 37–50., itt: 39.

⁴⁵ PUB I,2. Nr. 446.

⁴⁶ Regesta II. Nr. 318., 501.

⁴⁷ PUB II. Nr. 360.

⁴⁸ PUB III,2. Nr. 431.

⁴⁹ *Hoffmann Tamás*: Európai parasztok. Életmódjuk története II. Az étel és az ital. Bp. 2001. 206.; *Pósán László*: Mindennapi élet a középkortól a felvilágosodás koráig I. Táplálkozás, italfogyasztás, lakásviszonyok, öltözködés. Debrecen 2021. 62.

⁵⁰ *Fernand Braudel*: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus a XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Bp. 2004. 247.; *Masino Montanari*: Éhség és bőség. A táplálkozás kultúrtörténete. Bp. 1996. 146.

⁵¹ *Pósán L.*: Iparosok i. m. 38.

⁵² Das Pfennigschuldbuch der Komturei Christburg. Hg. Heide Wunder. Köln–Berlin 1969. (a továbbiakban: PSB) 42a.

is.⁵³ Abban az esetben, ha a kocsmatartási jog mellett a soltész sörfőzési joggal is rendelkezett, vendéglátói, kiskereskedelmi és ipari tevékenységet is folytatott. Baumgarth vagy Hohendorf falvak kocsmárosai például a 14. század végétől maguk főzhatték az ivójukban felszolgált sört.⁵⁴ Altstadt falu kocsmája 1312-től olyan előjoggal rendelkezett, hogy a sörfőzéshez szükséges malátát is maga készíthette. (A malátakészítésre vonatkozó privilégiummal párhuzamosan viszont a Német Lovagrend a duplájára emelte a kocsmá után fizetendő cenzus mértékét.)⁵⁵ 1346-ban Alexander von Korne, elbingi komtur Jugfer falu kocsmáját külön faizási joggal ruházta fel hogy az ivóhoz tartozó sörfőzde tűzifaszükségletét ki lehessen elégíteni.⁵⁶

A soltészok a kocsmatartás mellett gyakran kereskedelmi kiváltságokat is kaptak, és a sör mellett egyéb árukat, főleg sót, heringet, kenyeret, húst, posztót vagy fűszereket árulhattak.⁵⁷ Olykor még olyan joggal is rendelkeztek, hogy maguk süthették az értékesítésre szánt kenyeret, vagy maguk vághatták le a jószágokat, hogy húsukat kimérjék.⁵⁸ A soltészokat gyakran megillető kenyér- és húsárusítási jog azt jelentette, hogy az átutazó idegeneknek csak ők adhattak el élelmiszert. A falu lakói saját szükségletükre természetesen süthettek kenyeret, vághattak jószágot, de nem értékesíthették azokat.⁵⁹ Az italkimérés és egyéb fogyasztási cikkek forgalmazása jövedelmező tevékenység volt, mert városi polgárok is szívesen fektették pénzüket falusi kocsmákba. 1316-ban például Gollub (Golub-Dobrzyń) komturja egy Peter nevű thorni polgárnak eladta a Német Lovagrend ottani kocsmáját.⁶⁰ Egy 1342. február 10-én kelt oklevél tanúsága szerint Johann Wreker königsbergi polgár Medenau faluban vásárolt egy kocsmát.⁶¹ Az oklevelekben megszabott cenzus mértéke ugyancsak arról árulkodik, hogy a sörkimérés, a kocsmatartás komoly haszonnal járt. Az esetek többségében egy falusi kocsmá után általában évi 1,5–2,5 márka cenzust kellett fizetni.⁶² Nagyságrendjét illetően ez többé-kevésbé megegyezett egy német telepés paraszti telek után fizetendő cenzus mértékével.⁶³ Természetesen ettől eltérő összegű kocsmacenzussal is

⁵³ Wunder, H.: Siedlungs i. m. 68.

⁵⁴ PSB 46b (1395), 94a (1398)

⁵⁵ Wunder, H.: Siedlungs i. m. 68.

⁵⁶ PUB IV. Nr. 57.

⁵⁷ Vö. pl. PUB II. Nr. 387., 584., PUB III,2. Nr. 427.; Codex Diplomaticus Warmienseis I. Hg. Carl Peter Woelky. Mainz 1860 (a továbbiakban: CDW I.) Nr. 222., 242.; Codex Diplomaticus Warmienseis II. Hg. Carl Peter Woelky. Mainz 1964 (a továbbiakban: CDW II.) Nr. 474.

⁵⁸ CDW I. Nr. 222.

⁵⁹ Pószán L.: Iparosok i. m. 43.

⁶⁰ PUB II. Nr. 148.

⁶¹ PUB III. Nr. 433.

⁶² Vö. pl. PUB I,2. Nr. 446.; PUB II. Nr. 360.; PUB IV. Nr. 21., 33.; PUB V,2. Nr. 587.

⁶³ Pószán L.: A paraszti birtokok i. m. 29.

találkozhatunk a forrásokban. Albrecht von Bremen például 1359. június 25-én a danzigi komturtól évi 4 márka cenzus ellenében kapott Danzig városához közel a Visztulánál (azaz egy forgalmas helyen) sörfőzési joggal egy kocsmát, és a főzéshez szükséges tűzifát a Német Lovagrend erdejéből szerezhetette be.⁶⁴ Ugyanakkor II. Johann ermlandi püspök a jóval gyéresebb forgalmú Schelden falu kocsmája után – az 1359. május 13-án kiadott oklevelében – csak évi 0,5 márka cenzust kért.⁶⁵

Ritkábban, de előfordult, hogy egy soltész malomtartási jogot is kapott. 1291-ben például Bertold Bruhaven königsbergi komtur egy bizonyos Ulmannak malom- és kocsmatartási jogot adományozott Rudauban (Melnikov).⁶⁶ Groß Köllen faluban a malombevétel fele-fele arányban oszlott meg az ermlandi püspök és a soltész között.⁶⁷ Poroszországban elsősorban az ermlandi püspökség telepítési gyakorlatában fordult elő, hogy a lokátor kocsmá- és malomtartási jogot is kapott,⁶⁸ s ezzel együtt a püspök (vagy a káptalan) úgy rendelkezett, hogy bizonyos határokon belül másik kocsmát vagy malmot nem szabad üzemeltetni.⁶⁹

A német jogú falvakban egy telepes paraszt általában 2 Hufe méretű gazdaságot kapott, a lokátor/soltész pedig ennek kétszeresét, háromszorosát vagy akár többszörösét is, és ezek többnyire mentesültek a cenzusfizetés alól.⁷⁰ A poroszországi telepítési gyakorlat szerint a lokátor a falu földjeinek tizedét kapta meg. 1346-ban például Weißlinken falu alapításához 40 Hufe földet adott a Német Lovagrend, s ebből 4 szabad, azaz cenzus- és járadékmentes telek illetve *sculteto Hildebrandót*.⁷¹ Neumünsterberg telepesei 1352-ben 50 Hufe földet kaptak, melyből 5 volt Klaus soltészé.⁷² Fürstenau falu megalapítására 1323-ban a lovagok 60 Hufe földet biztosítottak, ugyanekkor a telepítő vállalkozó része 6 telek volt.⁷³ A 80 Hufe földterületű Rosengarth faluban 8 Hufe járt *Henczkoni primo locatorinak*.⁷⁴ Számos más oklevél szerint a 10%-tól eltérő arányokat is alkalmaztak a poroszországi telepítésekben. Radowo falu 1316. évi oklevele szerint a telepesek közössége 83 Hufét kapott, amiből 10 telek volt Johannes *scultetus* birtoka (azaz a falu határának 12%).⁷⁵ A Rudenik erdőben alapított telepes falu lokátora

⁶⁴ PUB V,2. Nr. 748.

⁶⁵ PUB V,2. Nr. 730.

⁶⁶ Regesta II. Nr. 678.

⁶⁷ PUB V,2. Nr. 742.

⁶⁸ CDW I. Nr. 144., 165.; PUB V,2. Nr. 742.

⁶⁹ CDW I. Nr. 165., 185., 220., 247., 286.

⁷⁰ Patze, H.: Bäuerliche Gemeinde i. m. 156., 161., 167.; Helbing, H.: Ordensstaat i. m. 13.

⁷¹ PUB IV. Nr. 2.

⁷² PUB V,1. Nr. 34.

⁷³ PUB II. Nr. 439.

⁷⁴ PUB IV. Nr. 124.

⁷⁵ PUB II. Nr. 146.

a földek 14%-át kapta meg.⁷⁶ Groß Schwansfeld faluhoz 64 Hufe tartozott, de Lamperto soltész 6 Hufét kapott (9,37%).⁷⁷ Bertold pomesániai püspök 1346-ban 60 Hufe földet adott Stangenwalde telepeseinek, ebből Matheis *scultetus* 4 telket (6,66%) kapott.⁷⁸ Orlovo faluban ez az arány még rosszabb volt: a falu összes földjéből (66 Hufe) csak 3 (4,54%) illette a soltészt.⁷⁹ A járadékmentes telkek mellett természetesen vásárlás, öröklés, ajándékozás révén a soltészok cenzus-és szolgáltatásköteles telkeket is birtokolhattak. Mivel a *hospesek* kötelezettségei nem személyre szólóak voltak, hanem a telek (Hufe) utáni szolgáltatáson alapultak, az egyes paraszti telkek birtokosainak személy szerinti jogállásától függetlenül a *mansushoz* kapcsolódó járadékkötelezettségek változatlanok maradtak. Ha a birtokosa eladta vagy végrendelkezett róla, a telekkel együtt a járadékfizetési kötelezettség is a vevőre, illetve az örökösre hárult.⁸⁰

A középkori Poroszországban, Európa más tájaihoz hasonlóan,⁸¹ a soltészok a falujuk határában lévő vizekben saját szükségletre halászhattak. Ez azt jelentette, hogy piaci értékesítésre megfelelő mennyiség kifogására alkalmas hálót nem használhattak, csak egyéb eszközöket. Erről már az 1233. évi kulmi kiváltságlevél is rendelkezett: „Mindazonáltal kizárólag saját étkezésre szabadon halászhatnak, kivéve a newodnak nevezett nagy halászhálóval” (*Si vero maior fuerit, quocumque instrumento in eo piscari voluerit ad commodum dumtaxat mense sue, preter rete, quod newod dicitur, habeat liberam facultatem*).⁸² A lovagrendi államban leginkább csak a lokátorok kaptak ilyen korlátozott halászati jogot, a telepések közösségének egyéb tagjai nem. Az oklevelekben többnyire pontosan rögzítették, hogy a kedvezményezett soltészok mely tavakban vagy folyókban gyakorolhatták ezen előjogukat, azaz szó sem volt arról, hogy a falujukhoz tartozó vizek bármelyikében élhettek volna halászati kiváltságukkal. A lovagrendi telepítési gyakorlatban világosan elkülönítették a telespes falvak előljárói és paraszti lakossága által saját szükségletű halászatra igénybe vehető vizeket. 1285-ben például Konrad von Thierberg tartományi mester (*provincialis magister, Landmeister*) egyértelműen úgy rendelkezett, hogy Starkenberg falu soltésza, Konrad csak a Melno-tóban halászhat, de a *nywatnak* nevezett nagy hálót nem használhatja (*item in lacu nostro Moldense sepedicto sculteto piscari ad suam coquinam cum omni recium instrumento*

⁷⁶ PUB V.1.Nr. 37.

⁷⁷ PUB IV. Nr. 20.

⁷⁸ PUB IV. Nr. 29.

⁷⁹ PUB IV. Nr. 30.

⁸⁰ Wunder, H.: Siedlungs i. m. 37.; Körmendy A.: Melioratio i. m. 307.

⁸¹ Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. 204.; Pfitzner, J.: Besiedlungs i. m. 291.

⁸² PUB I,1. Nr. 105.; Vö. pl. PUB II. Nr. 359., 360., 765., 767., 948.; PUB IV. Nr. 48., 98.; PUB V,1. Nr. 31., 34.; PUB V,2. Nr. 742., 829., 877.

preter rete, quod nywat dicitur, licenciam duximus concedendam).⁸³ Kuppen falu soltész, Jacob, ugyanilyen feltételekkel kapott halászati jogot 1320-ban az Ewing-tavon,⁸⁴ egy Johann nevű lokátor 1357-ben az Amelung-tavon,⁸⁵ Girhardo soltész pedig az Ayeris- és Skanda tavakon.⁸⁶

A halászat mellett a soltészok általában korlátozott vadászati jogot is kaptak. Az oklevelekben a kulmi kiváltságlevél azon rendelkezései köszöntek vissza, melyek szerint vaddisznó, medve, szarvas, őz és hód kivételével a faluhoz tartozó területeken bármilyen vadat elejthettek, de azok első lapockáit kötelesek voltak beszolgáltatni a Német Lovagrendnek.⁸⁷ (Érdekes, hogy a forrásokban a balti és észak-lengyel térség egyik legnagyobb testű vadállata, a bölény nem tartozott a tilalom alá eső állatok közé.)⁸⁸ Egy-két esetben előfordulhatott más szabályozás is, de ez nem volt gyakori. Frankenhauseen falu 1346. december 3-án kelt oklevele például nyúl és őz vadászatát engedte meg a soltésznek (*ipsi scultete et successoribus suis – venandi capreolos et lepore in dictis bonis concedimus – facultatem*).⁸⁹

A kulmi jognak megfelelően, ami mindkét nembeli örökös számára lehetővé tette az öröklést (*eorum hereditibus utriusque sexus*),⁹⁰ és a német jog szerinti birtokokat saját tulajdonként ismerte el, a soltész a tisztségét és birtokát bármikor elidegeníthette, illetve férfi- és nőágon egyaránt szabadon örökíthette. Egy 1310. évi oklevélben Luther von Braunschweig, Gollub komturja megerősítette, hogy a porosz származású Nerebischo egy Petru de Leone nevű lokátortól soltész tisztséget vásárolt.⁹¹ 1316-ban Heinrich von Isenbeck komtur tanúsította, hogy egy Peter nevű ember megvette Ostrowitt falu soltész tisztségét.⁹² Ugyanebben az évben Pelplin apátja is megerősítette, hogy Ludeco von Gramelyn megvásárolta Rosenschlin falu soltész tisztségét.⁹³ 1328-ban Johannes Pulcher vásárlás révén lett Sumpff falu előljárója.⁹⁴ 1352-ben Jacob, samlandi püspök megerősítette a német jogú Blumenau falu soltész tisztségében a porosz származású Gerkót, aki azt a korábbi előljárótól, Hermann Wenkétől vásárolt meg. Ez utóbbi maga

⁸³ PUB I,2. Nr. 459.

⁸⁴ Regesta II. Nr. 499.

⁸⁵ PUB V,2. Nr. 539.

⁸⁶ PUB V,1. Nr. 37.

⁸⁷ PUB I,1. Nr. 105.

⁸⁸ Vö. pl. CDW I. Nr. 102., 134., 160., 163., 245., 285.; CDW II. Nr. 368.; CDW III. Nr. 76., 306., 344.

⁸⁹ CDW II. Nr. 751.

⁹⁰ PUB I,1. Nr. 105.

⁹¹ PUB II. Nr. 7.

⁹² PUB II. Nr. 148.

⁹³ PUB II. Nr. 155.

⁹⁴ PUB II. Nr. 602.

is vásárlás révén került a tisztség birtokába: a falut alapító Konrad von Sudau-tól vette meg.⁹⁵

A német lovagrendi államban a birtokjoghoz, földtulajdonhoz hasonlóan a soltési tisztség is helyhez kötött volt, s az adott településen (és annak határain) kívül azt nem lehetett gyakorolni. Egy 1342. évi oklevél megfogalmazása szerint, ha a soltész (vagy utódai) elhagyta a falut, onnan elköltözött, elveszítette tisztségét, ahogyan hasonló esetben a falu lakóinak házával, földjével is ez történt.⁹⁶ Ha valamilyen okból egy faluban megüresedett az előljárói tisztség, a Német Lovagrend mint tartományúr, vagy ha püspökségi területen történt, a püspök (illetve a káptalan) áruba bocsátotta azt. Például 1313-ban a pomesániai káptalan egy bizonyos Johannak Heinrichau falu soltési tisztségét,⁹⁷ 1357-ben az ermland-i káptalan Waltersdorf előljárói tisztségét értékesítette.⁹⁸ Arra vonatkozóan, hogy mennyibe kerülhetett a soltési tisztség és a hozzá tartozó birtok, sajnos nagyon kevés adattal rendelkezünk. Egy 1395. évi feljegyzés szerint Altmark faluban az elhunyt soltész özvegye a 6 Huféból álló birtokot és a tisztséget összesen 150 márkáért, azaz 25 márka/Hufe áron adta el egy Honigfelde faluból származó vevőnek.⁹⁹ 1423-ban Mathias Hencze Liliental falu előljárói tisztségét a hozzá tartozó 5,5 Hufe birtokkal együtt 50 úgynevezett új vagy jó márkáért vásárolta meg Peter Tolltól.¹⁰⁰ (Az 1416. évi poroszországi pénzreform 2:1 arányban határozta meg a régi és az új pénzermék egymáshoz viszonyított értékét.)¹⁰¹ De nemcsak a soltési tisztség (a hozzá tartozó földekkel és jövedelmet jelentő kiváltságokkal), hanem már a telepítési jog is, amelyből egy *hospes* falu előljárói tisztsége következett, vagyoni értékű jogot jelentett, és éppúgy adásvétel tárgya lehetett, mint a soltész tisztség. Egy 1329. július 10-én kelt oklevél szerint az elbingi komtur megerősítette, hogy az a bizonyos Helbing, aki jogot kapott 80 Hufe föld betelepítésére, ezt a lokációs jogot eladta Martin von Truncz telepítési vállalkozónak.¹⁰²

Abban az esetben, ha a soltési tisztség nőági örökös kezére került, a bíraskodás jogát a női előljáró nem gyakorolhatta, csak az általa e feladattal és hatáskörrel felruházott férfi. Egy 1318-ból származó oklevél például arról számol be, hogy egy férfi a hűgával együtt, fele-fele arányban örökölte meg apjától a soltési javakat és tisztséget úgy, hogy a lány a bátyját nevezte meg *procurator* nak, aki

⁹⁵ Regesta II. Nr. 834.

⁹⁶ PUB III,2. Nr. 494.

⁹⁷ PUB II. Nr. 101.

⁹⁸ Regesta II. Nr. 872.

⁹⁹ Wunder, H.: Siedlungs i. m. 29.

¹⁰⁰ CDW III. Nr. 596.

¹⁰¹ Borys Paszkiewicz: Brakteaty-pieniądz średniowiecznych Prus. Wrocław 2009. 234.

¹⁰² PUB II. Nr. 654.

a faluban a bíraskodást gyakorolta.¹⁰³ Nőági öröklés esetén általában az örökös nő férje töltötte be ténylegesen a soltészti tisztséget.¹⁰⁴

A soltész nemcsak a falu előjárója és kisebb ügyekben bírása, de az adott településen a földesúri érdeket képviselő tisztségviselő is volt.¹⁰⁵ Legfontosabb feladatát a földesurat megillető járadékok begyűjtése és szolgáltatások felügyelete jelentette. Neki kellett megszerveznie a paraszti census beszállítást a földesúri (lovagrendi, püspöki, káptalani) udvarházakba, s felügyelni a szolgálati kötelezettségek (azaz a robot) teljesítését.¹⁰⁶ A tervszerű és nagyarányú telepítési politika ellenére Poroszország népessége még a 15. század elején sem volt magas: közel félmillió főt számlált (ebből csaknem 200 000 volt német, 140 000 porosz és nagyjából ugyanennyi szláv). Átlagos népsűrűsége alig érte el a 8 fő/km² értéket.¹⁰⁷ Emiatt a várak, templomok, utak, hidak, a termőföldeket és településeket oltalmazó gátak, vízelvezető csatornák, malmok építésénél a lovagrend nem tudta nélkülözni a telepések munkaerejét, így a munkaszolgálat a kezdetektől a poroszországi telepítésekkel járó kötelezettségek közé tartozott.¹⁰⁸ Az ermlandi püspökségben a német (kulmi, magdeburgi) jogú paraszti telkek adásvétele csak a püspöki ülnökök jóváhagyásával történhetett meg, s ezen feltétel teljesülését a soltészoknak kellett ellenőrizni. Ha a soltész az ülnökök engedélye nélkül vett tudomásul egy ilyen ügyletet, tetemes, 10 márka összegű büntetést kellett fizetnie.¹⁰⁹ A census mellett az egyházi tized beszedéséről szintén neki kellett gondoskodni,¹¹⁰ sőt egy 1427. évi rendelkezés az ő feladatává tette a falvakban az egyházi ünnepek megtartásának ellenőrzését is.¹¹¹

A német jogú falusi közösségek (*communitas ville, communitas rusticorum*) esetében a források a soltész mellett 'tanácsosokat' vagy 'véneket' is említenek a falvak előjáróiként.¹¹² Tény, hogy a soltészti bíraskodásban szerepet játszó ülnökök mellett a késő középkorban egy másik falusi intézmény is létrejött: a tanács, amely a soltésszal együtt a közösség napi ügyeit intézte. Liebschan falu oklevele szerint a tanácsban leginkább az öregebbek (*ville seniores*) foglaltak helyet.¹¹³ Egy 1420. évi

¹⁰³ CDW I. Nr. 189.

¹⁰⁴ Regesta II. Nr. 3666.

¹⁰⁵ Wunder, H.: Siedlungs i. m. 29.

¹⁰⁶ Vö. pl. PUB I,2. Nr. 468., 633.; PUB II. Nr. 188., PUB VI,2. Nr. 527., 918.,

¹⁰⁷ Pósnán László: A Német Lovagrend Poroszországban. A népesség és a településszerkezet változásai. Máriabesnyő 2015. 143–144.

¹⁰⁸ Pósnán László: Robotkötelezettség a középkori Poroszországban. Agrártörténeti Szemle 49. (2008) 13–31.

¹⁰⁹ ASP I. Nr. 528.

¹¹⁰ ASP I. Nr. 528.

¹¹¹ Patze, H.: Bäuerliche Gemeinde i. m. 180.

¹¹² PSB 27a., 36a., 38b., 46b.

¹¹³ PUB IV. Nr. 307.

forrás tanácsosoknak nevezte a telepés falu vezető testületének tagjait (*das sullen die raethmanne der stat adir dorfes irkennen adir das gericht*).¹¹⁴ A soltész vezetésével a falu önkormányzatának legfőbb feladata a közösség javainak gondozása, megőrzése (többek között a határjelek megújítása, az utak, vizek rendben tartása), a határhasználati szabályok betartatása, a belső rend és nyugalom fenntartása és a közös érdekek érvényesítése volt. Frankenhain falu lakói például 1282-ben elérték azt, hogy a település határain belül kizárólag az ott élők adhatták el a kereskedők megbízottjainak termékeiket.¹¹⁵ 1315-ben a soltész által képviselt falu közössége arról állapodott meg Karl von Trier nagymesterrel, hogy a rend évi cenzus ellenében szabad, eladási céllal is folytatható halászatot engedélyez az ott élőknek két tavon, viszont cserébe a telepések lemondanak addigi, az összes többi folyó- vagy állóvízre kiterjedő, saját szükségletre szóló halászati jogukról.¹¹⁶ 1351-ben Tiege falu megvásárolta a szomszédos falutól azt az utat, amely bejárást biztosított saját erdejébe.¹¹⁷ 1357-ben Danzig komturja megengedte Granslaw falunak, hogy a Rheda-folyón a tengerig szabadon fát úsztasson, azaz fakereskedelemmel foglalkozzon.¹¹⁸ A telepés közösségek vásárlás révén a falu földjeit is igyekeztek gyarapítani, így a 15. század első harmadáig átlagosan közel 10%-kal tudták megnövelni határaikat.¹¹⁹ A pelplini cisztercita kolostor földjén a Simon lokátor által alapított falu közösségének 1371-ben Petrus apát megengedte, hogy földjén szélmalmot, vízimalmot vagy kocsmát létesítsen.¹²⁰

A megélhetés alapját jelentő nyomásos rendszerű határhasználatra épülő mezőgazdasági termelés volt az a legfontosabb körülmény, ami állandó, öngazgató szervezet szükségességét követelte meg, mert a nyomásrendszer működésének előfeltétele és velejárója a közösségi ellenőrzés volt.¹²¹ A művelési kényszer, a nyomások beosztása, az évente szántandó táblák s azokon belül a parcellák kitűzése mellett a telepés falvoknak pásztorkodási, pásztortartási feladatai is voltak, mert minden paraszt köteles volt a közösség által fizetett pásztor gondjaira bízni állatait.¹²²

A soltész vezette közösségi önkormányzatnak kellett gondoskodnia a falu belső békéjének, rendjének, biztonságának fenntartásáról is, ami a tűzhelyek fenntartása, a tűz őrzése vagy éppen a disznóólak elhelyezése kérdésében még

¹¹⁴ ASP I. Nr. 286.

¹¹⁵ PUB I,2. Nr. 410.

¹¹⁶ PUB II. Nr. 123.

¹¹⁷ PUB IV. Nr. 699.

¹¹⁸ PUB V,2. Nr. 603.

¹¹⁹ *Wilhelm Guddat*: Die Entstehung und Entwicklung der privaten Grundherrschaften in den Ämtern Brandenburg und Balga (Ostpreußen). (Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas) Marburg 1975. 47.

¹²⁰ PUB VI,2. Nr. 918.

¹²¹ *Hoffmann Tamás*: Európai parasztok. Életmódjuk története I. A munka. Bp. 1998. 314.

¹²² *Rösener, W.*: Bauern i. m. 152.

a portákon belül is felügyeleti, ellenőrzési hatáskört jelentett. A Poroszországba érkezett telepesek jelentős hányada a szász szokásjog területeiről származott, ami például egyértelműen előírta, hogy a disznóólakat a szomszéd kerítésétől minimum 3 lábnyira lehetett csak elhelyezni, és biztonsági okokból a tűzhelynek is megfelelő távolságra kellett lennie tőle.¹²³ A falu biztonsága a rablókkal, fosztogatókkal szembeni védelmet is jelentette. Poroszországban egyáltalán nem volt szokatlan, ha a település köré cölöpfalat építettek. Az ermlandi Pomerendorfot például egy 1345. évi oklevél *septa villenek*, vagyis megerősített településnek nevezte.¹²⁴ Müskendorf lakói abból a célból kaptak a Német Lovagrendtől faizási jogot a lovagok erdőjében, hogy újjá tudják építeni házaikat és a falut körülvevő palánkfalat (*ad domos eorum et sepes reedificandes*).¹²⁵

Egy 1435. évi törvény rendelkezése értelmében a soltésznek és a falu tanácsosainak évente határbejárást kellett tartaniuk, majd a falugyűlésen az illetékes lovagrendi komtur vagy megbízottja (illetve a püspöki vagy káptalani tisztségviselő) jelenlétében be kellett számolniuk a kiskorú, árva, ezért gyámság alatt álló gyermekek birtokainak állapotáról, amit a tartományúr megbízottja írásban rögzített. Ugyanakkor a gyám is köteles volt évente beszámolni a tartományúrnak, a soltésznek, valamint két tanácsosnak a gondjaira bízott árva örökségéről, javairól.¹²⁶

A soltészokra állami feladatok is hárultak: a lovagrend jól szervezett postai, információs rendszerében gondoskodniuk kellett a futárok számára postai váltólovakról.¹²⁷ Abban az esetben, ha birtokaik jövedelme fedezte a költségeket, támadó és védekező háborúkban egyaránt lovas katonai szolgálatot kellett teljesíteniük. A christburgi komturságban például 34 német telepes faluból 26 előljáró tartozott katonai szolgálattal. 8 faluban azonban, ahol birtokaik mérete (2,4–4 Hufe) kevésbé volt képes a szükséges jövedelmet biztosítani, mentesültek a személyes hadba vonulás kötelezettsége alól.¹²⁸ A Kulmer Handfeste (1233) előírása szerint azok, akik 40 Hufe vagy annál nagyobb birtokkal rendelkeztek, nehézpáncélos lovagként csatolóval voltak kötelesek hadakozni. Akiknek 40 Hufénál kisebb volt a birtoka (mint a soltészoknak is), azoknak mellvérttel és egyéb könnyebb fegyverzettel, ám lóval kellett hadba vonulniuk.¹²⁹ A 15. századig, amíg a Német Lovagrend nem

¹²³ *Hermann Kaiser*: Über Kuhställe und Schweinekofen. Formen der Viehhaltung in Nordwestdeutschland. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie 56. (2008) 11–40., itt: 19.

¹²⁴ CDW II. Nr. 206.

¹²⁵ PUB IV. Nr. 593.

¹²⁶ ASP I. Nr. 528.

¹²⁷ *Kinya Abe*: Die Komturei Osterode des Deutschen Ordens in Preussen 1341–1525. Köln–Berlin 1972. 66.

¹²⁸ *Wunder, H.*: Siedlungs i. m. 30.

¹²⁹ PUB I,1. Nr. 105.

fogadott fel jelentősebb számban zsoldosokat, a porosz haderő számottevő részét a német jogú falvak soltészai alkották.¹³⁰

Míg Európa nagy részén a tervszerű, szervezett paraszti telepítések, a soltész-falvak alapításai jórészt a 11–13. század közötti időszakban történtek,¹³¹ a Német Lovagrend államában ez csak később, a 13. század végétől, a porosz területek feletti uralom kiépítését követően indult meg. A nyugati telepések beköltözése Poroszországba a 14. század első felében volt a legnagyobb arányú. Ez az időbeli eltolódás tette lehetővé, hogy a lovagrend Poroszországban a saját igényeinek megfelelően, az országán belüli helyi sajátosságokhoz igazítsa egy-egy német jogú, telepés falu előljárójának kötelezettségeit, kiváltságait, birtokainak nagyságát, jövedelmi lehetőségeit, és hasonlóképpen járt el a telepések juttatásait illetően is.¹³²

Magyarországon ugyancsak a 13. század második felétől, utolsó harmadától vette kezdetét a nagyobb arányú, lokátorrendszerű telepítés, és itt is a 14. század első felében érte el intenzitása csúcsát.¹³³ Ez a párhuzam, s különösen a lovagrendi állam gazdag oklevélállománya lehetőséget jelenthet arra, hogy a szűkösebb hazai forrásanyag ellenére jobban megismerhessük a középkori magyarországi telepítéseket, és ezzel együtt az egységesnek tűnő soltészai intézmény nálunk is minden bizonnyal meglévő sokszínűségét, változatosságát.

THE LEADERS OF SETTLER VILLAGES IN MEDIEVAL PRUSSIA: THE SCHULTEISS

By László Pósn

SUMMARY

In the Prussian state of the Teutonic Order, planned, organised peasant settlements were mainly established in the 14th century, relatively late compared to most of Europe. Profiting from the experience of settlement previously accumulated elsewhere, the Order adapted the obligations, privileges, land size and income of the head of a settler village under German law, the schulteiß, as well as the dues of the settlers, to local conditions. The study shows over whom and in what matters a Prussian schulteiß was authorised to judge independently, or how much money he was entitled to from fines. The schulteiß were often granted the privilege of keeping taverns and mills, and engaging in local retail trade, and their land was two, three or more times the size of the settler peasant farms. They could fish for their own needs and hunt within certain limits. The office of schulteiß could not be transferred but could be sold and bought. The most important duties of

¹³⁰ *Patze, H.*: Bäuerliche Gemeinde i. m. 161.

¹³¹ *Körmeny A.*: Melioratio i. m. 74–129.

¹³² *Pósn L.*: Német Lovagrend i. m. 90–120.

¹³³ *Körmeny A.*: Melioratio i. m. 130–200.; *Szűcs J.*: Utolsó Árpádok i. m. 174–177.; *Fügedi Erik*: A befogadó: a középkori magyar királyság. In: *Uő*: Kolduló barátok i. m. 398–418., itt: 414–415.

the schulteiß were the collection of dues owed to secular and ecclesiastical lords and the supervision of peasant services, but they also had to look after the internal order of the village. They were also responsible for providing couriers with change horses for the postal system of the Teutonic Order, and they performed mounted military service when necessary.

FORGÁCH FERENC OKMÁNYTÁR

Levellek és iratok (1586–1615)

Feltárta és közreadta, a bevezető tanulmányt írta Kruppa Tamás
(Collectanea Vaticana Hungariae II/9.)MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, ELKH BTK Moravcsik
Gyula Intézet, Bp.–Róma 2022. XXXIII + 493 oldal

A Kruppa Tamás által gondozott *Forgách Ferenc Okmánytár* egy közel sem ismeretlen, ám utódja miatt kevesebb figyelemben részesült magyar főpap-politikus arcélét tárja éles kontúrral megrajzoltan élénk. A kötetben publikált csaknem 230 levéltári forrás harminc évet ölel fel a 16–17. század fordulójáról, bár a kiadott levelek és iratok jelentős hányada 1605–1611 között keletkezett. A forráskiadás nem egy hagyományos értelemben vett levelezés közreadása, hiszen az okmánytárban olvasható iratok között számos olyan található, ahol sem az iratképző, sem a címzett személy nem Forgách Ferenc, ám a közölt forrásnak mégis ő a főszereplője.

A veszprémi, majd nyitrai püspök (ekkor királyi kancellár is), később esztergomi érsek és bíboros a 17. század elejének meghatározó politikusává nőtte ki magát elsősorban a Bocskai-felkelést követő évek (egyház)politikai fordulatában vállalt szerepe miatt. Az általa összehívott 1611. évi nagyszombati zsinat a magyarországi katolikus megújulás kiemelkedő mérföldköve. A Báthory István lengyel király udvarában katolizáló fiatal arisztokrata életrajza számos ponton kapcsolódik az érseki székben őt követő Pázmány Péteréhez, párhuzamba is állítható vele, ám a historiográfiai hagyományban Forgách alakja mégis mintha feledésbe merült volna. Kruppa Tamás bevezető tanulmányában jól érzékelteti, hogy míg a 19–20. század fordulóján a korszak legjelesebb történészei (Sörös Pongrác, Ipolyi Arnold) foglalkoztak Forgách életrajzával és tevékenységével, addig az elmúlt száz évben – jöllehet nem vált teljesen mellőzötté – meglehetősen elhomályosította őt a Pázmány-kutatás. A most megjelentetett okmánytár részben ezt az aránytalanságot orvosolja.

Az, hogy Kruppa Tamás az okmánytár összeállítására vállalkozott, nemcsak saját, a 17. század elejére vonatkozó kutatásainak következménye, hanem egy fontos új forráscsoport feltárásának is az eredménye. A Magyar Nemzeti Levéltár vonatkozó fondjai (Thurzó levéltár, Acta Jesuitica, Acta Ecclesiastica), valamint az Osztrák Nemzeti Levéltár Hungarica-sorozata már ismertek voltak korábban is, és azokat haszonnal forgatták a kutatók – igaz, az okmánytár összeállítója nem spórolta meg ezeknek a levéltári anyagoknak az ismételt áttekintését sem. Ezzel szemben szinte teljesen új őrzőhelyként jelent meg a Forgách-kutatás számára a Vatikáni Apostoli Levéltár és az Észak-Olaszországban, Piemontban található Biellai Állami Levéltár. A két archívumból összesen 92, nagyrészt kiadatlan Forgách-levelet közöl az okmánytár. A Biellában, a Ferrero család levéltárában feltárt 45, Forgách által nagyrészt sajátkezűleg írt levél címzettje a prágai nuncius, Giovanni Stefano Ferreri volt, aki a 1604–1607 között képviselte VIII. Kelemen pápát II. Rudolf udvarában. Ezt egészíti ki a Vatikáni Apostoli Levéltárban megőrzött 75 nunciusi jelentés és az azokra adott római válaszok, amelyek fontos részletekkel gazdagítják a Forgách Ferenc tevékenységére vonatkozó ismereteket.

Az okmánytár ugyanakkor vállaltan nem a teljesség igényével készült: szerkesztője jó érzékkel válogatta össze a fontos iratokat. Az 1606 előtti időszakból például csak politikai tárgyú levelek kerültek be a kötetbe. Más a helyzet Forgách Ferenc életének utolsó, nagyjából 1609–1615 közé tehető szakaszával. A bíboros-érsek ekkor fokozatosan elszigetelődött, politikai tevékenysége kevésbé volt sikeres. Részben ez vezethetett oda, hogy levelezése meggritkult, majd szinte teljesen megszűnt. Ez akkor is szembetűnő, ha számolunk a korra jellemző forrás-

pusztulással. Kruppa Tamás ezt a forrásanyagban jelentkező hiányt Placido de Mara nuncius jelentéseivel hidalta át.

Az okmánytárban szinte minduntalan visszatérő szereplő az evangélikus nádor, Illésházy István. A Bocskai-felkelést kiváltó számos politikai ok egyike a jól ismert, koncepciój jellegű Illésházy-per volt, amelynek Forgách is részese lett. Előzményeit Kruppa Tamás tárta fel a *Századok* 2023. évi második számában, felrajzolva a még a nyitrai püspökség élén álló Forgách és a jezsuiták kapcsolatrendszerét, valamint az említett szerzetesrend és a későbbi nádor konfliktusát, amelynek gyökerei az 1580–1590-es évekbe nyúltak vissza. A felségáruslási perben Forgách a törvényességre hivatkozva még vonakodott Illésházy elítélését jóváhagyni, ugyanakkor 1608-ban, politikai küzdelmük időszakában már igazságosnak tartotta a későbbi nádor elmarasztalását (Okmánytár, 127. sz.). Ez alapján azt gondolnánk, hogy Forgách számára igazi csapás volt az evangélikus főúr nádorrá választása 1608-ban, ám ebben az esetben az érsek pragmatizmusa győzedelmeskedett: a politikai erőviszonyok ismeretében és az egyházi birtokok visszaadása ígéretének fejében Forgách mégis Illésházyra adta le szavazatát (124. sz.).

1608-ban a bécsi béke becikkelyezése és az országgyűlés által elfogadott vallásügyi törvények ráadásul további csapást jelentettek a katolikus egyházra. Kruppa említett tanulmánya és az okmánytárban közreadott források ugyanakkor azt is egyértelművé teszik, hogy Forgách szerepe az 1603–1604. évi templomfoglalásokban – Szuhay István egri püspökével és Pethe Márton kalocsai érsekével szemben – nem igazolható. A Bocskai-felkelés végét követően azonban a katolikus egyházat fenyegető összeomlásból már valóban Forgáchnak kellett megtalálnia a kiutat. Ferreri prágai nuncius 1606 elején jelezte Rómának, hogy az első béketárgyalások során elfogadtak egy sor olyan cikkelyt, amelyek súlyos sérelmet jelentettek a katolikus egyház számára. Az egyik legállhatatosabb kritikusa ezeknek épp Forgách volt (16. sz.). Akkor – még nyitrai püspökként – attól tartott, hogy Bocskai követelésének maradéktalan teljesítésével a katolikus egyház teljesen el fog tűnni Magyarországról. Forgách a nunciusnak küldött leveleiben egyértelműen Illésházyt nevezte meg a legfőbb vétkesnek, aki – szerinte – mindent elkövetett a katolikus egyház elpusztítása érdekében (25. és 27. sz.).

Forgách a bécsi béketárgyalásokkal egyidőben tehát felvállalta a hazai katolikus egyházi érdekek állhatatos képviselését, ami meg is hozta az eredményét. Rudolf császár a következő évben esztergomi érsekké nevezte ki (60. sz.), amellyel – a nádori szék betöltöttsége miatt – a helytartói pozíció is együtt járt (62. sz.). Az érseki kinevezést hamarosan római megerősítés és a bíborosi kreáció követte (72. sz.). A bécsi békét követő sorsdöntő években Forgách tehát valóban a magyar katolikus egyház megkérdőjelezhetetlen vezetőjévé vált. Emiatt alakulhatott ki az az utólagos feltételezés, hogy aktív szerepet vállalt a korábbi, felső-magyarországi templomfoglalásokban, amelyek végül – más sérelmekkel együtt – a Bocskai-felkelés kiváltó okai lettek.

A bíboros helyzete ugyanakkor nagyon nehéz volt. A protestáns rendek politikai erőfölénye és az 1608. évi törvények korlátozták mozgásterét, amelyet tovább nehezített a Habsburg testvérviszályt követően trónra kerülő új uralkodóval, Mátyás főherceggel kialakuló konfliktusa. A király ugyanis az esztergomi érsekség tizedének egy fontos részét épp Forgách fő politikai ellenfelének, Illésházy nádornak kötötte le, ezért az érsek kénytelen volt V. Pál pápához fordulni (130. sz.). A bíboros-érsek március végén tanácskozára hívta össze a magyar katolikus egyházi vezetőket, és közös emlékiratban kérték a pápa és a bíborosi kollégium támogatását (135A–B. sz.). Ez fontos momentum volt abban a folyamatban, amely később a Szentszéket arra szorította, hogy II. Mátyást kiközösítse, miközben jelentősen hozzájárult ahhoz is, hogy az 1609. évi országgyűlésen részlegesen revideálják, és korrigálják az egy évvel korábbi cikkelysokat. Az értekezlet hosszú távon is biztosította a katolikus főpapság politikai befolyását, amely sorsdöntő volt a magyarországi rekatolizáció folyamatában – bár az időközben elhunyt Illésházy nádort ismét egy evangélikus arisztokrata, Thurzó György követte.

Bíboros-érsekként Forgách azonban nemcsak a politikai hátrány leküzdésére összpontosított, hanem a katolikus egyház magyarországi reformját is elindította. Placido de Mara bécsi nuncius már 1609-ben azt jelentette Scipione Borghese bíboros-neposnak, hogy Forgáchot egy tartományi zsinat összehívására buzdította. De Mara sorából az is kiderül, hogy ennek hátterében nem politikai okok álltak, hanem a trienti reformszellemiség magyarországi gyakorlatba való átültetésének szándéka. A nuncius elsősorban egyházfegyelmi kérdések rendezése miatt sürgette egy zsinat összehívását, és szorgalmazta a szemináriumok felállítását is (142. sz.). Sürgetésének másik oka az lehetett, hogy a katolikus egyház veszélyesnek tartotta az evangélikusok 1610. évi zsolnai zsinatát, ezért Placido de Mara bécsi nuncius és Forgách Ferenc – bár eltérő erővel – szerették volna elérni, hogy az uralkodó ítélje el a zsolnai zsinatot (186. sz.). Tevékenységük eredményeként 1611 elején Nagyszombatban valóban összeült a zsinat, amely a 17. századi magyarországi katolikus megújulás nyitányának is tekinthető.

A Kruppa Tamás által összeállított *Forgách Ferenc Okmánytár*, különösen pedig az újonnan fellelt és korábban nem publikált iratok és levelek – ahogy ez a fentiekből is látható – lehetővé teszik, hogy Forgách alakja élesebben kirajzolódjon az utóda, Pázmány Péter által vetett árnyékból. Az okmánytár egyúttal teljesít minden, a forráskiadványokkal szemben megfogalmazott követelményt. A kiválogatott forrásokat a szerkesztő részletes regesztákkal és alapos jegyzetapparátussal látta el. Kruppa ráadásul nem elégedett meg az eredeti forrásokra felvezetett levéltári megjegyzésekkel, hanem a forrásszöveg filológiai elemzése révén pontosítani és azonosítani tudta a valódi címzettet (lásd 98. sz.). A lábjegyzetekben folyamatosan utal a kapcsolódó források sorszáma, az egy-egy ügyre fókuszáló kutatók munkáját segítve ezzel. A *Forgách Ferenc Okmánytár* révén a magyar koraújkor-kutatás és az eddig is tekintélyes *Collectanea Vaticana Hungariae* sorozat ismét fontos kötettel gazdagodott.

Mihalik Béla Vilmos

NEMESI OKTATÁS ÉS ELITKÉPZÉS A KORA ÚJKORI MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN

Szerk. Kökényesi Zsolt

(Humaniorák)

L'Harmattan, Bp. 2022. 240 oldal

A kora újkori Magyar Királyság oktatási viszonyairól az utóbbi időben számos új kutatási eredmény született, nemcsak az MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport és a *Katolikus iskoláztatás a kora újkori Nyugat-Magyarországon* című NKFI-projekt munkásságának köszönhetően, hanem a nemesség oktatási szokásait célzó kutatások mind szélesebb körű fellendülése miatt is. A téma azonban továbbra is kiterjedt alapkutatásokat igényel. Az új eredmények bemutatására adott alkalmat a 2022. január 19-én megrendezett, *Az intézményi keretektől a családi stratégiáig. A nemesi elit oktatási lehetőségei a kora újkori Magyar Királyságban* című konferencia, amelynek előadásai Kökényesi Zsolt szerkesztőmunkájának köszönhetően – egy tanulmánykötet részeként – a közelmúltban írásban is megjelentek. A szerkesztő fő kutatási területe a magyar főnemesség 18. századi bécsi jelenléte. *Az udvar vonzásában. A magyar főnemesség bécsi integrációjának színterei (1711–1765)* című monográfiája (Budapest, 2021) a 2016-ban megvédett doktori disszertációja továbbgondolásaként nemrég látott napvilágot.

A 240 oldalas, esztétikus kivitelezésű tanulmánykötet három fő tematikus egységből áll. Előbb a katolikus oktatás intézményi kereteit, majd a rendi műveltségszerzés lehetőségeit, végül pedig a családi stratégiákat állítja a fókuszba, egyénekenként három tanulmánnyal, nagyjából azonos terjedelemben. A közölt tanulmányok mindegyikében gazdag jegyzetapparátust, a kötet végén személy- és helynévmutatót találunk.

Az első fejezet első tanulmányát Fazekas István, a már említett *Katolikus iskoláztatás a kora újkori Nyugat-Magyarországon* kutatócsoport vezetője írta *Észrevételek a jezsuita gimnáziumok diákságának társadalmi összetételéhez (17–18. század)* címmel. A szerző a kutatócsoport által alkalmazott módszertani keret és kategorizálás (főnemes, nemes, polgár, közrendű, egyházi) alapján azonosítja a matrikulák társadalmi rétegződést leíró fogalomkészletét a fogalomhasználat kivételes eseteit is megvilágítva. A tanulmány második fele a Győrben és Pozsonyban tanuló diákok társadalmi háttere kapcsán megfigyelhető különbségeket vizsgálja. Annak ellenére, hogy a győri diákok mintegy kétharmadáról, a pozsonyiak feléről vannak ilyen jellegű adatok – ez utóbbiakról főként az 1680–1726 közötti időszakból –, figyelemreméltó részeredmény, hogy a győri és pozsonyi diákság közel egyharmada a társadalmi hierarchia alacsonyabb grádusaiból, a közrendűek köréből származott. Ezt követően a viszonylag adatgazdag 1722/23-as pozsonyi mintaév kiválasztásával a társadalmi rétegződésre és iskolalátogatására vonatkozó kohorsz-elemzés eredményeit ismerteti. A tanulmány zárásaként egy csallóközi kisnemes család: a sárosfalvi és nádasi Bittó család példáján több generációt átívelően próbálja nyomon követni a familia iskoláztatásra vonatkozó stratégiáját, pályaválasztási jellegzetességeit.

Az első fejezet következő dolgozata Szekér Barnabás *Deo et Regno. Az első váci nemesi kollégium megalapítása és szervezete* című tanulmánya. Szekér a Christoph Anton von Migazzi (1714–1803) bíboros, bécsi érsek és váci püspöki adminisztrátor által 1762-ben Vácott alapított nemesi kollégium 1767-ben történt átszervezéséig görgeti intézménytörténeti vizsgálódásait. Több mint száz éve jelent meg a témával foglalkozó legutolsó mű, Kisparti János piarista tanár *A váci Theresianum története* című kismonográfiája. Az ő munkáján és az abban is felhasznált forrásokon kívül a szerző két, a római piarista generalátus levéltárából előkerült beszámolót, továbbá a váci püspöki és káptalani levéltár uradalmi számadáskönyveit vette alapul. Ezen túlmenően – az iratpusztulásból fakadó hiányokat ellensúlyozva – további forrásokkal szélesítette a palettát, egyfelől a familiák éves katalógusával (a függelékben a szerző a váci nemesi kollégium prefektusainak és tanárainak az 1762/63–1766/67 időintervallumra vonatkozó névsorát is közreadja), másfelől a jeles eseményeket leíró *Historia domus* műfajába tartozó kútfőkkel. A szerző egyik fontos megállapítása a vizsgált öt év viszonylatában, hogy a fokozatosan gyarapodó tantárgyak olyan tudásszintet képviseltek, amely meghaladta a szabályzat elvárásait, és – a nemesi *exercitumok* kivételével – megfelelt a bécsi Theresianumban megszerezhető ismeretek színvonalának.

A magyar és a közép-európai történelem eredményes kutatójaként ismert orosz történész, Olga Khavanova tollából a bécsi Theresianum magyar megfelelőjéről, a – nemesség kiváltságos iskolájaként alig nyolc évig működő, ám a 18. századdal foglalkozó történeti kutatás által méltatlanul elfeledett – budai Terézia Akadémiáról olvashatunk írást (*A budai Terézia Akadémia. Exkluzivitás vagy egyenlőség?*). A budai egyetem keretein belül felállított intézmény az eltérő vagyoni helyzetű nemesi hivatalnokréteg ifjainak képzését tekintette céljának, hiszen esetükben a származás kiváltságán kívül szaktudásra is szükség volt. Az uralkodónő az ösztöndíjas és a tandíjat fizető önköltséges diákok arányát egyenlő mértékben, 50–50 főben határozta meg, az ösztöndíjasok esetében fix kvótát rögzítve (20–20 főt a mágnások és az elszegényedett köznemesek, 10-et pedig a Magyar Udvari Kamara tisztségviselőinek arra érdemes fiai közül kellett kiválasztani). A Magyar Kancelláriai és a Helytartótanácsi Levéltárban (MNL OL) feltárt források alapján rekonstruált példákkal a szerző bemutatja, hogy az akadémia elsősorban kiváló

tanulmányi eredményt tanúsító bizonyítvány birtokában lehetett felvételt nyerni, ugyanakkor a központi kormányzat tisztségviselőinek fiai – szüleik érdemeitől függően – előnyben részesültek.

A második fejezet első tanulmánya a kötet szerkesztőjétől, Kókényesi Zsolttól származik *Művelődés és kapcsolatépítés. A bécsi Landschaftsakademie magyar tanulói (1688–1749)* címmel. Az alsó-ausztriai tartományi rendek akadémiájának magyar vonatkozásairól eddig semmit sem tudtunk, ráadásul matrikulák sem maradtak fenn, ezért a szerzőnek új forrásokat kellett feltárnia az Alsó-ausztriai Tartományi Levéltárban. Ennek eredményeként a Szent Korona országaiból 31 diákot sikerült azonosítania a vizsgált időszakból. A tanulmány a tágabb életrajzi kontextus, az akadémiai tanulmányokat megelőző iskoláztatás és a későbbi karrier nyomon követésére törekszik a szakirodalom és a források segítségével. A további kutatások szempontjából fontos életrajzi adatokat a függelékben is megtaláljuk.

A 18. századi irodalomtörténettel foglalkozó Dóbék Ágnes írásában (*Oktatás és nevelés a Collegium Germanicum et Hungaricumban és a Collegium Romanumban. Adalékok a római tanulmányok magyarországi hatásának 18. századi történetéhez*) azt a szakirodalomban elterjedt vélekedést kívánja megerősíteni – a Collegium Germanicum et Hungaricum Levéltárában feltárt és a függelékben részletesen közreadott források elemzésével –, hogy az Örök Városban tanulmányokat folytató 18. századi egyházi értelmiségiek, majd hazatért főpapok tevékenységére nagy hatással voltak a Rómában szerzett kulturális tapasztalatok és minták, különösen a művészetek támogatása, a papképzés és a szemináriumok tanrendjének alakítása, könyvgyűjtés és könyvtáralapítás támogatása terén.

A 18–19. századi magyar irodalom társadalomtörténetével foglalkozó Vaderna Gábor *A nevelésről való tudás társadalmi áramlása. Gróf Teleki László neveléstana* című tanulmánya jól megvilágítja, hogy a 18. században működő nemesi nevelőintézetek mellett a főúri magánnevelés is virágzott. Gróf Teleki László (1764–1821) neveléstani értekezése, amely a kisgyermekkortól a felnőttkorig kíséri figyelemmel tárgyát, eredetileg egy bizonyos Szabó András fiainak neveltetése céljából készült, ám egyedülálló részletessége miatt a főnemesség körében is elterjedt.

A családi stratégiákról értekező fejezetet a kora újkori művelődéstörténettel foglalkozó Viskolcz Noémi *Papi szemináriumok és Ritterakadémiák. Esterházy Pál gyermekeinek iskolába járása (1665–1705)* című írása nyitja meg. Az Esterházy család hercegi ágának egyfelől Budapesten az Országos Levéltárban, másfelől Frankóban őrzött levéltári egységei kellően gazdag forrásanyagot biztosítottak a szerzőnek ahhoz, hogy nyomon kövesse Esterházy Pál (1635–1713) fiainak 1665–1705 közötti tanulmányait, és következtetéseket vonjon le az arisztokrata családok oktatással kapcsolatos stratégiáinak a 17. század második felében lezajlott változásairól. Az első szembetűnő változás az volt, hogy a Nagyszombathoz több szállal is kötődő Esterházysok közül az öt felnőttkort megélt ifjú mindegyike a bécsi egyetemre járt, sőt Esterházy László kivételével külföldi peregrinációt is folytattak. A képzési programok összevetéséből az is kiderült, hogy a bécsi lovagi akadémia által nyújtott tudás alig különbözött a többi nyugat-európai lovagi akadémián elsajátítható ismeretanyagtól. Külön érdeme a tanulmánynak, hogy az említett levéltárakban őrzött számadások vizsgálata révén megbecsülhetővé teszi a taníttatás költségeit bizonyítva a képzettség megszerzésének felértékelődését.

Ugry Bálint a magyar főúri nevelés részévé vált kora újkori főnemesi tanulmányutak (*Kavaliertour*) szakértője, s a kötetben közölt írása (*Erdődy Ádám Kavaliertourja. A nemesi ifjak gavallérkörútjai mint átmeneti rítusok*) is ezzel a kérdéssel foglalkozik. A tanulmány elején rövid áttekintést nyújt az európai és hazai *Kavaliertour*-kutatásokról, illetve az Erdődyek ilyen jellegű útjairól. Az elemzés Erdődy Ádám másfél évig tartó, főként itáliai (római) tanulmányútjának bemutatásával kezdődik. Az 1661–1663 közötti útról tudósító egyetlen ismert forráscsoportot a Szlovák Nemzeti Levéltár Központi Levéltárában őrzött misszilisek jelentik. A levélváltá-

sok az ifjú Erdődy és udvarmestere, Ernst Melchior Höfflinger, valamint az utazást szervező apa, Erdődy Imre között történtek. Ezt követően Arnold von Gennep úgynevezett átmenetirítus-modelljének három kategóriáját, majd a modell középső: határhelyzeti (liminális) szakaszát antropológiai módszerekkel leíró Victor Turner *Kavaliertour*-kutatásokra alkalmazható megállapításait hívja segítségül Erdődy Ádám utazásainak elemzéséhez. A szerző Erdődy példája nyomán rámutat arra, hogy e történettudomány által is elismert, de széles körben nem elterjedt kutatási módszer új távlatokat nyit a kora újkori nemesi tanulmányutakkal kapcsolatos források feldolgozásához.

A hivatalviselők kultúrájával és művelődésével, az arisztokraták nevelési gyakorlatával kapcsolatos alapkutatásokhoz járul hozzá Károlyi Bálint *Adatok a Magyar Kamara elnökeinek és leszármazottaiknak iskoláztatásáról a 17. században* című írása. A Magyar Kamara élén 1608 és 1672 között nyolc olyan kamaraelnök állt, akik egyazon társadalmi csoportból, a világi főurak köréből kerültek ki. A tanulmány egyrészt a kamaraelnöki vagy igazgatói tisztséget viselő személyek oktatását, másrészt az utódaik (gyermekük és unokáik) neveltetésében megmutatkozó családi stratégiákat vizsgálja. A kutatás forrásbázisául szolgáló gimnáziumi és egyetemi matrikulák alapján mindkét esetben kimutatja, hogy a vizsgált társadalmi csoport tagjai a középfokú oktatási intézmények közül a jezsuita gimnáziumokat, míg az egyetemek köréből – a nagyszombati egyetem létezése ellenére – inkább az osztrák örökös tartományok felsőfokú oktatási intézményeit látogatták.

A tanulmánykötet hiánypótló munka, amely amellet, hogy új levéltári alapkutatások eredményeit adja közre, a 17–18. századi nemesi oktatással foglalkozó kutatóműhelyek munkásságába is betekintést enged, de legfőképpen az elitképzéssel kapcsolatos tudományterületek művelőinek kínál számos új kutatási irányt és módszertani lehetőséget.

Boda Attila

Cieger András – Tóth-Barbalics Veronika

A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉS A DUALIZMUS KORÁBAN I–II.

(A magyar országgyűlések története)

Országház Könyvkiadó, Bp. 2021. 460 oldal, 363 oldal

A magyar országgyűlések története sorozatban 2021-ben jelentek meg a dualista korszak parlamentjét, a képviselőházat és a főrendiházat egyaránt bemutató kötetek a téma kiemelkedő szakértői, Cieger András és Tóth-Barbalics Veronika kutatásainak eredményeként. Az első kötet bevezetőjében Cieger András már előljáróban jelzi, hogy hiánypótló művet kíván az olvasók kezébe adni, hiszen az általa alkalmazott módszerrel – a politika- és társadalomtörténeti látásmód együttes használatával – eddig még egyetlen szerző sem vizsgálta a dualizmuskori törvényhozást, annak működését. Cieger szerint a dualista korszak a hazai parlamenti működés virágkora volt, bár a belső problémákat is jelzi, amikor a korszak választásairól, a kampányfinanszírozás kérdéseiről, illetve a választójog kiterjesztésével kapcsolatos, a választók számának fokozatos növelését akadályozó eltúlzott félelmekről ír.

A szerző a képviselőház hat alapvető funkcióját egy-egy fejezetben mutatja be. Az első, *Alkotmánytemplom – politikai architektúra és hatalommegosztás* című részben a helyszín szimbolikus jelentéstartalmán túl az intézmény alkotmányos életben elfoglalt pozícióját és a kormányhoz való viszonyát vizsgálja, ezen belül főként ez utóbbira, vagyis a kormány befolyására helyezve a

hangsúlyt. Kitér azonban arra is, hogy alkotmányos szereplőként még az uralkodó sem gyakorolhatott közvetlen nyomást az országgyűlésre. Részéről mindez rejtetten, a kormánnyal való kapcsolatában nyilvánult meg a törvényelőkészítés során.

Az intézmény törvényhozói funkciójáról szóló második fejezetet (*Törvénygyár – A parlament mint munkahely*) a társadalomtörténeti megközelítés jellemzi. A képviselők jogállásáról és társadalmi státuszáról ugyanúgy szó esik itt, mint a törvényhozói szerep változásáról, a fizetésekről, a távolmaradás okairól, a döntéshozatal mechanizmusáról, illetve a helyi politikai életben jelentős beágyazottságú családok érdekvégyesítő szerepéről. A szerző elemzésével a közigazgatás kormányt támogató szerepét és a választási korrupció hatását előtérbe helyező korábbi munkák megállapításait is árnyalja. Cieger András ugyanakkor nem tagadja, hogy a közvélemény morális válságként értékelte a politikusi szerep változásait. Miközben ugyanis egyre inkább főfoglalkozássá vált a politika, a korábbi, elveket és eszméket képviselő politikusokról alkotott kép egyre inkább elhalványult, és új képviselői szerepek jelentek meg, melyeket a szerző a pártvezetők, párt- és kormányzati tisztségviselők, szakpolitikusok, „botrányhősök” (119.) és hátsó pados képviselők elnevezésekkel illet. A folyamat háttérében ott találjuk a parlamenti munka szakszerűbbé válását és a kormánypárti hegemonia kialakulását, amely a korábbi vitaparlament munkaparlamentté válását eredményezte, miközben a döntéshozatal amúgy is bonyolult, dualizmuskori mechanizmusa miatt 1867 és 1918 között csupán nyolc költségvetési törvényt sikerült időben elfogadni.

A törvénygyárrá válás azonban nem csökkentette a viták hevességét. A következő fejezet címe (*Aréna – A parlament mint küzdőtér*) is jelzi, a parlament továbbra is a politikai küzdelmek színteréül szolgált. Sőt, a 20. század elején egyre gyakoribbak lettek a botrányos jelenetek, a képviselőházat a pártok egyre bizalmatlanabb viszonya, a kompromisszumképtelenség, a gyakori obstrukciók és a botránypolitikusok számának növekedése jellemezték. A törvényhozói munka ellehetetlenülésének okai között pedig ott találjuk a megoldatlan szociális és nemzeti problémákat, az ezekhez kapcsolódó, országgyűlési képviselet nélküli rétegek egyre fokozódó politikai aktivitását, illetve a képviselőházi ellenzéknek a merev közjogi és hegemon pártrendszerrel szembeni tehetetlenségét.

A következő két fejezet (*Színház – A parlamenti politizálás mint előadás, Klub – A parlament mint a társasélet színtere*) az országgyűlési beszéd alakulását és az intézményt mint a társas élet színterét mutatja be. Az előbbi esetében a szerző az érvelésmód változásait hangsúlyozza, és amellett érvel, hogy a politikai retorika idővel egyre inkább csak a saját oldal álláspontjának megjelenítésére irányult. Eleinte az ellentétes oldalon álló képviselők számára adott volt az országgyűlési folyosón való találkozás, a kulisszák mögötti egyeztetések lehetősége, később azonban az azonos oldalhoz tartozók közti kommunikáció lett meghatározó. Miközben a parlamenti munka professzionálisabbá vált, a kormánypárti klub egyre több társas feladatkört látott el, és az ellenzéki képviselők is inkább az intézmény falain kívül keresték az érintkezési lehetőségeit.

Az intézmény hivatalként való működésével kapcsolatos fejezet (*Hivatal – A képviselőház szervezeti működése*) leginkább a változó házelnöki feladatokon keresztül világít rá az átalakuló politikai életre. Bár a szerző Tisza István 1910-es évekbeli házelnöki, majd miniszterelnöki tevékenysége kapcsán a képviselőházi munka hatékonyságának növelése érdekében tett intézkedéseket emeli ki, maga is elismeri, hogy ekkor már a kormány uralta a törvényalkotást, illetve hogy gyakorta sérültek a kisebbségben lévő ellenzék jogai. A hagyományos házelnöki tekintély és a személyes kvalitás azonban még ilyen viszonyok között is képes lehetett a parlamenti munka hagyományos kereteinek „ideig-óráig” történő biztosítására (396.).

A kötet *Befejezésében* Cieger András a háborús képviselőház működését tárgyalja, és főbb megállapításait foglalja össze. Ennek során Péter Lászlóra hivatkozva maga is kiemeli, hogy

bár az országgyűlés nem a nyugati parlamentáris elvek szerint működött, mégis a nemzet politikai centruma volt, amely nyelvezetében és szellemiségében a nyugati mintákat igyekezett terjeszteni. A szerző összességében az országgyűlés alkotmányos vezető szerepének kétségbevonhatatlanságát hangsúlyozza. A további, főbb megállapítások közül csak röviden utalok az egyre szakszerűbbé váló törvényhozói munkára, a hivatásos politikusok számának növekedésére, a politika és a nyilvánosság egyre szorosabb viszonyára, a hegemon helyzetű kormánypárt mellett az ellenzék változatos nyomásgyakorló eszközeire, az informális egyeztetések növekvő jelentőségére, illetve a több nyugati állam parlamentjéhez hasonló fejlődési mintákra.

A második kötet szerzője, Tóth-Barbalics Veronika szintén Péter Lászlót idézi a bevezető sorok írásakor, aki a valós szerepkörrel bíró második kamaraként alig-alig funkcionáló főrendiház üléseinek „csekély” (12.) látogatottságára, a törvényhozó munkát csak ritkán befolyásoló, bár erre elvi lehetőséget jelentő alkotmányos jogkörére, illetve a tehetségesebb arisztokrata politikusok eltérő, képviselőházi pályaválasztására hívta fel a figyelmet. A szerző már előljáróban jelzi, hogy álláspontja közel áll Péter László véleményéhez, azonban árnyalni szeretné azt.

A *főrendiház szervezete és összetétele* című első fejezetben szintén jelentős szerephez jut a társadalomtörténeti megközelítés. Mint ismert, az intézmény 1885. évi reformját követően a tagságot földadócenzuszhoz kötötték, a főispánok hivatalból nem lehettek főrendek, illetve megjelent az uralkodó által kinevezett tagság. A szerző újszerű, előremutató – nem pusztán politikátörténeti – kereteket teremt a hazai parlamentarizmus sajátosságainak társadalomtörténeti szempontú bemutatásához.

Tóth-Barbalics Veronika a következő, *Működési keretek, tisztviselők, hivatal* című fejezetben jelzi, hogy a főrendiháznak a második kamaránál kisebb politikai jelentősége volt, és jellegében, feladatkörében is eltért ez utóbbtól. Az intézményt alkotmányos színtérként bemutató részben nagy hangsúlyt kap a főrendiház képviselőházzal teljesen egyenrangú szerepe, de ez a kormány befolyását már nem kérdőjelezhetette meg. Akár címadomány, akár kinevezés révén jutott valaki a főrendek közé, erre a kabinet javaslatát követő uralkodói döntéssel került sor. Ugyanakkor a kormánytól függő főispánok közül csak öten lettek ismét tagok 1885 után, és a kinevezettek állásfoglalása csupán a szavazások ötödénél bizonyult döntőnek. Ritkán ugyan, de előfordult az is, hogy a képviselőháznak kellett engednie a főrendekkel szemben.

Az ülések helyszínével és a formalításokkal kapcsolatos fejezetek (*Alkotmányos tényező és politikai színtér, A helyszín, Formák és formalítások*) kisebb, de nélkülözhetetlen részét teszik ki a kötetnek. A főrendiházi pártok hiányából következően a testület tagjai korábbi, évszázados rendi helyzetük alapján foglaltak helyet az ülésteremben, de más tekintetben is ragaszkodtak az intézmény tradicionális, alkotmányos helyzetéhez. A tárgyalások hangneme ünnepélyesebb, formálisabb volt, a házelnöknek pedig csak ritkán kellett valakit rendreutasítania. Az egyre élesebb politikai küzdelem azonban hatással volt a főrendekre is: míg azelőtt lelkesen üdvözlötték az új kormányok kinevezését, a századfordulót követően már olykor távolságtartó hangnem jellemezte magatartásukat.

A második kötet *Befejezése* összegzi a főbb megállapításokat. Eszerint a főrendiház az 1885-ös reform után is csak mérsékelten tölthette be a konzervatív fék szerepet a politikai életben. A pártrendszer, a korszak konzervatív liberalizmusa, illetve a törvényjavaslatok tárgyalási módja eleve akadályozták az intézménynek szánt feladatkör betöltését. Az ülésekről hiányzó magas számának ugyanakkor hétköznapi, társadalmi vagy vagyoni helyzetből fakadó okai is lehettek. Bár a nélkülözhetetlen törvényhozási szerepet betöltő főrendiház presztízse magas maradt, és jelentős politikusokat tudhatott tagjai között, mégsem szolgálhatott érdemi cselekvésük színterül.

Mindkét kötetről megállapítható, hogy kiválóan kiegészítik egymást, politika- és társadalomtörténeti nézőpontot egyaránt érvényesítő, informatív áttekintést nyújtva a témáról. Mindkét szerző épít a korábbi munkákra, de megközelítésmódjukkal fordulatot hoznak az intézmények kutatásában: a politikai rendszer hibáira vagy a személyes felelősségre való hivatkozás helyett ugyanis

a strukturális kérdések többsikű vizsgálatára helyezik a hangsúlyt. Elsősorban alkotmányos tényezőként, törvényhozó testületként írják az országgyűlésről, és a kormánybefolyást tekintik meghatározónak a törvényhozás munkájára. Cieger András külön kiemeli, hogy az uralkodónak az országgyűlést közvetlenül érintő jogköre is szimbolikussá vált, bár a törvények előszentesítését vagy a külügyi és hadügyi kérdésekről való rendelkezést végig fenntartotta magának. Érdemes azonban hozzátenni, hogy a parlamenti határozatok, szavazások az esetek döntő többségében nem veszélyeztették a dualizmus alkotmányos rendjét. Az uralkodónak még a legválságosabb helyzetekben is elég széles alkotmányos jogkör állt rendelkezésére a politikai döntések befolyásolásához leginkább a kormányon keresztül, amelynek – kiegészítve a szerző megállapításait – kinevezése, hivatalban maradása nagyjából a királytól függött, még ha adódhattak is helyzetek, amikor Ferenc Józsefnek kellett meghátrálnia kormánya vagy a mögötte álló képviselőházi többség előtt.

Könnyen lehet, hogy a kötetek ismeretgazdag, kézikönyv jellege az oka annak, hogy a szerzők csak röviden összegzik megállapításaikat, ami arra ösztönözheti az olvasót, hogy saját kiegészítései és kutatási tapasztalatai alapján szűkítse azok érvényességét. Például amikor Cieger András „a hazai parlamenti működés virágkora” (12.) kifejezésekkel jellemzi a korszak parlamenti működését, nem szűkíti a kijelentés érvényességét egy adott időszakra az 1867 és 1918 közötti évtizedeken belül, hanem csak később teszi ezt meg, amikor az ellenzéki képviselők kivonulásával vagy „erőszakos kivezetése” (298.) árán biztosított, 1910-es évekbeli törvényhozói munkáról ír. Továbbá úgy vélem, hogy míg a monográfia szerzői inkább a törvényhozó testületekre gyakorolt kormánybefolyást emelik ki, legalább ennyire indokolt lett volna az uralkodói akaratra vagy a dualizmus politikai rendszerének bonyolult mechanizmusaira hivatkozni, amelyek, ha teljes nyíltsággal nem is nyilvánultak meg a parlamenti működés során, a kormányokon keresztül vagy az egyeztetések, háttéralkuk során éreztették hatásukat.

Mindent összevetve a szerzők több évtizedes kutatói tapasztalat alapján fejtik ki véleményüket, amely gazdag forrásbázis (képviseelőházi naplók és irományok, országgyűlési iratok, kéziratban fennmaradt visszaemlékezések, levelezések és hagyatékok) használatán és a szakirodalom alapos ismeretén nyugvó vizsgálat eredménye. Ezek szintézisét valósítják meg átfogó monográfiáikkal, meghatározó hivatkozási alapot kínálva a képviseleti rendszerekkel kapcsolatos kutatásokhoz.

Csik Tamás

Fazakas Gergely Tamás

EMLÉKEZET ÉS TÉRHASZNÁLAT

Nemzeti és felekezeti ünneplés Debrecenben

a 19. század második felében

(Loci Memoriae Hungaricae X.)

Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2022. 196 oldal

Fazakas Gergely Tamás kötet a Debreceni Egyetemen 2010-ben alakult Magyar Emlékezet-helyek Kutatócsoport *Loci Memoriae Hungaricae* sorozatának 10. darabjaként 2022-ben jelent meg a Debreceni Egyetemi Kiadó gondozásában. A kutatócsoport célja a magyar emlékezet-helyek vizsgálata, a magyar kulturális emlékezet működési mechanizmusainak feltérképezése. Fazakas Gergely Tamás a debreceni 19. századi kommemorációs jelenségeket, a közösségi

identitás formálódását és rögzülését vizsgálta. Az eredményeit összefoglaló kötet hiánypótló, hiszen egyrészt lokális szinten (Debrecenben) bemutatja a nemzeti ünneplések szerveződését, formálódását és kiterjedését, másrészt azt is elemzi, hogy mindez hogyan fonódott össze a felekezeti hovatartozással a 19. században, és hogy ezen identitásformáló tényezőknek az összekapcsolódása hogyan hatott a kollektív emlékezetre. A könyv a szerző négy korábbi, e témában született tanulmányát foglalja egységbe és helyezi összefüggésbe.

A kötet első, az *Országos könyörgés, nemzeti böjt és keresztes háború 1849 május–júniusában. Kortárs reakciók és emlékezet egy nemzetközi kutatás kontextusában* című fejezetét a Durkheim Egyetemen 2007-ben indult *British state prayers, fasts and thanksgivings 1540s to 1940s* projektjének vizsgálatai inspirálták. A projekt középpontjában a világi vezetők által előírt alkalmi istentiszteletek elemzése áll. Ezeket általában valamilyen kritikus időszak átélésekor, örömteli alkalmak vagy évfordulókról történő megemlékezések idején rendezték meg. Ennek apropóján került az 1849. május–júniusi országos kormányrendeletben meghirdetett könyörgés és nemzeti böjt, valamint keresztes háború a fejezet középpontjába. A szerző részletesen bemutatja a hirdetésményeket, analizálja a rendeletek szövegét, s foglalkozik a terjesztésükkel is. A kortárs reakciók tekintetében többek között Jókai Mór támogató hangvételű publicisztikáira vagy szintén a korabeli sajtóban fellelhető, a protestáns és katolikus papság pozitív hozzáállását tükröző ígéhirdetésekről tudósító írásokra támaszkodott. Sokszínű forrásbázisra alapozva jeleníti meg a kritikus véleményeket is: például nemcsak Petőfi Sándor Arany Jánoshoz írt levelét, de egyik 1849. júniusi versét is vizsgálta. Az utólagos véleményeket összehasonlította a kortárs reakciókkal, ennek során Jókai Mór későbbi regényeinek vonatkozó részei és a Petőfi Sándor halálának 50. évfordulóján mondott beszéde is elemzésének tárgyává vált. A rendelet debreceni megítélésével kapcsolatban Fazakas arra a megállapításra jutott, hogy még azok is fenntartásokkal kezelték a rendeleteket, akik egyébként támogatták ezeket a rendkívüli alkalmakat. Az elemzésből kirajzolódik, hogy az 1849-ben meghirdetett böjt és imádság, valamint a keresztes háború sokáig benne élt a köztudatban, de az utókor sokkal szkeptikusabban vélekedett róla. Mindez azzal is magyarázható, hogy Magyarországon ritka, szinte ismeretlen volt az ilyen kezdeményezés. A szerző által vizsgált forrásokból azonban – annak ellenére, hogy ő is felteszi ezt a kérdést – nem tudjuk meg, hogy ezek a speciális, kötelezően meghirdetett alkalmak valóban elérték-e céljukat, s milyen hatással voltak az egyes közösségekre, a mindennapi életre. Erre nagyobb rálátást nyújthattak volna például más korabeli, esetleg a hétköznapi emberek véleményét is közvetítő személyes dokumentumok.

Fazakas Gergely Tamás az előző fejezetben használt dokumentumokhoz hasonló forráscsoportokhoz nyúlt a kötet második fejezetében. A sajtó- és a különböző emlékkiadványok, a rituális eszköztár részének tekinthető ünnepi beszédek, a visszaemlékezések, levelezések és naplók adták lenyomatait a debreceni emlékezési és emlékköltési eseményeknek, melyek elemzése során betekintést nyerünk a kollektív emlékezet városi térben való megnyilvánulásaiba. *A szabadságharc emlékezete Debrecenben. Szimbolikus térfoglalás és térhasználat a periferiától a belvárosig (1849–1902)* című fejezetben a nemzeti jellegű megemlékezési alkalmak kerültek középpontba. Ilyen volt március 15-e, a debreceni csata augusztus 2-ai évfordulója, a Kossuth-kultusz alakulásának szempontjából érdekes Lajos-nap, azaz augusztus 25-e és az 1890-es évektől ünneplést október 6-a. Az alkalmakhoz kapcsolódóan a szerző vizsgálta az ünneplések, rituálék menetrendjét, a terek használatát, „elfoglalását” és kiterjesztését, az emlékműállításokat és avatásokat, ez utóbbiak bevonását a rituálékba vagy a szimbolikus térfoglalás eszközeként értelmezve az avatásokat. Egyértelműen kirajzolódik a vizsgálatokból, hogy a Református Kollégium diákjai és tanárai, valamint a Református Egyház a nemzeti jellegű megemlékezések szervezésében kezdeményező szerepet töltött be, melynek következményeképpen jobban összefonódott a nemzeti és a felekezeti identitás. Kiemelten izgalmas része az elemzésnek Fazakas Gergely Tamás azon felismerése, hogy ezekben

az időkben a nemzeti jellegű kommemorációs tevékenységek szoros kapcsolatba kerülhettek az 1850-es évektől rendszeresé váló Csokonai megemlékezésekkel, hiszen Csokonai nemzeti költőként való elismerése által a forradalom és a szabadságharc eseményeinek ekkor még nyilvánosan tiltott megidézése a költő ünneplésében fejeződhetett ki.

1867-től Debrecenben jellemzőek voltak a teljes városra kiterjedő kommemorációs alkalmak, amelyek egybeestek az emlékműállítások fellendülésével. Ebből adódóan a szerző a már említett dátumokhoz kötődően sorra vette azokat a monumentumállításokat, amelyek további belvárosi helyszíneket – mint szimbolikus emlékezeti helyeket – is bevontak a megemlékezési folyamatba. Így vált például az oroszlánszobor 1867-es felállításával a Nagytemplom–Emlékkert–Református Kollégium környéke az ünneplés fontos helyszínévé. A fejezet sorra veszi a nemzeti jellegű ünnepi alkalmak menetrendjét az 1880-as évek végéig.

A Lajos-napi ünneplés kötetlen, szűk körű, de egyértelműen nemzeti jellegű esemény volt. A már Kossuth Lajos életében is szervezett, az 1880-as évektől országszerte tartott névnap a „szabadságharcos megemlékezés városi térhasználatának szimbolikus kiterjesztése” (69.) volt, hiszen ennek köszönhetően a március 15-i és az augusztus 2-i ünneplések tere is tágult többek között a Nagyerdőt és a Vígadót is bevonva a rituáléba. A Kossuth-kultusz kiépüléséhez erősen hozzájárult a politikus 90. születésnapja alkalmából megrendezett, az egész városra kiterjedő esemény, a halála körüli megemlékezés és a Kossuth-szobor felállítása, valamint a Cegléd utca átnevezése Kossuth utcára.

A fejezetben az emlékezethelyek elhalványulására is találunk példát, ugyanis az 1880-as évektől az augusztus 2-i alkalmak megrövidültek, a források az elhanyagolásról és az emlékezők számának csökkenéséről egyaránt tanúskodnak. Emellett a periférián található helyszínek lassú, az ünnepi menetből, ezáltal a hivatalos megemlékezésből történő kivonása is megtörtént. Ezzel együtt azonban a város református és más felekezeti iskolái bevonódtak az ünneplésbe a múltbeli eseményekben közvetlenül szerepet nem játszó szakrális helyek számát növelve. Ezek az intézmények a szertartások helyeiként bekapcsolódtak az emlékezési folyamatba, és a rítus által szakralizálódtak. A szerző rámutatott arra, hogy az 1800-as évek végén és az 1900-as évek elején milyen, az emlékezést meghatározó térátalakítások zajlottak Debrecenben. Felavatták a Petőfi Sándor halálának 50. évfordulójára készült Batthyány utcai, vagyis a város zömmel katolikusok által lakott területén elhelyezett emléktáblát, amely így bekerült a kommemorációs rituálék emlékhelyei közé. Szintén fontos térmorfológiai változásként ír a szerző az oroszlánszobornak az Emlékkertből a Honvédtemetőbe történő áthelyezéséről, melynek következtében az Emlékkert (az 1902-es szabadságmélekmű felállításáig) kimaradt a szabadságharcot felidéző rituáléból, hiányérzetet keltve a város periférikus területeit felkereső emlékezőkben.

Egy közösség azáltal, hogy emlékművet állít egy térben, szimbolikus módon kijelöli és birtokba veszi a helyet, amely így valamilyen értelemben kötődik a múlt történéseihez. Fazakas Gergely Tamás érdekes szempontból közelítette meg a gályaraboszlop felállítását: arra fókuszált, hogy milyen előzmények vezettek egy, Debrecen városához szorosan nem kapcsolódó emlékmű szakralizált terének kialakításához. Mivel a gályarabok története beépült a protestáns identitásba, az egyházi vezetők fontosnak tartották az emlékoszlop létrehozását. A kötet harmadik, *A gályarabok emlékezete és a református egyháztörténet-írás a 19. század második felében* című fejezete azt vizsgálja, hogy az 1895-ben felállított alkotással miért éppen Debrecen vált a gályarabokra való emlékezés egyik legfontosabb központjává Magyarországon. Az emlékoszlop felállítása előtti időszakban a gályarabokra történő emlékezés szorosan összekapcsolódott az egyháztörténeti kutatásokkal, még hozzá három jelentős egyháztörténész, id. Révész Imre, Balogh Ferenc és Ráczy Károly munkásságával. A forrásokból tisztán körvonalazódnak az emlékmű felállításához tervezett lépések. A gályarabokra történő emlékezés szoros összefüggésben volt a debreceni teológián az 1860-as évektől elkezdődő, a protestáns múltból szóló összetett egyháztörténet-írással és emlékezéssel.

A 19. század végén fellépő felekezeti ellentétek kontextusában a katolikusok és protestánsok identitáserősítő mozzanataiként értelmezhetők a tér „elfoglalására” tett lépések, amelyek ünnepi gesztusokban, monumentumállításokban nyilvánultak meg. A könyv utolsó, *A reformáció emlékezete és október 31. ünneplése. Debreceni térhasználat a 19. század végi felekezeti ellentétek idején* című fejezete két fontos kérdésre összpontosít. Egyfelől a reformáció október 31-i évfordulójának ünneplését elemzi a kollégium diákságának, tanárainak ünneplési rendjén és az iskolai, templomi, belvárosi térhasználat gyakorlatán keresztül. 1889. október 31-én ünnepelték először a reformáció évfordulóját a Református Kollégiumban tartott megemlékezéssel. 1900-tól a kommemorációs tér kitágult: a gályaraboszlopot, az Emlékkertet és a Nagytemplomot új helyszínekként is bekapcsolták a rituáléba.

Másfelől a tanulmány vizsgálja a 19. század közepétől tapasztalható katolikus „újraerősödési folyamat” (113.) térbeliségre ható következményeit is, vagyis azt, hogy a debreceni református felekezet hogyan próbálta meg kialakítani és fenntartani a katolikusok térfoglalása és térnyerése mellett a saját rituális térhasználatát (megtartva erre a célra a Nagytemplomot, az Emlékkertet és a Református Kollégium környékét), illetve hogy a századvégi vallási vitákban milyen szerepe volt a köztéri emlékállítási gesztusoknak. Mindezeket sokszínű szövegkorpuszra alapozva, beszédeken, tudósításokon, feljegyzéseken keresztül vizsgálta a szerző.

A kötet fejezetei bár különböző témákat dolgoznak fel, ugyanazon problémára reflektálnak. Azt beszélik el, hogy a kulturális emlékezet miként formálódik és fejeződik ki a városi térben az emlékezhelyeken keresztül. A szerző izgalmas képet tár olvasói elé a debreceni emlékezet-kultúra jellemzőiről a vizsgált évfordulókhoz kapcsolódóan, az ünnepi rítusok formálódásától és megszilárdulásától az emlékezési gesztusokon át a kommemorációs terek megteremtéséig. A kötet kellőképpen érzékelteti a képlékenységet, vagyis azt, hogy az emlékezet „megfogható tétele” is folyamatosan változik: újabb helyek vonódnak be, és régiek tűnnek el, a rítusok új elemekkel bővülnek, és egy-egy mozzanat eltérő politikai vagy felekezeti befolyás alatt más hangsúlyt kap. A lokális, a nemzeti és a felekezeti identitás összekapcsolódása a 19. századi Debrecenben többnyire abban nyilvánult meg, hogy a város számára fontos nemzeti jellegű rítusok és monumentumállítások egyértelműen református kezdeményezésre történtek. A szerző ezt a nemzeti összetartozás-érzés és a protestáns felekezeti szoros kapcsolatával magyarázza.

Kovács Réka

Huhák Heléna

AGITÁTOROK

Kommunista mozgósítás a pártállam kiépítésének mindennapjaiban
(1948–1953)

(Modern magyar történelem)

Jaffa, Bp. 2022. 271 oldal

A szocialista korszak állampártjára történeti szempontból ma már korántsem tekinthetünk úgy, mint egy homogén, ideológiailag maradéktalanul indoktrinált tömbre, amely pusztán végrehajtója volt a vezetés által meghatározott nagy feladatoknak és társadalmi kampányoknak. A kommunista pártok heterogén tagságának és fluktuációjának követése és kezelése folyamatos feladatot jelentett a pártvezetés számára. A kommunista állampárt bázisa tulajdonképpen egy

kisebbségi társadalom volt a magyar népességben belül, amelynek a párt mindig fontos funkciót szánt. Egyrészt ez az *uncivil society* (Jan Gross és Stephen Kotkin kategóriája) kétségkívül az állampárti uralom egyik fontos pillérét jelentette. A pártmunkások kutatása ezért egyszerre enged betekintést a rendszerfenntartó réteg összetételébe és működésébe, valamint az állampárti belső viszonyaiba. Másrészt ez a réteg mindennapi kapcsolatban állt a szocialista rendszer állampolgáraival, így információval szolgálhatott a hatalom számára, miközben – az elitnek és az uralom alá vetettek körének is a részeként – maga is egyfajta kettős identitással rendelkezett.

Huhák Heléna kötete az agitátorjelenség és a népnevelői munka korai történetének elbeszélése révén mutatja be a pártmunkásokat és társadalmi érintkezéseik gyakorlatát a kommunista hatalomátvétel kezdetétől a hazai sztálinizmus végéig. A kötet az agitáció struktúrájának feltérképezésétől halad a nyelvhasználat leírásán keresztül a személyes történetekig. Az első fejezetek az agitátorhálózat szervezeti kiépítését és térbeli differenciálódását veszik górcső alá, két további fejezet pedig a kommunista nyelv elsajátítását és e nyelv valóságreferenciájának problémáit vizsgálja. Az agitáció személyes történetei az agitátorok beszámolóit bemutató fejezetben és a magánterekbe betörő agitációt tárgyaló utolsó részben bukkannak föl. A szerző által leírt politikai gyakorlat, tehát az otthonjáró agitáció efemer, pár évig tartó eljárásnak számított a kommunista diktatúra történetében, mégis fontos jelenség, amelynek megragadásával nemcsak azt tudhatjuk meg, hogy hogyan viszonyult a párt a társadalomhoz hatalma kezdeti időszakában, hanem azt is, hogy a népnevelők milyen gyakorlatokat sajátítottak el feladatuk végrehajtására, illetve a „népneveltek” milyen stratégiákat választottak az agitáció leszerelésére.

A kötet sikeresen illeszti egymásba a kommunista rendszerek tömegbefolyásáról szóló kutatások elmúlt évtizedekben jelentkező megközelítéseit. A korábbi kutatások az állampárti propaganda szervezettörténetét és működési mechanizmusait igyekeztek feltérképezni. Jó példa erre Peter Kenez kötelezően idézendő kötete a korai bolsevik propagandaszervezet felállításáról és működéséről (*The Birth of the Propaganda State: Soviet Mass Mobilization, 1917–1929*. Cambridge 1985). Az utóbbi évek izgalmas vállalkozásai ezt a nézőpontot fordították meg: a propagandatartalmak, a hivatalos ideológia egyéni elsajátítási stratégiáit vagy az azokkal való szembenállás identitásformáló folyamatait írják le. Utóbbira jó példa a szerző által is idézett Jochen Hellbeck, aki a sztálini nagy terror időszakának magánnaplójából vonta le következtetéseit (*Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin*. Cambridge 2006), míg Alexei Yurchak a Brezsnjev-korszak szovjet fiataljainak mindennapi praxisait és nyelvezetét a propaganda szempontjából elemezte (*Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton 2006).

A szerző által bemutatott szervezettörténet, az „iratgyár” leírása adja a háttérét a személyes történeteknek, a népnevelők és „népneveltek” találkozásainak. Ezen találkozások során mindkét fél hangsúlyos szerepet kapott: a népnevelők a pártot képviselték a társadalom felé, míg a „népneveltek” a megformálásra váró „nyersanyagot” jelentették a kommunista társadalom felépítését célzó hatalom számára. E két folyamat a jelentésírásban fejeződött ki a maga sajátos módján, ami önmagán túlmutatóan a kommunista állampárti működés gyakorlatáról is sokat elárul. A jelentésíró agitátor ugyanis mindkét esetben, tehát az ön- és a társadalomrepresentáció során egy „felettes én” utasításai és szempontjai szerint teremtett világot, példázva egyúttal a politika kikerülhetetlenül diszkurzív természetét. Ezt a diszkurzív praxist nevezi Huhák Heléna a kommunista nyelv elsajátításának, amely a kötet összefoglalója szerint elsődleges funkciója volt az agitátorhálózat fenntartásának. Az *Agitátorok* számos példát hoz a kommunista nyelv elsajátítására és alkalmazására társadalmi sajátosságai szerint differenciálva a vizsgált területet. Példáiban nagyrészt az újonnan kialakított, társadalmi szempontból vegyes lakosságú XIII. kerület, részben pedig a kommunista közigazgatási elképzelések szerint szintén újonnan összetákolts Borsod-Abaúj-Zemplén megye agitátorhálózatának működését mutatja be. Ezeken

a területeken az egymás mellett élő munkás és polgári rétegek, az egyéni parasztgazdák és szövetkezetbe tömörült szegényparasztok, a politikai szempontból is megváltozott státuszú nők, a párttagok és vallásukat megtagadni nem kívánó „reakciósook” mind-mind eltérő megközelítést tettek szükségessé az agitációnak.

A kommunista nyelv elsajátítása tehát a megfelelő társadalmi-politikai kategóriák és érvelési technikák nyelvi praxisainak megtanulásával válhatott teljessé. A kommunista nyelv szerző által alkalmazott kategóriája azonban nem kap a súlyához mérten megfelelő definíciót. Az agitátorjelenség leírásának olvasása során leginkább arra gondolhatunk, hogy ez a kommunista nyelv – amelyet az agitátorok igyekeztek jelentéseikben alkalmazni, a „népneveltek” indoktrinációja során pedig a mindennapi érzelmek útján megjeleníteni és átadni – a marxizmus-leninizmus-sztálinizmus tanainak hazai viszonyokra való dogmatikus átültetése nyomán terjedt el. Ennek a kommunista nyelvnek a sajátosságai azonban homályban maradnak, kialakulásáról és stratégiáiról kevesebbet tudunk meg. Érdekes kérdés ugyanis, hogy hogyan lehetséges a hivatalos szovjet nyelvezet átültetése a magyar nyelvi kontextusba, milyen elemek maradtak meg a második világháború utáni magyar politikai közbeszéd normáiból és fogalmaiból (például demokrácia, köztársaság, nemzeti függetlenség), illetve hogyan kaptak ez utóbbiak eltérő jelentést a kommunista nyelvben. Az is felkelthetné az olvasó érdeklődését, hogy az agitátorok hogyan kívánták összeegyeztetni a dogmatikus mondanivalót az érzelmekre hatás retorikai stratégiáival, volt-e szerepe a racionális érvelésnek is a meggyőzésben. A kötet visszatérő megállapítása, hogy ezek a folyamatok a sematizmusba torkollanak, ám ennek mechanizmusait nem tárgyalja átfogóan.

Az agitátorhálózat sikertelensége részben szervezési problémákból adódott, részben pedig a sematizmusokból, amelyek alkalmazására a jelentésírók a kommunista nyelv használata során kényszerültek. A kötetből kitűnik, hogy e kudarc gyökerei azonban még mélyebbről eredtek. A politizáltságnak való ellenállás, amely például a Vízafogó szegénysorsú munkásai vagy az abauji párttagok között volt tapasztalható, kiegészült a polgári rétegek „makacsságával” és egyéni önkifejezésük szándékával (a szerző szerint e kettőt egyesíti magában az Alf Lütcke által kidolgozott, magyarra nehezen fordítható *Eigen-Sinn* társadalomtörténeti fogalma), amely magatartás eltért a szocialista állam polgárának eszméjétől. Az agitálás – mint indoktrináció – sikeressége nagyban függött az agitátor személyiségétől és meggyőzési képességeitől. Ezt mutatja be a kötet egyik legerdekesebb része, amelyben a szerző három agitátor történetét egodokumentumok alapján elemzi. A három különböző műfajhoz tartozó és három különböző narratív stratégiát megjelenítő szövegben (napló, memoár, interjú) a volt népnevelők elmesélték az élményeiket, ezáltal viselkedésüket is igazolták. Példáikon keresztül betekintést nyerhetünk a korszak társadalmi életébe: elképzelhetővé válnak a háború utáni rekonstrukció és a kommunista hatalom kiépülésének mindennapjai. Az pedig, hogy mit jelentett a kommunista állampárti diktatúra kiépülése és otromba ránehezedése a magyar társadalomra, az utolsó fejezetben válik nyilvánvalóvá, ez ugyanis a népnevelőknek az otthonokba való bejutási kísérleteit tárja elénk. Bár a totalitarizmusértelmezéseknek inkább a revíziója folyik az elmúlt évtizedek történetírásában, a totalitarizmus, a politikai erőszak klasszikus példájának tekinthető az a folyamatos zaklatás, amit az agitátorok kéretlen megjelenése okozott a családi otthonokban Rákosi Mátyás diktatúrája alatt.

Az utóbbi években, elsősorban a kortárs kommunista államok (Kína, Vietnám) kiterjedt propagandarendszerének politikatudományi vizsgálata során vetődött fel a propagandának egy indoktrináción túli funkciója is, mely szerint a propaganda által a hatalom jelezni (*signaling*) szeretné kontrollképességét és omnipotenciáját a befogadók számára. Hasonló jelenségre utal a szerző a kötetben, amikor Alexey Yurchak kapcsán performatív cselekvésekről beszél az agitációval kapcsolatban. A propaganda ezen, a politizáció és indoktrináció mellett felmerülő funkciója mindenképpen figyelmet érdemel a Rákosi-korszak agitátorhálózatának tanulmányozásakor, mert részben érthetővé teszi ennek a politikai formának a – veszteségek ellenére is

fenntartott – működtetését. Ha pedig az agitáció és propaganda 1956 utáni történetével vetjük egybe a korszak agitátortevékenységét, láthatóvá válnak az állampárti hatalmi stratégia változó képletei is. A korai Kádár-korszakban az agitáció fontos szerepet kapott a vidéki kollektivizálás folyamatában, ezek a „falujárások” azonban már más stratégiával folytak, mint egy évtizeddel korábban a népnevelők otthonlátogatásai. Később az agitáció és a propaganda – az állampárt által kontrollált médiumokon kívül – elsősorban a rendszer politikai szervezeteiben jelent meg, a családi életet, az otthon azonban a párt már igyekezett magánterületnek tekinteni. Az állambiztonsági megfigyelések nem elhanyagolható gyakorlata azonban továbbra is kiterjedt a privát szférára.

Huhák Heléna könyve úgy mutatja be az agitátorhálózat működtetését és működését, hogy közben folyamatosan reflektál a korabeli társadalom mindennapi életére. Egy olyan társadalomra, amelynek – egyéni karriervágyból vagy ideológiai meggyőződésből – maguk az agitátorok is tagjai voltak.

Pap Milán

Medgyesi Konstantin
APAGYILKOSSÁG
 Kádár János és Grósz Károly küzdelme
 Open Books, Bp. 2022. 256 oldal

Hiába telt el a rendszerváltás óta több idő, mint amennyi ideig a Kádár János névvel fémjelzett korszak tartott, még mindig vannak fehér foltok a (fél)múlt feltárásában. A szocializmus számos vezető politikusról például máig nem született biográfia, amely tényt aligha menti, hogy többségük jellegtelen, csereszabatos apparatcsik volt. Szerencsére léteznek ellenpéldák is, az újabbak közül említhető például Papp István 2017-es munkája Fehér Lajosról (Papp István: *Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe*. Bp.–Pécs 2017). A nagyközönség által szinte teljesen elfeledett agrárpolitikus életének és működésének példaszzerű felvázolásával, hálózatok, személyi-hatalmi konfliktusok feltárásával az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának munkatársa messze nem pusztán egy káderéletutat mutatott be, hanem a rendszer megértéséhez is segítséget nyújtott.

Medgyesi Konstantin, a szegedi Móra Ferenc Múzeum történésze régóta dolgozik az MSZMP második és egyben utolsó főtitkára, az 1987–1988-ban miniszterelnök Grósz Károly életrajzán. Talán nem tévedünk nagyot, ha úgy véljük, az Open Books gondozásában megjelent *Apagyilkosság. Kádár János és Grósz Károly küzdelme* című munka előtanulmány a biográfiához, mely időközben már meg is jelent (Medgyesi Konstantin: *Az utolsó magyar pártfőtitkár: Grósz Károly politikai életrajza*. Bp. 2024).

Grósz neve ma már legfeljebb a Budapest Sportcsarnokban 1988 novemberében tartott aktívterkekezleten mondott hírhedt, fehérterrorral riogató beszéde miatt merül fel a közéletben. Pedig az *Apagyilkosság* is bizonyítja: noha valóban nem volt nagyformátumú politikus, az események hullámai pedig gyorsan összecsaptak a feje fölött, tevékenységének megismerése segít a hetvenes évek még ereje teljében lévő, majd a nyolcvanas évek végére egyre gyorsuló ütemben széteső államszocialista diktatúra megértésében is.

Bár a cím alapján azt gondolhatnánk, a könyv nem pusztán arról a folyamatról szól, amelynek során Grósz Károly az 1988. májusi pártterkekezleten kiszorította a régebbi garnitúrát a

Központi Bizottságból (KB) és a Politikai Bizottságból (PB), Kádár János pedig a pártfőtitkári tisztségéből leköszönve kénytelen volt megelégedni az MSZMP – semmilyen tényleges hatalommal nem járó – elnöki tisztségével; a kötet ennél jóval többet kínál. Medgyesi Konstantin a különféle párttestületek iratanyagai, visszaemlékezések, *oral history*-interjúk és a szakirodalom alapján mintaszerűen dolgozza fel azt a sajátos politikai forgószínpadot, amely a Kádár-korszakot jellemezte, s amelyről a nagyközönségnek – szabad sajtó és plurális közélet híján – fogalma sem lehetett. Ennek a sajátos színháznak a rendezője, főszereplője és legfontosabb közönsége maga Kádár János volt, aki mesterien manipulálta a különféle személyes ambíciókat, játszott ki egymás ellen feltörekvő ifjú titánokat, büntetett és jutalmazott, hogy végül mindig ő maradjon nyeregben. Erre a játékra az egyik jó példa Grósz Károly.

Grósz az 1956-os forradalom idején a Borsod megyei agitációs és propagandaosztály vezetője volt, majd október végéig ügyvivőként ő irányította a pártbizottságot, s bizonyos dossziék annak emlékét is őrzik, hogy legalábbis egy ideig ingadozott. Grósz 1964-ben már az akkori legfontosabb sajtóközpont, a Magyar Rádió és Televízió párttitkára volt, amikor – máig nem tudni, kinek az utasítására – az állambiztonság jelentést készített róla. A Galambos József belügyminiszter-helyettesnek címzett összefoglaló szerint „Grósz Károly – más személyekkel együtt – részt vett az ellenforradalmat támogató egyes cikkek, követelések megszerkesztésében, azokkal egyetértett.” A jelentés azt is főlemlegte, hogy Grósz 1956. október 30-áig „kiszolgálta” Földvári Rudolf (a Borsod megyei pártbizottság első titkára) tevékenységét, és megállapítja, hogy Grósz „kezdeményezte az MDP KV-hez és PB-hez címzett demagóg követeléseket tartalmazó levélnek a Diákszövetség előtt történő felolvasását”. (29.) Persze aligha egy ilyen jelentés miatt, de az elkövetkező bő másfél évtizedben Grósz karrierjét sajátos feszültség jellemezte. Pályáját többé-kevésbé büntetésnek szánt – és az érintett által is így értékelt – megbízások szakították meg. Így az agitációs és propagandaosztály (APO) helyettes vezetői tisztét 1973–1974-ben Fejér megyei első titkári megbízatás követte, az APO élén töltött újabb időszak (1975–1979) után pedig felsőbb utasításra ismét Borsodba vezetett Grósz Károly útja.

Utóbbi váltás különösen figyelemreméltó, mert kiindulópontja bizonyos politikai nézetkülönbség. Az APO vezetőjeként Grósz a közvélemény hangulatát összegző jelentésekért is felelős volt. Az 1979 júliusában bekövetkezett jelentős áremelkedések visszhangját kendőzetlenül közlő összefoglaló az ilyen véleményektől elszokott Kádár Jánosban erős ellenérzéseket keltett. A dokumentumban ugyanis Grósz az állampolgárok „elkeseredettségéről”, „ellenérzéseiről” írt (55.), valamint arról, hogy nehezen értik meg az áremelkedéseket, hiszen a sajtóban szinte csak a sikerekről hallanak. Az osztályvezető későbbi visszaemlékezése szerint a főtitkár megszokta, hogy ugyanazt a terminológiát hallja 10–20 éven keresztül, miközben a politika egy csomó mindenben változott. Ez a feloldhatatlan ellentét pedig a dolog természetéből fakadóan kiebrudalta a politikust az osztályvezetői székéből. A borsodi megbízatást már a budapesti első titkári (1984–1987) pozíció, majd a Minisztertanács elnöksége és a pártfőtitkárság követte.

Az állampárti belső hatalmi sakkjátszmánál még érdekesebb kérdés azonban, hogy vajon Kádár János kijelölt utódként tekintett-e Grószra, volt-e közöttük a főnök-beosztott viszonynál mélyebb emberi kapcsolat? Vajon visszaélt-e az idős pártfőtitkár bizalmával az utód, s később, a már említett 1988. májusi pártértekezleten elárulta-e őt? Ha ezekre a kérdésekre igennel válaszolunk, akkor valódi dráma bontakozik ki előttünk, amely, ha nem is olyan súlyú, mint a Kádár Jánost végül összeroppantó Nagy Imre-tragédia, mégiscsak hozzájárult a pártfőtitkár gyors testi-lelki leépüléséhez, halálához és ezzel a rendszer destabilizálásához. A szerző álláspontja első pillantásra világos, hiszen már a könyv címe (*Apagyilkosság*) egyértelművé teszi a személyes drámát. Nem pusztán kiadói figyelemfelkeltésről van szó. Medgyesi Konstantin

felidéli Kádár János Aczél Györggyel folytatott beszélgetéseit, amikor Aczél azon párton belül megjelenő javaslat ellen próbált érvelni, miszerint Grósz legyen a miniszterelnök: „Aczél György Grósz-ellenes érvei azonban nem találtak meghallgatásra Kádárnál. A főtítkár már választott. A gyermektelen Kádár fogadott fiúként, kiszemelt trónörökösként kezdett tekinteni a hozzá hasonlóan munkásszarmazású, energikus Grósz Károlyra.” (102.) Vagy: „Az eddigiéik során kibontottuk a dráma szálait, amint Kádár János politikai fogadott fiának választja a munkásszarmazású, eszes Grósz Károlyt, majd a »fiú« Brutusként az idős apa ellen fordul. Bizarr metaforaként használhatjuk, az 1988. májusi pártértekezleten egyfajta rituális közéleti apagyilkosság történik. E körülményeket, a sorsszerű történéseket áttekintettük, de a dráma nem lenne teljes, ha nem ejtenénk szót arról, hogy az »apa« egy »gyilkos.«”. (198.)

Máshol Medgyesi Konstantin azonban jóval visszafogottabban – és a feltárt forrásanyagból kiindulva: realisabban – értékeli a két politikus közötti kapcsolatot. Kádár János „Grósz Károlyhoz érzelmileg nem kötődött, de határozottan megbízott benne. A későbbiekben ilyen értelemben is csalódott Grószban. [...] A »fogadott fiú« fogalmát e könyvben politikai jelképként használjuk.” (62–63.) „Grósz Károly – még ha nem is érzett Kádár iránt fiúi kötődést – szimpatizált a nála 18 évvel idősebb pártvezetővel. Gyakran vitakozott vele, de mégis történelemformáló, nagy kommunista személyiségnek tekintette.” (205.)

Grósz miniszterelnöki kinevezésének körülményei is ellentmondanak az apai szeretettel nevelgetett trónörökös képének. Abel Aganbegjan, Mihail Gorbacsov szovjet pártfőtítkár tanácsadója 1987-ben kemény bírálatot mondott a magyar gazdaság állapotáról. Azt a tanácsot, hogy valakinek magára kell vállalni a kemény döntések ódiáját, Kádár úgy fordította le magának, találnia kell egy döntéshozatalra képes vezetőt. Ezután lett Grósz a Minisztertanács elnöke. Hasonlóan vélekedett Kádár-monográfiájában Huszár Tibor, aki szerint Kádár egyszerűen csak „rálöcsölte” Grósz Károlyra az ország irányításának „napi-gyakorlati” gondjait. (Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza* 2. Bp. 2003. 301.)

Ha már hatalomra került, Grósz igyekezett megszilárdítani pozícióját, s a párton belüli taktikai játszmában meglehetősen ügyesnek bizonyult. Erre bizonyíték az 1988. májusi pártértekezlet, amelynek során az új Politikai Bizottságba senki sem került be a korábbi tagok közül, s a KB tagsága is jelentősen kicserélődött. Németh Miklóstól Nyers Rezsőn át Ribánszki Róbertig a legkülönbébb beállítódású MSZMP-politikusok beszéltek puccsról. Grósz később ezt cáfolni igyekezett: „Puccsról szó sem volt. Az első napi tanácskozás után már látszott, hogy a küldöttek nagyobb horderejű változásokat akarnak, mint amit a vezetés szükségesnek tartott. Előtérbe kerültek a személyi kérdések, sajnos ezzel viszont elterelődött a figyelem a lényegről. Kádár János talán azt várta, hogy a pártértekezlet szervezői leszerelik ezt a hangulatot. Más szóval, akkor már nem volt tisztában a helyzettel, becsapta őt az ismerethiány.” (151.) Hiába a mentegetőzés, nemcsak a kortársak, az utókor is politikai leszámolásnak látta a történeteket. Roger Gough, Kádár életrajzírója metaforikusan „apagyilkosságnak” nevezte a leköszönő főtítkárral a pártértekezleten történeteket. (155.)

Medgyesi Konstantin könyvéből világosan kiderül, hogy Grósz Károly politikai tehetsége nem terjedt túl az MSZMP-n belüli játszmázáson. Első meghatározó külpolitikai lépésénél, a Nicolae Ceaușescuval folytatott aradi tárgyalásokon, nemcsak diplomáciai járatlanságára derült fény, hanem arra is, hogy jelentősen túlbecsülte saját képességeit. Az 1988. augusztusi csúcsra annak ellenére került sor, hogy érdemi előrelépést semmilyen vitás kérdésben nem lehetett várni, az kizárólag a román diktátor számára jelentett presztízsnyereséget. Ráadásul a magyar pártfőtítkár még a találkozó után sem érzékelt a kudarcot. Élő televíziós interjújában pedig az akkor már az egész világ felháborodását kiváltó romániai falurombolási terv hatásait igyekezett kisebbíteni. Bizonyos értelemben foglya lett annak a vágnak, hogy kilépjen Kádár

János árnyékából: meg akarta mutatni, hogy bár elődje 1977 óta nem találkozott Ceaușescuval, ő majd képes lesz eredményt elérni és hatni a diktátorra.

Medgyesi Konstantin meggyőzően rekonstruálja az 1989. áprilisi KB-ülés körülményeit is, ahol Kádár János elmondta utolsó, híres-hírhedt beszédét. Egyes sugalmazások szerint Grósz szándékosan hagyta beszélni a már a szellemi leépülés minden jelét mutató politikust, hogy ezzel is saját pozícióját erősítse. Az események azonban nem alakultak várakozásainak megfelelően: akárcsak a külpolitikában, illetve az egyre gyorsuló hazai változások idején, Grósz Károly csak sodródott az eseményekkel. Nem gátolta, nem is gátolhatta volna meg a Nagy Imre kivégzése miatt lelkiismeretfurdalással küzdő Kádár János felszólalását. Ekkor Grósz már rég nem volt miniszterelnök, s hamarosan az MSZMP is megszűnt létezni. Egy visszaemlékezés szerint Kádár János temetése napján, 1989. július 14-én a nemrég még teljhatalmú Grósz Károly egy kisebb értelmiségi társasággal futott össze az utcán, akiknek csak azt hajtogatta: ne csináljanak semmit „nehogy polgárháború legyen.” (196.)

Szimbolikus lezárása volt ez egy korszaknak, egyszersmind Grósz politikai karrierjének is, amelynek első vázlatát Medgyesi Konstantin e könyvével megrajzolta. Kritikai megjegyzésem ehhez kapcsolódik: miközben alapos képet kapunk egy középszerű káder felemelkedéséről és bukásáról, a könyv végül nem ad választ arra, apagyilkosságot követett-e el Grósz Károly Kádár János ellen. Márpedig Grósz pályájának alighanem ez az egyik legizgalmasabb kérdése.

Ablonczy Bálint

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Ablonczy Bálint, tudományos munkatárs

KRE Károli Interdiszciplináris Akadémia, Budapest

Boda Attila, levéltáros, tudományos segédmunkatárs

Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára; HUN-REN–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, Budapest

Bónis Péter PhD, hab. egyetemi docens

KRE ÁJK, Budapest

Csik Tamás, segédlevéltáros

MNL OL, Budapest

K. Lengyel Zsolt Prof. Dr., igazgató

Universität Regensburg, Ungarisches Institut (Regensburgi Egyetem Magyar Intézete), Regensburg

Kovács Réka, PhD-hallgató

DE BTK Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen

Mihalik Béla Vilmos PhD, tudományos főmunkatárs, egyetemi adjunktus

HUN-REN BTK Történettudományi Intézet; ELTE BTK Történeti Intézet, Történelem Segédtudományai Tanszék, Budapest

Pap Milán PhD, tudományos munkatárs

NKE Molnár Tamás Kutatóintézet, Budapest

Pósán László PhD, hab. egyetemi tanár

DE BTK Történelmi Intézet, Debrecen

Szántó Richárd PhD, egyetemi docens
SZTE BTK Történelmi Intézet, Középkori Egyetemes Történelmi Tanszék,
Szeged

Szvák Gyula az MTA doktora, professor emeritus
ELTE BTK Történelmi Intézet, Budapest

Tóth Kata, PhD-jelölt
Universität Wien, Institut für Osteuropäische Geschichte (Bécsi
Egyetem, Kelet-Európa Történelmi Intézet), Bécs

Török Péter PhD, múzeumvezető, történész-muzeológus
Bihari Múzeum, Berettyóújfalu

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

ARTICLES

<i>Kata Tóth</i> : The Transylvanians' Transhumance in Wallachia in the 16th and 17th Centuries	609
<i>Péter Török</i> : The Hajdú Towns of Szabolcs during the Rákóczi War of Independence	639
<i>Zsolt K. Lengyel</i> : Forced Progress. On the History and Aftermath of the Bach Era in Hungary	665
<i>Gyula Szvák</i> : The Portrait of Kálmán Rátz, Arrow-Cross „Russianist”	699

PAPERS

<i>Richárd Szántó</i> : The Date of the Hungarian Conquest (677) in the Illuminated Chronicle	723
<i>Péter Bónis</i> : The Golden Bull and the Roman, Canonical and Feudal Law	741
<i>László Pószán</i> : The Leaders of Settler Villages in Medieval Prussia: the Schulteiß	765

BOOK REVIEWS

Kruppa Tamás (közreadja): Forgách Ferenc Okmánytár. Levelek és iratok (1586–1615) (<i>Béla Vilmos Mihalik</i>)	781
Kökényesi Zsolt (szerk.): Nemesi oktatás és elitképzés a kora újkori Magyar Királyságban (<i>Attila Boda</i>)	783
<i>Cieger András – Tóth-Barbalics Veronika</i> : A magyar országgyűlés a dualizmus korában I–II. (<i>Tamás Csik</i>)	786
<i>Fazakas Gergely Tamás</i> : Emlékezet és térhasználat. Nemzeti és felekezeti ünneplés Debrecenben a 19. század második felében (<i>Réka Kovács</i>)	789
<i>Hubák Heléna</i> : Agitátorok. Kommunista mozgósítás a pártállam kiépítésének mindennapjaiban (1948–1953) (<i>Milán Pap</i>)	792
<i>Medgyesi Konstantin</i> : Apagyilkosság. Kádár János és Grósz Károly küzdelme (<i>Bálint Ablonczy</i>)	795
AUTHORS OF THIS ISSUE	799

